

वैमिर्तिक विबध

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha
Staff Club, Yashwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कैन
५८, लक्ष्मीनगर, वर्धा-४४२००१
०७१५२-२४४८४४

Published by

Psychoscan

58, Laxminagar, Wardha.
07152-244844

प्रथम आवृत्ती:

२१ सप्टेंबर २०१७

First Edition:

21st September 2016

मुद्रक

अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा.

Printer

Aksharam Graphics,
Wardha.

मुखपृष्ठ

सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN : ९७८-८१-९२२३०८-८-७

ISBN : 978-81-922308-8-7

किंमत: ₹ २५०

Price: ₹ 250

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

अ.क्र.	पान नं.
१४	मराठी भाषात गायन (१९६०-८०) एक वाटचाल..... प्रा. सौ. अरुणा च.हरले १०६
१५	प्रशिक्षणाचा खेळाडूवर होणारा परिणाम ..... प्रा. श्री. बी. एम. ढोक ११६
१६	देशी भूमि पर विदेशी कब्जा..... डॉ. आशा अग्रिहोत्री १२१
१७	राष्ट्रीय अस्मिता एवं रोजगार की भाषा : हिंदी ..... प्रा. डॉ. संजय एस. धोटे १२६
१८	Stress Management..... Dr. K. P. Nimbalkar १३१
१९	History, Present Status and Solution to the Naxalite Movement..... Dr. Vilas B. Dhone १३५
२०	Role of Management Representatives in Academic and Administrative Audit..... Dr. V.B. Dhone १४१
२१	Translating From English Into Marathi ..... Prof. S. M. Khan १४७
२२	Volume change in Intensity of Irrigation in Wardha District..... Prof. D.S. Bhugul १४९
२३	Effect Of Imbalance In Gender Ratio On Society..... Mrs. Smita Y. Kawley १५३
२४	Approaches To Empowerment of Rural Women..... Jaishree Kashikar १५६
२५	A Study Of Tendulkar's 'sakharam Binder' From Brecht's Thematic Perspective ..... Prof. Uttam B. Parekar १६१
२६	Consumer Awareness, Rights and Law Enforcement..... Dr. Manoj N. Bendle १७२
२७	Know our Constitution..... Dr. Ravikumar Mor १७७
२८	How Months got their Names?..... Nilima N. Nikhari १८५
२९	Fast Foods & Its Side Effects..... Mrs. Vinaya B. Shahane १९०
३०	Effect of Lifestyle Changes on Mental Health of Adolescents..... Dr. Mrs Kalpana C. Kulkarni १९४

मराठी भावगीत गायन (१९६०-८०) - एक वाटचाल

प्रा. सौ. अरुणा च.हले
संगीत विभाग प्रमुख

महाराष्ट्रामध्ये लावणी, भक्तिगीत, अंगाई गीत, नाट्यगीत इ. बऱ्याच प्रकारामध्ये सुगमसंगीताचे गायन उत्साहवर्धक असे आहे. नाट्यगीताच्या तुलनेत इतर सर्वच प्रकारांमध्ये शब्दांना महत्त्व दिले आहे.

महाराष्ट्रामध्ये संगीत नाटकांच्या माध्यमातून नाट्यगीत गायन अधिक रुढ आणि प्रचारात आले होते. मराठी संगीत नाटकांमध्ये राग संगीतावर आधारित आणि जुन्या बंदिशींच्या चालीवर आधारित धुनचे अत्यंत आकर्षक शैलीमध्ये गायन होत होते. याच नाट्यगीतांच्या चालीवर ध्वनिमुद्रिकांवर मराठी गीत गाण्याची पद्धत अवलंबिली गेली. रसिकजनांनी या मराठी गाण्याचे उत्साहपूर्वक स्वागत केले. त्यांच्या ध्वनिमुद्रिका एच.एम.व्ही. व इतर कंपनीच्या प्रत्येक घरात ऐकू येऊ लागल्या. या गाण्यांमध्ये कविता दिसून येत होती आणि कमी प्रमाणात आलाप, बोलतांना आणि तानांचा प्रयोग होत होता म्हणून सामान्य श्रोत्यांना सुगमतेबरोबरच शास्त्रीय संगीत ऐकण्याचा आनंद मिळत होता ही सुगमता तीन कारणांमुळे होती, प्रथम हे की या गीतांची भाषा मराठी भाषिकांसाठी कठिण म्हणजेच हिंदी भाषा नाही तर शुद्ध मराठी होती, दुसरे असे कि गीतांमध्ये खूप सखोल असे काव्य समजण्याचा त्रास नव्हता, तिसरे म्हणजे शास्त्रीय संगीताचा आधार असल्यावर सुद्धा ते रागसंगीतासारखे ठोस आणि सघन नव्हते.

महाराष्ट्रामध्ये सुगम संगीत हा शब्द स्वातंत्र्योत्तर काळापासून जास्त प्रचलित झाला. परंतु हा शब्दप्रयोग या संगीत प्रकाराला उपयुक्त असा नाही. सुगम संगीत शब्दाचा प्रयोगच विरोधाभास दर्शविणारा आहे. कुठलाही संगीत प्रकार सुगम म्हणजे सरल आणि सोपा नसतो जसा की, तो वरकरणी वाटतो म्हणून सुगम संगीताला भावसंगीत म्हणणे अधिक योग्य आहे.

आधुनिक काळामध्ये अभंग यासारख्या भक्तिगायनाबरोबरच भावगीत गायनाचा जो विकास झाला त्याचा इतिहास फार जुना नाही. महाराष्ट्रामध्ये भावगीत गायनाचा आरंभ ७०-८० वर्षापूर्वी झाला आहे. सुरुवातीच्या काळात म्हणजेच १९३० च्या जवळपास श्री. जे. एल. रानडे आणि श्री. जी. एन. जोशी यांनी गीतनुमा कवितांचे गायन करून श्रोत्यांच्या समोर गायनाचा एक नवा प्रकार किंवा पद्धती केली. 'श्री.जे.एल.रानडे' हे

मानसशास्त्राची मूलतत्त्वे

डॉ. के. पी. निंबाळकर

मानसशास्त्र अभ्यासणाऱ्या महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातील पदवी
अभ्यासक्रमाच्या विद्यार्थी व शिक्षकांना उपयुक्त

मानसशास्त्राची

मूलतत्त्वे

डॉ. के. पी. निंबाळकर
विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रकाशक
सायकोस्कॅन
वर्धा.

मानसशास्त्राची मूलतत्त्वे
डॉ. के. पी. निंबाळकर

Mobile No.: 9604244844

Email: nimbalkarkp@gmail.co

प्रकाशक:

© सौ. चित्रा निंबाळकर

सायकोस्कॅन

५८, लक्ष्मीनगर, वर्धा-४४२००१

०७१५२-२४४८४४

प्रथम आवृत्ती:

०५ सप्टेंबर २०१७

मुद्रक

अक्षरम् ग्राफिक्स,

वर्धा.

मुखपृष्ठ

सचिन थेटे, वर्धा

ISBN : ९७८-८१-९२२३०८-७-०

किंमत: रु. १५०

Fundamentals of Psychology

Dr. K. P. Nimbalkar

Mobile No. 9604244844

Email : imbalkarkp@gmail.com

Published by

© Mrs. Chitra Nimbalkar

Psychoscan

58, Laxminagar, Wardha.

07152-244844

First Edition:

05 September 2016

Printer

Aksharam Graphics,

Wardha.

Cover page designed by

Sachin Thete, Wardha.

ISBN : 978-81-922308-7-0

Price: Rs. 150

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

डॉ. के. पी. निंबाळकर

मानसशास्त्र विभागप्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

- माजी अध्यक्ष, मानसशास्त्र अभ्यास मंडळ, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
- माजी सदस्य, विद्वत् परिषद, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
- माजी सदस्य, विद्या शाखा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
- माजी सदस्य, संशोधन मान्यता समिती (RRC), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
- माजी सदस्य, बालन्याय मंडळ (JJB), वर्धा.
- गेल्या २० वर्षांपासून मानसिक समस्याग्रस्तांसाठी समुपदेशनाचे कार्य.
- मानसशास्त्र विषयावर 'मानसप्रज्ञा', 'मानसशास्त्रीय प्रयोग व परीक्षण' व Risk Taking Among Businessmen, Risk Taking & Personality ही पुस्तके प्रकाशित.
- विविध वर्तमानपत्रातून ७० पेक्षा अधिक लेख प्रसिद्ध.
- व्यक्तिमत्त्व विकास, प्रेरणा व ध्येयनिश्चिती, बुद्धिमत्ता, पॅरेंटिंग आदी विषयावर विदर्भात विविध ठिकाणी २०० पेक्षा अधिक व्याख्याने.
- समाजातील विविध घटकांसाठी 'तणाव व्यवस्थापन' कार्यशाळेतून मार्गदर्शन.
- नागपूर ते श्रीलंका व परत (५७३५ कि. मी.) सायकल प्रवास.
- १६ वर्षे एन. सी. सी. अधिकारी व कॅप्टन रँक वरून निवृत्ती.
- ज्ञानदीप गौरव पुरस्काराने सन्मानित.
- 'सायकोस्कॅन' या मानसशास्त्रीय उपकरणे निर्मिती करणाऱ्या संस्थेची स्थापना.

Psychoscan

PSYCHOSCAN
58, Laxminagar, Wardha- 442001
M- 9689889644, Ph. 07152-244844
Email:- psychoscan02@gmail.com

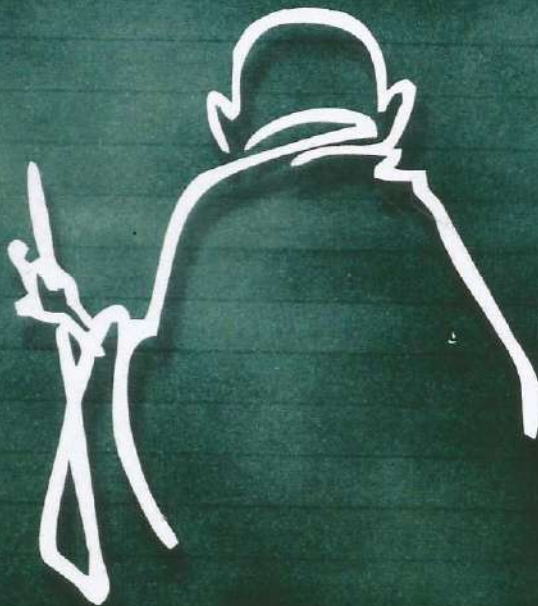
ISBN 978-81-922308-7-0

9 788192 230870 >

**Mahatma Gandhi and Making
of Modern India:
HISTORY & BEYOND**

**Dr. Prakash M. Masram
Dr. Naresh Kawade**

9.	Gandhi-Ambedkar relations in view of Poona Pact Dr. Sandesh Wagh	80
10.	भारताची फाळणी आणि महात्मा गांधी डॉ. व्ही. जी. बैस	87
11.	जमानलालजींना बापूंच्या आशीर्वाद (१९२३-३०) डॉ. नरेश कवाडे	91
12.	ग्राम स्वराज्य: देश समृद्धीचा महामार्ग डॉ. अरविंद म. पुनवटकर	96
13.	म. गांधी व त्यांचे सत्याग्रह विषयक विचार दिपक अधिकारी	103
14.	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रहबद्दलचे विचार डॉ. नामदेव मा. हटवार	110
15.	महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य डॉ. गजानन बा. ठग	114
16.	महात्मा गांधी का सत्याग्रह: एक अवलोकन डॉ. रफिख शेख, डॉ. शहेनाज शेख	119
17.	महात्मा गांधी आणि आधुनिक समाज डॉ. संजय ढवळे	124
18.	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणाचे ध्येय आणि त्याची समर्पकता: काल आणि आज डॉ. प्रकाश मा. मसराम	129
19.	महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य डॉ. कैलाश फुलमाळी	140
20.	लोक सहभाग व जनजागृतीचा शंखनाद असहकार चळवळ रविंद्र फटिंग	144

जमनालालजींना बापूचा आशीर्वाद (१९२३-३०)

डॉ. नरेश कवाडे

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि त्यांचे पाचवे पुत्र जमनालाल बजाज यांच्या वास्तव्याने पुनितझालेला वर्धा जिल्हा भौगोलिक दृष्ट्या देशात सर्वांत लहान असला तरी आधुनिक भारताच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यास १९२० ते १९४७ या काळाच्या इतिहासावर ओझरती नजर टाकलीतरी स्वातंत्र्य आंदोलनात वर्धा जिल्हा अग्रेसरहोता असे दिसून येते. वर्धातील सेवाग्राम म्हणजेतत्कालीन भारताची अशासकीय राजधानी. गांधीजींनी १९३४ मध्ये वर्धास स्थलांतर केल्यापासून भारताचे भवितव्य घडविणारे अतिशय महत्त्वाचे निर्णय या पवित्र वर्धा जिल्ह्यात घेण्यात आले. या जिल्ह्याने देशाला राष्ट्रसंत, लोकनेते, थोर पुढारी दिले. जे नेते, पुढारी या जिल्ह्यात आले त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला इथे बहर आला. हे निर्विवाद सत्य आहे. जमनालाल बजाजसारखा महान राष्ट्रीय वृत्तीचा मालगुजार काँग्रेसचा कार्यकर्ता व महात्मा गांधींचा पाचवा पुत्र झाल्यावर वर्धा जिल्ह्याची राजकीय, सामाजिक परिस्थितीबदलू लागली. १९२० ते १९४२ पर्यंत स्वातंत्र्य चळवळीत ते आघाडीवर होते.

१९२३-३० या कालखंडात महात्मा गांधीजींनी कायदेभंगाची चळवळ संपूर्ण भारतभर पोहचविली. याकामी त्यांना काँग्रेसच्या अनेक ज्येष्ठ मंडळींनीसहकार्य केले. अर्थातच जमनालालजींचा वाटा सिंहाचाहोता. जमनालालजी काँग्रेस समितीचेसदस्य झाल्यापासून त्यांच्यावर अनेक जबाबदाऱ्या होत्या. त्या ते कसोशीने पार पाडीत असत. इंग्रज सरकारच्या विरोधामध्येसंपूर्ण भारतातील जनता संघटित व्हायला लागलीहोती. गांधीजींचे नाव संपूर्ण भारतभर पसरलेहोते आणि लोकांची गांधीजी प्रतीश्रद्धा दिवसेंदिवस वाढत चाललीहोती. गांधीजींनी असहकाराचे आंदोलन छेडून आपल्या कार्याचा शुभारंभ केलाहोता. त्याला पाहिजे त्या प्रमाणात जनतेचा मिळालेला पाठिंबा बघून इंग्रज सरकार धास्तावले होते.

गांधीजींच्या अनुपस्थितीमध्ये त्यांच्या अनुयायांवर आणि दत्तक पुत्र

जमनालालजीवर त्यांचे कार्य पुढे चालविण्याची फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली होती. ती पार पाडण्यासाठी जमनालालजींनी वेळोवेळी गांधीजींशी पत्रव्यवहार केल्याचे दिसते. १९२३-३० या कालखंडात कार्य करीत असताना जमनालालजींना अनेक संकटांना सामोरे जावे लागले, मार खावा लागला, तुरुंगात जावे लागले, कारावासाही भोगावा लागला अशा संकटसमयी गांधीजींनी आपल्या दत्तक पुत्राला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले व आपला संबंध अधिक दृढ बनविला.

झंडासत्याग्रह समाप्त झाल्यानंतर नागपूरमध्ये हिंदू मुस्लिमांची दंगल झालीही बातमी जमनालालजींना कळताच त्यांनी दंगलस्थळी भेट देऊन अनेकांना उपचारायर्थ दवाखान्यात पाठविले. जखमींचीसोय केली काहीना शांततेचा उपदेश केला परंतु त्यांच्या उपदेशाकडे दंगलीतील हिंदू मुस्लिमांनी लक्ष दिले नाही. दंगडाच्या वर्षावामध्ये एक दंगड जमनालालजींवर येऊन आदळला फार मोठी जखम झाली पण तरीही न डगमगता जमनालालजींनी अहिंसेचे तत्त्वज्ञान लोकांपुढे स्पष्ट केले.^१ आपल्या दत्तक पुत्राचा हा पराक्रम पाहून गांधीजींनी एका पत्रात जमनालालजींना एवढेच लिहिले -

तुम्हाला जखम झाली याचे मला थोडेसुद्धा दुःख नाही मी तर असे मानतो की, आपल्यासारख्या पुष्कळ लोकांना स्वतःचे बलिदान करणे भाग पडेल. समाजात द्वेषाचे विष इतके फैलावले आहे आणि अप्रामाणिकपणा इतका पसरला आहे की, काही शुद्ध व्यक्तीचे बलिदान झाल्याशिवाय या आपत्तीतून आपली सुटका होणार नाही. शक्यतर दंग्याचे मूळ कारण शोधून काढावे ते शोधून काढून दूर करण्याइतके समजस हिंदू किंवा मुसलमान कोणीच नाहीत काय?^२

काठीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण येत नाही असेच या पत्रावरून गांधीजींनी जमनालालजींना कळविल्याचे आपणास टळकपणे दिसून येते.

जमनालालजी आपला वाढदिवस आगळ्यावेळच्या पद्धतीने साजरा करीत असत. पैशाची उभळपट्टी करून त्यांनी वाढदिवस साजरा केल्याचे आपणास त्यांच्या संपुर्ण आयुष्यात दिसून येत नाही. प्रत्येक वाढदिवसाच्या वेळी ते आदरणीय गुरूजना आणि बापूजींना पत्र पाठवून स्वतःमधील दोष आणि उणिवांचे वर्णन करीत असत आणि आशीर्वाद मागित असत.^३

दत्तक पुत्राला वाढदिवसाच्या निमित्ताने गांधीजी आशीर्वाद कसे देतात ते त्यांनी २१ नोव्हेंबर १९२६ मध्ये पाठविलेल्या पत्रातून पुढील प्रमाणे दिसते -

'तुम्हाला दीर्घ आयुष्य लाभो आणि सतत तुमच्या पवित्र विचारात वृद्धी होत राहो. दुर्गुण नसणारा माणूस या जगात कोणीही आढळणार नाही. प्रयत्नांमधून दुर्गुण

नामीने होऊ शकतात असे ईश्वराचे म्हणणे आहे.^४

केवळ पोकळ उपदेश करून गांधीजी अंग झाडीत नसत तर काही काही वेळा लोकांलाक पत्र लिहून जमनालालजींच्या दोषांचे निराकरण कसे करता येईल याचे प्रत्यक्ष उपायही सांगत. गांधीजी जितके ध्येयवादी तितकेच व्यवहारावादी होते. ते तत्त्व आणि तपशीलही सांगत असत. ता. ०५/१०/१९२२ च्या पत्रात गांधीजी जमनालालला अपवित्र विचारांचे निराकरण करण्याचा मार्ग पुढील शब्दात सांगतात -

Chi jammalal

As for your spiritual aspirations :

A man who frees himself from impure thoughts attains salvation. The total elimination of impure thoughts is possible only as a result of much tapasya. There is only one way to achieve it once be confronted with a pure one. This, again is possible only with the grace of god. That grace can be obtained by repeating his name of the twenty four hours and by realizing that the resides within is. It does not matter if Ramanama remains on the lips while other thoughts fill the mind. Ramanama should be while other thoughts fill the mind. Ramanama should be repeated with such concentrated effort that what has remained on the lips so far, comes, in the course to time, to occupy the first place in the heart.^५

असे स्वानुभवांचे तत्त्वज्ञान गांधीजी जमनालालजींना सांगत असे. अल्पहार करावा, निरंतर पवित्र पुस्तके वाचवी अशा बारीकसारीक सूचनाही करीत असे. ईश्वर तुमचे सर्वप्रकारे रक्षण करे असा धोर व विश्वास देणारा आशीर्वादही देत असे. अशाप्रकारच्या आशीर्वादातून गांधीजी जमनालालजींना घडवित असल्याचे आपणास स्पष्टपणे दिसून येते.

१९२१ चे काँग्रेसचे अधिवेशन अहमदाबाद येथे भरले होते. या अधिवेशनात काँग्रेसने एक वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट केली ती म्हणजे महात्मा गांधींना काँग्रेसचे सर्वाधिकारी म्हणून नेमले. एका व्यक्तीस असेसंपूर्ण अधिकार दिल्यासंघटनेला अधिक ठोसविण्या आला. ८ फेब्रुवारी १९२२ ला गांधीजींनी वर्तमान पत्रात एक बातमी वाचली ती बातमी गोरखपूर जिल्ह्यातील चोरीचोरा येथे आठ पोलिसांना गिऱवत जाळल्याची होती.

यामध्ये काही कॉॅंग्रेसीयांचाहात असल्याचे समजताच गांधीजींनी सविनय कायदेसंग्रहाच्या आंदोलनाला स्थगिती दिली. याला काही नेत्यांनी विरोध करून सुद्धा गांधीजी आपल्या भूमिकेवर ठाम राहिले. उपरोक्त परिस्थितीमुळे गांधीजी बेचैन झालेल्यांनी 'यंग इंडिया' माधून ब्रिटीशांच्या अवैधतेविषयी काही लेख छापले म्हणून गांधीजींना सरकारने अटक केली आणि यंग इंडियाचे संपादक शंकरलाल बेकर यांच्यासोबत पुण्यातील येवडा तुरुंगात पाठविले. जमनालाल बजाज अहमदाबादमधील खटल्याच्याबाबती हजर होते. गांधीजी तुरुंगाबासी असताना जी कामे करावयाची होती त्या संदर्भात ते गांधीजींच्या आदेशाची वाट पाहत होते. या संदर्भात १६ मार्च १९२२ ला गांधीजींनी जमनालालजींना पुढील पत्र लिहिले -

Chi Jannalal,

As I proceed in may search for truth, it grows upon me that truth comprehends everything. It is not in Ahimsa, but Ahimsa is in it. What is perceived by a pure heart and intellect is truth for that moment. Cling to it, and it enables one to reach pure truth. There is no question there of divided duty. But often enough it is difficult to decide what is Ahimsa. For instance, the use of disinfectants is Himsa and yet. We can not do without it. We have to live a life of Ahimsa in the midst of a world of himsa, and that is possible only if we cling to truth! The wonderful implication of the great truth 'Brahma satyam/jaganmithya' (Brahma is real, all else unreal) grows on me from day to day! The body persists because of egoism. The utter extinction of the body of egoism is moksha. He who has achieved this will be the very image of truth, or one may call it Brahman. Therefore the loving name of god is Dasanudasa I. You have made yourself my fifth son. But I am striving to be worthy. It is not an ordinary responsibility for an adopter. May god help me and may I be worthy of it in this very life.⁶

उपरोक्त पत्र गांधीजींनी सावयतीच्या तुरुंगातून छटला सुनावणीच्या दरम्यान लिहिले. गांधीजींनी ज्या कॉॅंग्रेसी नेत्यांना पत्रे लिहिली त्या पत्रांपैकी सर्वात महत्त्वाचे पत्र

म्हणून उपरोक्त पत्राचा उल्लेख करता येईल. या पत्रामध्ये जीवन दर्शनाचा सार अत्यंत मार्मिक शब्दात गांधीजींनी व्यक्त केला असे स्पष्ट दिसते. पत्राच्या शेवटी जमनालालजी गांधीजींचे पाचवे पुत्र असल्याचा उल्लेख खरोखरच सार्थक ठरला. यातून गांधी-जमनालाल बजाज यांच्या संबंधाचा आपणास परिचय होतो.

निकर्ष :

१. गांधीजींच्या लेखणीचा विषम व्हावा इतके उत्तम व्यक्तिमत्त्व जमनालालजींचे होते. गांधीजींनी जमनालालजींनी पाठविलेली पत्रे (आशीर्वाद) आजही उपलब्ध आहे. ही पत्रे जमनालाल बजाज-महात्मा गांधी संबंधाचा पुराव्याची साधने ठरली आहे.

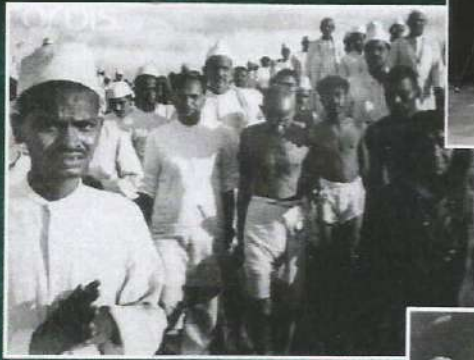
२. १९२३-१९३० च्या कालखंडात कार्य करीत असताना जमनालालजींना अनेकसंकटांना सामोरे जावे लागले. मार खावा लागला. तुरुंगात जावे लागले. कारावासी भोगावा लागला अशा संकटसमयी गांधीजींनी आपल्या दत्तकपुत्राला वळोवेळी मार्गदर्शन केले व आपला संबंध अधिक दृढ बनविला हे वेगवेगळ्या घटनाप्रसंगी गांधीजींनी व्हाडलेल्या उद्‌गारावरून आणि पाठविलेल्या अनेक पत्रांवरून आपणास टळकणणे दिसून येते.

३. हिंद-मुस्लिम बांध्यात ऐक्य घडवून आणण्यासाठी जमनालालजींनी महत्त्वाची भूमिका पार पाडल्याचे टळकणणे दिसून येते.

४. काठीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण येत नाही असे गांधीजींनी जमनालालजींना अनेक पत्रातून (आशीर्वाद) कळविल्याचे टळकणणे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. शिखरे, द. न. (१९५८). कृतार्थ जीवन (प्रथम आवृत्ती). वर्धा : चिंजीलाल बडजाते जमनालाल बजाज सेवा ट्रस्ट पृ. ४८
२. किता पृ. ४९
३. किता पृ. ११२
४. कालेलकर, काका (१९५७). बापू के पत्र (बजाज परिवार के नाम) मेरी जीवन यात्रा. नई दिल्ली : सस्ता साहित्य मंडळ. पृ. ५३-५४
५. Kalelkar, Kaka (Editor). To a Gandhian Capitalist. Bombay : SewakPrakashan. Pp. ७१
६. Narayan, Shriman (Editor) (१९६८). The Selected Works of Mahatma Gandhi Vol. V. Ahmedabad : Navajivan Publishing House. Pp. १४४-१४५

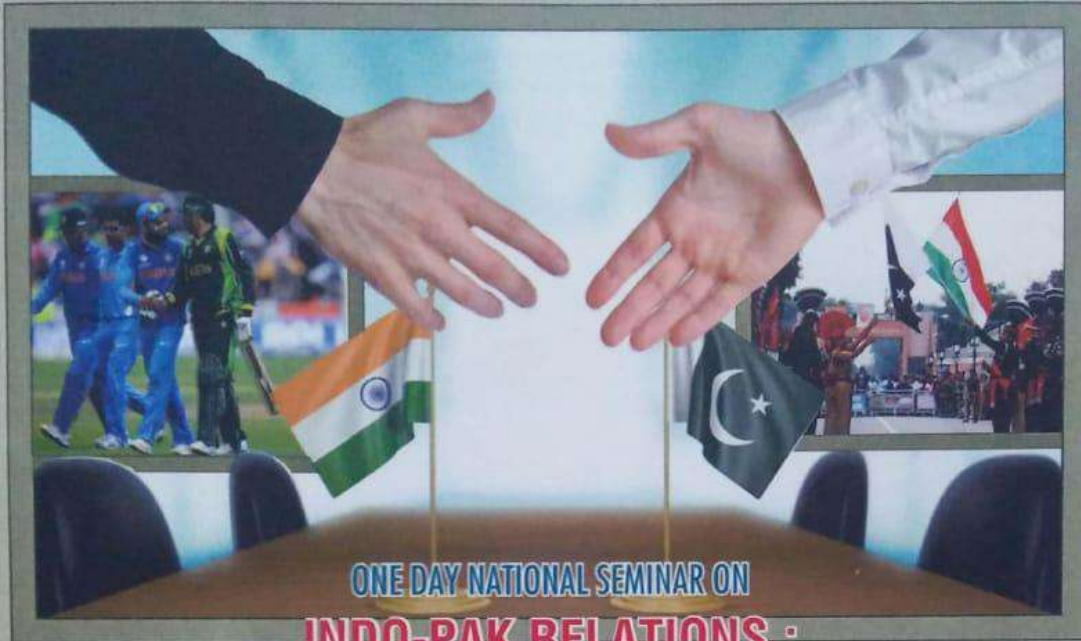

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295 📞
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISBN : 978-93-87990-58-6

ISBN NO: 978-93-83619-15-3

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON
INDO-PAK RELATIONS :
HISTORICAL & POLITICAL PERSPECTIVES
December- 22, 2018

SEMINAR PROCEEDINGS

Editors

Prof. Anant A. Rindhe
Dr. Sandip B. Kale

Organized by

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & DEPARTMENT OF HISTORY

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO

NAAC Reaccredited by B Grade

| Ph. 07155-220227 | Email : principal_seloo@yahoo.com | Website : ymseloo.edu.in

VOL - II

CONTENTS : VOL -II

Sr. No	Title	Author	Page No.
1.	Wailing Valley - Human Rights issues in Kashmir and Indo-Pak relations	Rashmi Condra	1
2.	India-Pakistan Relations (1947-1975) With Respect To Cold War - A Brief Study	Ms. Mrunalini P. Thombre	4
3.	Partition of India and Views of Mahatma Gandhi	Dr. Abha A. Tiwari-Dwivedi	7
4.	Indo -Pak Relation Growth Terrorism and Status of Kashmir Dispute	Dr. Anjali Andrew	9
5.	Indo-Pak Relation: Kashmir Conflict	Dr. Aneeta Sen Vikash Verma	12
6.	भारताची फाळणी आणि महात्मा गांधी	डॉ. वीरेंद्र बैस	15
7.	भारत — पाकिस्तानसंघर्षाचा भौगोलिक दृष्टीकोन	प्रा. बुद्धधोष मधुकरराव लोहकरे	17
8.	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि पाकीस्तान (१९४७—१९९०)	प्रा. अंबादास ओंकार बाकरे	20
9.	काश्मीरच्या संदर्भात : कलम—३७० व भारतीय संविधान	प्रा. डॉ. सुनील एस. बोरकर	23
10.	दहशतवाद आणि भारत—पाक संबंध	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	26
11.	दहशतवाद आणि भारत—पाक संबंध	प्रा.डॉ.सतीश रा.महल्ले	28
12.	भारताची फाळणी आणि महात्मा गांधी	प्रा.डॉ. गजानन नत्युजी कळंबे	31
13.	काश्मीर प्रश्न आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू	प्रा. डॉ. रफीक शेख	33
14.	भारताच्या फाळणीत मुस्लीम लीगची भूमिका	डॉ. नरेश डी. कवाडे	36
15.	१९७१ च्या भारत — पाक युद्धाचे महत्व	प्रा. संजय उत्तमराव उगेमुगे	42
16.	भारत—पाक १९६५ चे युद्ध : ताश्कंद करार	विनोद रा. कामडी	44
17.	शीतयुद्धकालीन भारत — पाक संबंध	डॉ. राजेंद्र यादोगाव खंडाईत	46

भारत — पाकिस्तानसंघर्षाचा भौगोलिक दृष्टीकोन

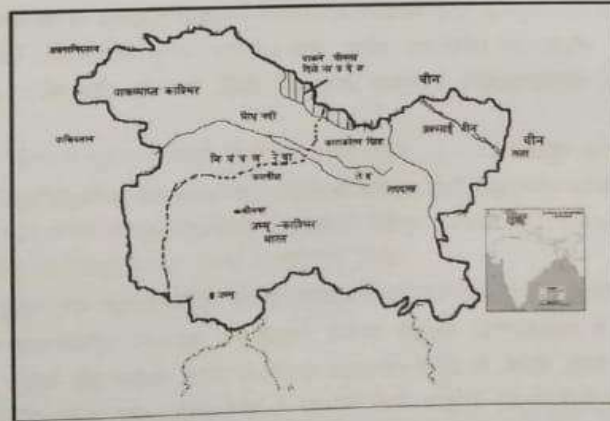
प्रा. बुद्धघोष मधुकरराव लोहकरे
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा, मो.क्र. ९८५०३५७६४१
budhghosh@rediffmail.com

भारत आणि पाकिस्तान या परस्परांतगतच्या दोन देशांदरम्यान फाळणीपासून सुरू असलेला संघर्ष केव्हा संपेल हे कोणत्याही भविष्यवेत्त्याला सांगता येणे अशक्य आहे. भारत-पाक संघर्ष राजकीय समस्येबरोबरच भौगोलिक देखील आहे. या दोन देशांदरम्यान असलेल्या संघर्षाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे जम्मू-काश्मीर हासिमांत प्रदेश होय. या दोन्ही देशांच्या दृष्टीने जम्मू-काश्मीर हा एक महत्त्वाचा भूप्रदेश असून या प्रदेशाच्या हक्कावरूनच भारत आणि पाक या दोन देशांमध्ये सतत अस्विकरतेचे वातावरण निर्माण झाल्याचे पहावयास मिळते. यापेक्षा जम्मू काश्मीरमध्ये राहणाऱ्या लोकांना सतत भीतीदायक परिस्थितीला, संकटांना तोंड द्यावे लागत आहे. कोणत्याही राष्ट्राला त्याच्या जागतिक प्रभावासाठी भूप्रदेशाची व्याप्ती अधिक असणे महत्त्वाचे वाटते. त्यामुळे भारत-पाक संघर्षाचा विचार करताना या प्रदेशाची ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

स्वातंत्र्यापूर्वी सध्याचे भारत, पाकिस्तान आणि बांगलादेश मिळून भारत हा एकसंघ देश होता. १९४७ साली फाळणी झाल्यानंतर भारत व पाकिस्तान असे दोन देश व १९७१ ला पाकिस्तानचा पूर्व भाग तुटून बांगलादेश अस्तित्वात आला. भारत-पाक फाळणीच्या वेळेस भारतातील संस्थानांना भारत व पाक या दोन देशांपैकी कोणत्याही देशात सामिल होण्याची मुभा होती. अनेक संस्थाने या दोन देशात विलीन झाली. परंतु भारताच्या उत्तरेकडील जम्मू-काश्मीरला स्वतंत्र राहावयाचे होते. परंतु पाकिस्तानला हे मान्य नव्हते. त्याचा डोळ्या या भूप्रदेशावर होता. परंतु या भूप्रदेशातील बहुसंख्य लोक जरी मुस्लीम असले तरी राजा हरीसिंग हा मात्र हिंदू होता. राजा हरिसिंगाने पाकिस्तानात विलीन होण्यास नकार दिला. त्यामुळे पाकिस्तानने चिडून १९४८ ला आदीवासी पठानांना जम्मू-काश्मीरमध्ये पाठविले. यावेळी राजा हरीसिंगाने भारताकडे मदतीची याचना केली. भारताने राजा हरीसिंगाला भारतात सामिल होण्याच्या अटीवर मदत करून पाकिस्तानचे मनसुबे नेस्तनाबूत केले. असे जरी झाले असले तरी पाकिस्तान अजूनही या प्रदेशावरील बहुसंख्य मुस्लीमांचा प्रदेश असल्याने हक्क सोडण्यास तयार नाही. यासाठी त्यांनी भारतासोबत १९६५, १९७१ आणि १९९९ अशा तीन वेळा युद्ध केले. त्याप्रमाणे तो सतत दहशतवादी लोकांना भारतात घुसवून अतिरेकी हल्ले करण्यास प्रवृत्त करतो. तरीदेखील पाकिस्तानला अजूनपर्यंत हा प्रदेश मिळविता आलेला नाही.

नकाशा : जम्मू-काश्मीर

भौगोलिक पार्श्वभूमी :-

भारत-पाकिस्तान संघर्षासाठी कारणीभूत असणाऱ्या जम्मू-काश्मीर या भूप्रदेशाचा खगोलिय विस्तार $32^{\circ}17'$ उत्तर ते $36^{\circ}40'$ उत्तर अक्षांस आणि $72^{\circ}26'$ पूर्व ते $73^{\circ}30'$ पूर्व रेखांश असा आहे. या संपूर्ण प्रदेशाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ २,२२,२२६ चौ.कि.मी. असून या संपूर्ण भागात पाकव्याप्त काश्मीर, अक्साई-चीन आणि भारताकडे असलेल्या जम्मू-काश्मीर या प्रदेशाचा समावेश होतो. या एकूण क्षेत्रफळापैकी पाकिस्तानकडील पाकव्याप्त काश्मीरने २२ टक्के भाग, अक्साई चीनने २२ टक्के भाग तर जम्मू, अनंतनाग, कठुआ, उधमपूर असा ४३ टक्के भाग भारताने व्यापलेला आहे. जम्मू काश्मीरची उत्तरेकडील सीमा चीन,

अफगाणिस्तान, पूर्वेस तिबेट (चीन) दक्षिणेकडे हिमाचल प्रदेश, पंजाब तर पश्चिमेस पाकिस्तानला लागून आहे. भारत-पाक सीमा रेडक्लिफ या नावाने ओळखली जाते. १ जानेवारी १९४९ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आदेशानुसार युद्धबंदी प्रस्ताव दोन्ही राष्ट्रांनी मान्य केल्यावर पाकव्याप्त काश्मीर आणि जम्मू काश्मीर यांच्या दरम्यान युद्धबंदी रेषा (नियंत्रण रेषा) अस्तित्वात आलेली असून हिची लांबी ७५० कि.मी. आहे.

संपूर्ण जम्मू काश्मीरचा बहुतांश भाग हा पर्वतीय आहे. येथे हिमालयाच्या काराकोरम, झास्कर, पीरपंजाल, शिवालिक हा पर्वतश्रेण्या समांतर उत्तर-पश्चिम ते दक्षिण-पूर्व गेलेल्या आहेत. हिमालयातून उगम पावणारी सिंधू नदी काराकोरम आणि झास्कर या पर्वत श्रेण्यांदरम्यानच्या भागातून भारतातून पाकिस्तानकडे वाहते याच प्रमाणे झेलम नदी झास्कर आणि पीरपंजाल या पर्वतश्रेण्यांच्या भागातून पाकिस्तानकडे वाहत जाते. या नद्याशिवाय चिनाब व इतर छोट्या उपनद्या देखील हिमालयातून उगम पावून पाकिस्तानात वाहत जातात.

भौगोलिक दृष्टीकोनातून प्रदेशाचे महत्त्व :-

जम्मू काश्मीरचा भूप्रदेश भौगोलिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या प्रदेशातील हवामान शीत असून हिवाळात बर्फवृष्टी होते. हा प्रदेश पर्वतीय असून हिमालयातून उगम पावणाऱ्या सिंधू, झेलम, चिनाब, या भारतातून पाकिस्तानात वाहत जातात. या नद्यांना वर्षभर पाणी असते. या नद्यांमुळे पाकिस्तानची पाण्याची समस्या दूर होते. या नद्या जलसिंचन आणि जलविद्युत निर्मितीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. सिंधू नदी काश्मीरप्रदेशातील घळईतून तर पाकिस्तानात गेल्यावर मैदानी प्रदेशातून वाहते त्यामुळे शेतीच्या दृष्टीने सिंधू नदी महत्त्वाची आहे. सिंधू नदी भारताच्या दृष्टीने फारशी महत्त्वाची नाही. पण भारताने सिंधू नदीचे पाणी काश्मीरमध्ये अडविल्यास पाकिस्तानची अडचण होऊ शकते ही बाब पाकिस्तानला अधिक चिंतेची वाटते. सिंधू नदीचा काश्मीरमध्ये बीजनिर्मिती व जलवाहूक्रीसाठी वापर केला जातो.

दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे या प्रदेशात मर्यादीत स्वरूपात बॉक्साईट, लोहखनिज, कोळसाई. खनिजे आढळतात. या भागातील वनात फर, पाईन, ऐश, स्प्रूस इ. महत्त्वाची इमारती लाकूडही मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. काश्मीरच्या प्रदेशात शेतकी गहू, तांदूळ, मका इ. पिके तसेच सफरचंद, आम्रफळ ही फळे आणि रेशम व लोकर निर्मिती देखील करतात. याशिवाय जम्मू काश्मीरला 'पृथ्वीवरील स्वर्ग' म्हटले जाते. कारण येथे पर्वतीय प्रदेश, शीत हवामानाचा बर्फाळ आढळतो. यामुळे हा प्रदेश पर्यटकांच्या आकर्षणाचे केंद्र बनले आहे. येथे तुलर, बारामुला हीसरोवरे, तावी नदी प्रदेश व वैष्णोदेवीला भेट देण्यासाठी अनेक पर्यटक येतात. हा प्रदेश देश-विदेशातील लाखो पर्यटकांचे आकर्षणाचे केंद्र असल्याने विदेशीचलन मोठ्या प्रमाणात प्राप्त होते.

अक्साई-चीनचा भाग भारताच्या ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. पाकिस्तानमधील कराची व चीनमधील कझगर हे मोठे लष्करी तळ काराकोरम मार्गाने जोडण्यात आले. हा मार्ग पाकव्याप्त काश्मीरमधून जातो. भारत आणि मध्य आशियातील अनेक प्रदेशा सोबत लक्षाख आणि अक्साई-चीनच्या मार्गे व्यापार होत होता. निरनिराळ्या युद्धनिती व डावपेचाने भारताच्या जम्मूवर बर्चस मिळवून भारताबरोबरच संबंध तोडणे हा पाकिस्तान उद्देश आहे. एकंदरीत जम्मू काश्मीरचा भूप्रदेश जल, जंगल, खनिजे, पर्यटन, व्यापार आणि संरक्षण या भौगोलिकदृष्टीने महत्त्वाचा असल्याने दोन्ही देश या प्रदेशावरील आपला हक्क अबाधीत ठेवू इच्छितात.

भारत आणि पाकिस्तान या देशांची भूमिका :-

राजा हरीसिंगाने घेतलेल्या भूमिकेमुळे जम्मू काश्मीरचा काही भाग भारतामध्ये तर काही भाग म्हणजे पाकव्याप्त काश्मीरचा भाग पाकिस्तानकडे आहे. या संदर्भात दोन्ही देशांच्या भूमिका वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत.

१) पाकिस्तानची भूमिका :-

जम्मू काश्मीरमध्ये बहुसंख्य लोक धर्माने मुस्लीम आहेत. पाकिस्तानच्या मते, जम्मू काश्मीरची लोकसंख्या, धर्म, चिनाब, बियास याच प्रदेशातून वाहत येतात. त्याचप्रमाणे भारतातून पाकिस्तानात वाहणाऱ्या नद्या सिंधू, झेलम, करू शकतो. त्यामुळे हा प्रदेश पाकिस्तानात असावा अशी भूमिका ६ मार्च १९५१ च्या सुरक्षा परिषदेत पाकिस्तानने घेतली होती. याचबरोबर पाकिस्तानची वनसंसाधनाची गरज याच प्रदेशातून पूर्ण होते. शिवाय पाकिस्तानच्या संरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून हा प्रदेश पाकिस्तानच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. जम्मू काश्मीर राज्याचा भारताला जोडणारा मार्ग १९४७ च्या पूर्वी पाकिस्तानच्या क्षेत्रातून जात होता. त्यावेळेला झेलम वली मार्ग आणि श्रीनगर आणि रावळपिंडीला बारामुलावरून जाणारा मार्ग बनीहाल कार्ट रोड श्रीनगरला जम्मूपासून बनिहाल खिंडीतून जात होता. यामुळे हा प्रदेश पाकिस्तानकडेच असावा अशी भूमिका अनेक वेळा पाकिस्तानने घेतलेली आहे. भारत आणि पाक या दोन देशांदरम्यान नियंत्रण रेषा हिच आंतरराष्ट्रीय रेषा व्हावी अशी भूमिका देखील पाकिस्तानने मांडली आहे.

२) भारताची भूमिका :-

भारताच्या मते जम्मू काश्मीरचे राजा हरीसिंग यांनी भारतामध्ये समाविष्ट होण्याची भूमिका घेतली. त्याचप्रमाणे कायदानुसार १९४७ साली जम्मू काश्मीर भारतामध्ये समाविष्ट झाल्याने तो भारताचा अविभाज्य भाग बनला आहे. भारताने तेव्हापासून या प्रदेशाचा आर्थिक विकासासाठी भरघोस प्रयत्न केले आहेत. भारताच्या दृष्टीने दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे जम्मू काश्मीरचा भाग पाकिस्तानला दिल्यास भारताची वायव्येकडील सीमा अत्यंत कमजोर होईल. कारणभारतावर जितकेही हल्ले झाले ते उत्तर-पश्चिमेकडूनच झाले आहे. त्यामुळेच असे होणे हितावह नाही अशी भूमिका भारताची आहे. त्याचप्रमाणे काश्मीरप्रश्न भारत व काश्मीरदरम्यानचा आहे त्यामुळे पाकिस्तानने यात लुडबुड करू नये. भारतात जरी बहुसंख्य हिंदू असले तरी मुस्लीम देखील राहतात त्यामुळे हा प्रदेश भारताकडेच असेल व तो कधीही पाकिस्तानला दिला जाणार नाही अशी कठोर भूमिका भारताची आहे. त्याच बरोबर पाकव्याप्त काश्मीरवरही भारताचाच अधिकार आहे असे भारत स्पष्टपणे सांगत आलेला आहे.

समायेप :-

भारत आणि पाकिस्तान या अण्वस्त्रधारी देशांदरम्यान जम्मू आणि काश्मीर या प्रदेशासंदर्भात चालू असलेला संघर्ष भविष्यात कोणते रूप धारण करेल हे सांगता येत नाही. कोणत्याही राष्ट्राला त्याच्या प्रभावासाठी भूप्रदेशाची व्याप्ती अधिक असणे महत्त्वाचे वाटते. इतिहासात या साठी झालेले संघर्ष याची उदाहरणे आहेत. चीनने १९५४-५९ च्या दरम्यान उत्तरसीमेवर मतत आक्रमण करून ३१००० चौ.कि.मी. क्षेत्रावर कब्जा केला. १९६२ साली देखिल भारतावर आक्रमण करून नेफाच्या काही भागावर कब्जा करण्याचा प्रयत्न केला. शिवाय पॅंगॉ सरोवर, स्मॅन्जारसो हा लक्षाखचा व पूर्वलक्षाखच्या ५००० चौ.कि.मी. निमूळच्या भागावर चीन नेहमी आपला हक्क सांगतो. चीनने लक्षाखचा ३२००० चौ. कि.मी. भाग आपल्या ताब्यात घेतला आहे. पाक-चीन संबंधामुळे पाकने १९६३ मध्ये चीनसोबत करार करून ३२०० चौ.कि.मी. भाग चीनला दिलेला आहे.

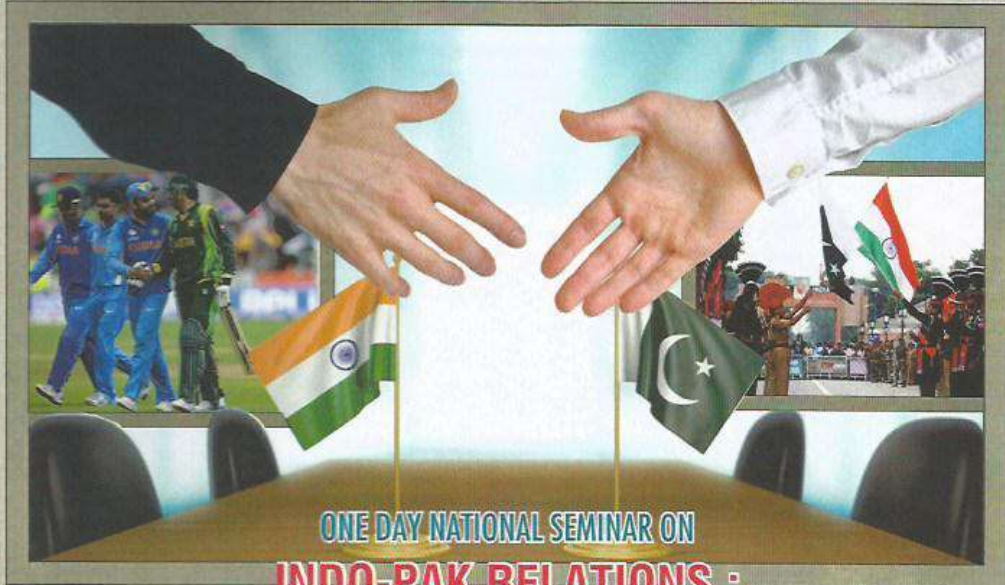
गुजरात कच्छच्या भागासंदर्भातही पाकिस्तानने १९६५ ला भारतासोबत युद्ध केले. कच्छचे रण भारताच्या बाजूकडून प्रतिकूल आहे. परंतु पाकिस्तानच्या सिंधच्या दक्षिणेकडून अनुकूल आहे. हा प्रदेश मे-नोव्हेंबर महिन्यात जलमय होतो. येथे वाळू व मिटाचे थर जमतात. छाड, बियार, लू उठाव ही रणातील बेटे महत्त्वाची आहेत. या प्रदेशातील २७०० चौ. कि.मी. कच्छचा प्रदेश पाकिस्तानने बळकाविलेला आहे. कच्छचे रण भूप्रदेश नसून भूप्रदेशांतर्गत समुद्र आहे. याचा अर्थ भारताला लागून असणाऱ्या देशांची भूमिका भारताचा भूभाग बळकावण्याचीच राहिलेली आहे असे दिसते. काश्मीरसंदर्भात पाकला याचदृष्टीने चीनने नेहमी मदत केली आहे. यामुळेच ही समस्या अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे. त्यामुळे या समस्येचे निराकरण होणे सहज शक्य नाही. असे जरी असले तरी दोन्ही देशांच्या विकासाच्या, स्थिरतेच्या व जनतेच्या जीवनाच्या दृष्टीकोनातून हा प्रदेश सामंजस्य व चर्चेतून सोडविणे गरजेचे आहे. सध्याची नियंत्रण रेषा ही आंतरराष्ट्रीय सीमा रेषा मानून हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न व्हायला पाहिजे. वास्तविकरीत्या जम्मू काश्मीरचा भाग हा भारताचा अविभाज्य भाग असून तो त्याच्यापासून कोणीही हिरावून घेवू शकणार नाही यामध्ये कोणाचेही दुमत नाही.

संदर्भ :-

- १) खतिब के. ए. (१९९९): 'भारताचा भूगोल', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- २) Khullar D. R. (2008): India : A comprehensive Geography, Kalyani Publishers, Ludhiana.
- ३) डॉ. मगर जयकुमार (१९९४): 'राजकीय भूगोल', विद्या प्रकाशन, नागपुर.
- ४) सक्सेना, हरीमोहन (१९८२): 'राजनितिक भूगोल' मेहता पब्लिकेशन, मेरठ.
- ५) बसंतमुरजंदेव (१९८२): 'भारत का भूगोल' अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.

ISBN NO: 978-93-83619-15-3

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON

INDO-PAK RELATIONS :

HISTORICAL & POLITICAL PERSPECTIVES

December- 22, 2018

SEMINAR PROCEEDINGS

Editors

Prof. Anant A. Rindhe
Dr. Sandip B. Kale

Organized by

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & DEPARTMENT OF HISTORY

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO

NAAC Reaccredited by B Grade

| Ph. 07155-220227 | Email : principal_seloo@yahoo.com | Website : ymseloo.edu.in

VOL - II

शिक्षण शाळा भरविण्यातून
तर दिवे जातेच. पण त्यांचे
लोन रनेडया पाडयातोल गरीबांच्या
इशेपडो पर्वति पोहचविण्याचे
कार्य जो जास्त मोलाचे समजतो.
वृ।पुरान देसायुस

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO

NAAC Reaccredited by B Grade

| Ph. 07155-220227 | Email : principal_seloo@yahoo.com
| Website : ymseloo.edu.in |

CONTENTS : VOL -II

Sr. No	Title	Author	Page No.
1.	Wailing Valley - Human Rights issues in Kashmir and Indo-Pak relations	Rashmi Condra	1
2.	India-Pakistan Relations (1947-1975) With Respect To Cold War - A Brief Study	Ms. Mrunalini P. Thombre	4
3.	Partition of India and Views of Mahatma Gandhi	Dr. Abha A. Tiwari-Dwivedi	7
4.	Indo -Pak Relation Growth Terrorism and Status of Kashmir Dispute	Dr. Anjali Andrew	9
5.	Indo-Pak Relation: Kashmir Conflict	Dr. Anceta Sen Vikash Verma	12
6.	भारताची फाळणी आणि महात्मा गांधी	डॉ. वीरेंद्र बैस	15
7.	भारत - पाकिस्तानाच्या भौगोलिक दृष्टीकोन	प्रा. बुद्धमोष मधुकरराव लोहकरे	17
8.	भारताचे परराष्ट्र बांधक आणि पाकीस्तान (१९४७-१९९०)	प्रा. अंबादास ओंकार वाकरे	20
9.	काश्मीरच्या संदर्भात - कलम-३७० व भारतीय संविधान	प्रा. डॉ. सुनील एस. बोरकर	23
10.	दहशतवाद आणि भारत-पाक संबंध	प्रा. डॉ. श्रीहरी रमनाथराव पितळे	26
11.	दहशतवाद आणि भारत-पाक संबंध	प्रा. डॉ. सतीश रा महल्ले	28
12.	भारताची फाळणी आणि महात्मा गांधी	प्रा. डॉ. गजानन नत्युजी कळवे	31
13.	काश्मीर प्रश्न आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू	प्रा. डॉ. इफ्तीक शेख	33
14.	भारताच्या फाळणीत मुस्लिम लीगची भूमिका	डॉ. नरेश डी. कवाडे	36
15.	१९७१ च्या भारत - पाक युद्धाचे महत्त्व	प्रा. संजय उतमराव उगेमुगे	42
16.	भारत-पाक युद्धाचा वेळ - तारकंद करार	विनोद रा. कामडी	44
17.	शीतयुद्धकालीन भारत - पाक संबंध	डॉ. राजेंद्र यादोराव खंडाईत	46

भारताच्या फाळणीत मुस्लीम लीगची भूमिका

डॉ. नरेरा डी. कवडे

सहा. प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, काठ
६५२१२१२२२ narehkawade@rediffmail.com

भारतीय इतिहासाच्या काही आंगल लेखकांनी हिन्दू-मुस्लीम प्रश्न होळ्यापसलेर ठेवून भारतीय संस्कृतीच्या विकासाचा घटनाक्रम लिहिला आणि आप्तत्वक्षरित्या साम्राज्यवादाला चालना दिली. त्यांचे अनुकरण करून काही भारतीय इतिहासकारांनी तसेच प्रतिपादन केले. प्राचीन भारताच्या इतिहासाला हिन्दू-युग आणि मध्ययुगीन इतिहासाला मुस्लीम पण संबोधून या कालखंडाचा आधार धर्म ठरविला. आपल्या राजकीय व आर्थिक उद्दिष्टपूर्तीसाठी राजा आणि राजा दोघांनी कर्मकांडे आधार घेतला. परंतु सर्व मुसलमान शासक होते आणि हिंदू शासीत असे म्हणजे म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यय होय. मुस्लीम कालाच्या काळात हिंदूंचे शोषण झाले तसे व तेवढे नसले तरी समान्य मुसलमानांचेही शोषण झाले. शासक मुस्लीम असले तरी सर्वजात व मुसलमान गरीब होते पण अशा प्रकारच्या वस्तुस्थितीकडे पाठ फिरवून जातीय दृष्टिकोनातून लिहित्या केलेल्या इतिहासामुळे १९ व्या शतकाचा शेवटचा कालखंड आणि २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतीय राजकारणाला प्रभावित केले.

भारतातील जातीयवादाच्या समस्येला केवळ हिन्दू मुस्लीम प्रश्न किंवा ह्या दोन कर्मांतोक्त विरोध असे म्हणणे योग्य हौणार नाही. ह्या समस्येला धार्मिक कमी आणि राजकीय जास्त असा आधार आहे. इंग्लंडाच्या शिष्टाचार एवढेच इंग्रजांच्या रूपाने होता.

१८५७ च्या उठावात बहादूरशाहा जफरला पुन्हा सम्राट बनविण्याचा प्रयत्न झाल्याने मुसलमानांबद्दल इंग्रजांच्या मनात कटू भावना होती. वहाबी आंदोलाने ती अधिकच तीव्र बनली. त्यामुळे इंग्रजांनी मुसलमानांसाठी दडपून टाकण्याच्या धोरणाचा अवलंब केला. परंतु हिंदूंमध्ये जसजसी राजकीय जागृती निर्माण झाली आणि त्यांनी राजकीय अधिकाराची मागणी सुरु केली तसतसे इंग्रजांचे धोरण बदलत गेले. १८८० च्या सुमारास हे स्पष्ट झाले की, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रात मागसलेल्या मुसलमानांपेक्षा हिंदू ब्रिटीश साम्राज्याकरिता आर्थिक धोक्यायक वाटू लागले.

सर सय्यद अहमद राष्ट्रवादाकडून जातीयवादाकडे :

इंग्रजांच्या मुस्लीम विरोधी धोरणामुळे संतप्त झालेल्या मुस्लिमांनी प्रतिकारार्थी मुस्लिम लीगची स्थापना केली. परंतु काही दूरदृष्टीच्या नेत्यांनी मुस्लीम समाजाच्या पुनरुज्जीवनासाठी पारश्चात्य शिक्षणाचा पुरस्कार केला. अल्पवयीनकाळ आणि राजकीय जागृतीचे श्रेय सर सय्यद अहमदखान यांना द्यावे लागते. यांनीच मुस्लीम समाजाला आधुनिक शिक्षणाचे माध्यम वाचवून दिले. ब्रिटीश रूपेतरुन ते मुलकी सेवेत कार्यरत होते. 'सर' ही उपाधी त्यांना ब्रिटीश सरकारने ब्रह्मण केली. सर सय्यद जातीयवादाचा पुरा विरुद्ध झाला की, सरकारचे समर्थन करणे म्हणजे आपल्या जातीयवादी संरक्षण प्राप्त करणे होय. इंग्रज व मुस्लीम यांच्या वैयक्तिक मुस्लीम जातीच्या अवस्थेत सुधारणा होईल. त्यासाठी त्यांनी १८६४ ला सार्वटिफल सोसायटी ब्रिटीश इंडियन असोसिएशनची स्थापना केली.

१८६९ मध्ये सर सय्यद अहमदखान यांनी इंग्लंड दौरा करत नेहमीच मातवाच्या इंग्लिश लोकांशी संवाद केला. इंग्रजांसाठी इंग्रजीत साहित्य तयार केले. मोहंमद पैगंबरवर निरुपेक्ष विचाराने त्यांचे मुसलम उठावकारांसाठी इस्लामचे दर्शन चढवतात. 'इस्लाम हा तलवारीचा धर्म आहे' ही प्रचलित प्रतिभा दूर करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी धरतवत दोन राष्ट्रे अस्तीत्वात असल्याचे बीजरोपण केले. हिंदूंचे राष्ट्र आणि मुस्लिमांचे वेगळे राष्ट्र ही कल्पनेसाठी राजकारण असतातच खान यांनी हिंदू व मुस्लीम हे भारतातील प्रमुख धर्मसमुह जणू एकाच शरीराचे दोन प्रमुख अवयव असल्याची कल्पनाचे जे जमवण्याचा प्रयत्न ठरू शकतात. सर सय्यद खान यांचे विवेचन असे की, 'मानवी जीवनाची दोन अने अवतार सातवीक घडतात. या अवताराने त्यांच्या ईश्वरावर ठेवलेली श्रद्धा आणि दुसरा भाग म्हणजे आपल्या समाजातील अन्य समुदायांवर असलेली नीतिमत्ता. इंग्लिश इंग्लिश श्रद्धा व तो वाटा ईश्वराला देत. पण अन्य समुह घटकांशी नैतिक कर्तव्यपूर्णते वातावरण जो पण असा त्यांच्यासाठी बोधीलकी व्यक्त करता आली पाहिजे. भारतातील 'हिंदू-मुस्लीम' हे एखाद्या नववयुचा दोन बीजयोगासाठी आता. या दोन डोळ्यांना इजा झाल्यास भारतरुपी नववयुचे सौंदर्य नष्ट होईल. ही खान यांच्याकडून पुनः पुनः कल्पना झालेली वेता.

प्रारंभीच्या काळात हिंदू-मुस्लीम एक्याचे कट्टर समर्थक असलेले सर सय्यद अहमदखान पुढे काँग्रेसचे कट्टर विरोधक आणि ब्रिटीश साम्राज्यवादाचे समर्थक बनले.

मुस्लीम लीगची स्थापना :

ब्रिटीश सरकार आपल्या पाठिशी आहेत त्यांच्या मदतीने आपल्या राजकीय मागण्यांना पाठिंबा मिळतो. म्हणून मुस्लिमांच्या हितसंबंधांनासाठी स्वतंत्र पक्ष स्थापन करण्याचे मुस्लीम नेत्यांनी ठरविले. त्यानुसार मुस्लीम नेत्यांची बैठक ढाका येथे भरली. 'Muslim league was established in December 1906 led by Agarkhan and Ultimately by Muhammad Ali Jinnah, was is strumental in creating public opinion in favor of Muslim nationalism and finally in achieving Pakistan in 1947. Up to the end of nineteenth Century the Muslims had stayed away from organized politics However, Hindu agitation against the Partition of Bengal and Hindu religious revivalism and hostility to the Muslims injected in to the congress by Bal Gangadhar Tilak a fundamentalist Hindu leader changed the situation by 1906, Muslim leaders were convinced that they should form their own Party to protect Muslim interests and Speak for the Community on all important occasions.'

ढाका अधिवेशनात मुस्लीम लीगने आपली तीन उद्दिष्टे निश्चित केली.

१. इंग्रजी सत्तेविषयी मुस्लीम समाजात एकनिष्ठा निर्माण करून ती दृढ करणे.
२. भारतातील मुसलमानांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण व राजकीय हक्कांचे संवर्धन करणे.
३. भारतातील जाती जमाती विषयी मुसलमान द्वेष निर्माण होवू नये याची काळजी घेणे.

मुस्लीम लीगच्या १४ मागण्या / १५ मागण्या :

आगाखान यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या परिषदेत जीना व शफी यांच्या गटात एक्य करण्याचे ठरले. पुढे १९२९ च्या मार्चमध्ये मुस्लीम लीगच्या अधिवेशनात जिनांनी मुसलमानांच्या तर्फे १४ मागण्या मांडल्या.

१. भावी घटना संघराज्यात्मक असावी व शिल्लक अधिकार प्रांतांकडे रहावेत.
२. सर्व प्रांतांना समान तऱ्हेची स्वायत्ता असावी.
३. सर्व विधिमंडळात व लोकनियुक्त संस्थात अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधीत्व द्यावे.
४. केंद्रीय विधिमंडळात मुसलमानांना एक तृतीयांशपेक्षा कमी प्रतिनिधीत्व असू नये.
५. जातीय तत्वावर निरनिराळ्या जमातींना प्रतिनिधीत्व चालू ठेवावे.
६. प्रादेशिक पुनर्रचना करावी शांत्यास बंगाल, पंजाब व वायव्य सरहद्द प्रांत यातील मुसलमानांचे मताधिक्य कमी होता कामा नये.
७. सर्व जमातींना धार्मिक स्वातंत्र्य, पूजा संघटना व शिक्षण यांचे स्वातंत्र्य द्यावे.
८. एखाद्या विधेयकाने व ठावाने आपल्या जमातीवर अनिष्ट परिणाम होईल असे विधीमंडळ वा लोकनियुक्त संस्था यातील तीन-चतुर्थांश प्रतिनिधींना वाटले तर ते विधेयक किंवा ठराव किंवा या दोन्हींचा कोणताही भाग संमत होवू नये.
९. मुंबई प्रांतातून सिंध वेगळा करावा.
१०. वायव्य सीमा प्रांत व बरूचिस्थान यात राजकीय सुधारणा इतर प्रांताप्रमाणेच अपलात आणाव्या.
११. कार्यक्षमतेची कसोटी लक्षात घेऊन इतर हिंदी लोकांप्रमाणेच मुसलमानांना सर्व नोकऱ्यात आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थात पुरेसे प्रतिनिधीत्व द्यावे.
१२. मुस्लीम संस्कृती, शिक्षण, भाषा, धर्म, वैयक्तिक कायदे व मुस्लीम धर्मदाय संस्था यांना संरक्षण देण्याची तरतूद घटनेतच करावी आणि सरकार तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्याकडून त्यांना योग्य ते अनुदान मिळावे.
१३. मुसलमानांना एक-तृतीयांश प्रतिनिधीत्व दिल्याखेरीज केंद्रीय वा प्रांतीय मंत्रीमंडळ स्थापन करू देऊ नये.
१४. प्रांतीय विधिमंडळाच्या संमती खेरीज केंद्राने घटनेत बदल करू नये.^१

त्याकाळी काही मुसलमानांच्या मनात भारतात पुन्हा नव्याने मुस्लीम सत्ता प्रस्थापित करण्याचे स्वप्न तरळत होते. या संदर्भात आपल्या 'रिबेल इंडिया' या ग्रंथात बेलसफोर्ड लिहितात -

हिंदू व मुस्लीम यातील झगड्यांमुळे भारताचे स्वातंत्र्य किर्तीतगे तर्पणी पुढे ढकलले गेले आहे. स्वयंशासीत भारताला ज्या अनेक जटील समस्यांचा सामना करावा लागणार आहे त्यापैकी (मुस्लीम जातीसंबंधाचे) सर्वांत भयंकर संकट ठरणार आहे. वायव्य सरहद्द, सिंध व पंजाब हे प्रांत राजकीयदृष्ट्या एकदा पक्कपणे मुसलमानांच्या हाती आले की नंतरच्या लढयात त्या प्रांतांचा एक उत्तम तळ म्हणून उपयोग करून घेऊन कधी ना कधी आपण संपूर्ण हिंदूस्थान पुन्हा जिंकून घेवू असे काही मुसलमान पुढारी उमडपणे बोलतांना मी ऐकले आहे.^२

ब्रिटीश सरकारने सायमन कमिशन नियुक्त करण्यात आल्याची घोषणा केली. त्यानंतरच मुस्लिमांनी आपल्या राजकीय मागण्या पुढे आणल्या. या मागण्या मुस्लिम लीग, अखिल भारतीय मुस्लिम काँग्रेस, सर्व पंथीय मुस्लिम परिषद, जमाते-उल-उलेमान खिलाफत परिषद अशा वेगवेगळ्या मुस्लिम व्यासपीठावरून मांडण्यात आल्या. या मागण्या जवळजवळ सारख्याच होत्या. मुस्लिम लीगच्या वतीने श्री जीना यांनी मांडलेल्या १४ कलमी मागण्या (प्रत्यक्षात या १५ मागण्या आहेत) १ मार्च १९२७ रोजी दिल्लीत सर्व स्तरातील मुस्लिम नेत्यांच्या बैठकीत तयार करण्यात आल्या. या १५ पैकी १४ मागण्या या मुळाव्या जिनाच्या आहेत. ती १५ वी मागणी खालील प्रमाणे —

१५. 'सद्य परिस्थितीत स्वतंत्र मतदार संघाद्वारे देशातील वेगवेगळ्या विधिमंडळात व निवडित संस्थेत मुसलमानांचे प्रतिनिधित्व हे अटळ आहे आणि मुस्लिमांचे हे हक्क काढून घेतले जाऊ नयेत आणि वरीलप्रमाणे आपल्या हक्कांचे व हिताचे रक्षण होत असल्याबद्दल जोपर्यंत मुस्लिमांचे समाधान होत नाही तोपर्यंत मुस्लिम संयुक्त मतदार संघाच्या स्थापनेस सशर्त आणि बिनशर्त मान्यता देणार नाहीत.' मुस्लिमांच्या मागण्यांचे हे एकत्रित निवेदन असल्याचे दिसून येते.

जवाहरलाल नेहरू के अनुसार 'मुसलमानों के चारों ओर एक दीवार खींच दी गई जिससे वे लोग भारत से कट गये और इस तरह सदियोंसे चली आ रही एकता और मिली-जुली शक्तों का अर्थ उलट दिया गया' बरिस्टर जिनांच्या या मागण्यांमधून समाजाचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. राष्ट्रीय सभेने बँ. जिनांच्या या १४ मागण्यांचा विचार करण्यास नकार दिला त्यामुळे मुस्लिम लीग राष्ट्रीय सभेपासून दूर गेली.

१९२४ ते १९३० या योगदानाबाबत मुस्लिमांनी एक अवाढ्यही काढले नाही की एखादी कृतीही केली नाही. मुस्लिमांनी या कल्पनेचे जवळजवळ दफण करून सुरक्षिततेसाठी फाळणीपेक्षा वेगळी असलेल्या एक राष्ट्र सिध्दांतावर आधारीत हिंदूशी वाटाघाटी सुरु केल्या. परंतु १९३० साली जेव्हा गोलमेज परिषद चालू होती तेव्हा काही मुस्लिमांनी लंडन येथे समिती करून गोलमेज परिषदेत पाकिस्तानचा प्रस्ताव मांडण्याचे ठरविले होते. या समितीने त्या संदर्भात पत्रके व परिपत्रके पाकिस्तानच्या समर्थनार्थ काढून ती गोलमेज परिषदेतील सदस्यांना वाटली. तरीदेखील त्याबाबत कोणीही रस घेतला नाही. त्यामुळे गोलमेज परिषदेतील मुस्लिम सदस्यांना फोणाचेही पाठबळ मिळाले नाही.^१

भारताला दुसऱ्या महायुद्धात ओढण्याचा ब्रिटीश राज्यकर्त्यांच्या निर्णयाचा निषेध म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतीय मंत्रिमंडळांनी राजीनामे दिले आणि राष्ट्रीय सभेने ब्रिटीशांच्या युद्ध प्रयत्नांशी असहकार पुकारला. मुस्लिम लीगने नेमकी याच्या उलट भूमिका घेतली. राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतीय मंत्रिमंडळांनी राजीनामे दिल्यानंतर बहुसंख्याकांच्या जुलमी अगलातून मुक्त झाल्यानंतर २२ डिसेंबर १९३९ हा दिवस 'मुक्तीदिन' म्हणून पाळण्याचा आदेश लीगने आपल्या अनुयायांना दिला. तसेच मुस्लिमांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लीगच्या समतीशिवाय भारताला कोणतीही नवीन घटना दिली जाणार नाही. या अटीवर मुस्लिम लीगने ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना युद्ध प्रयत्नात सक्रिय सहकार्य करण्याचे कबुल केले. राष्ट्रीय सभेने ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईच्या गवालीया टँक मैदानावर भरलेल्या अधिवेशनात ब्रिटीशांना 'भारत छोडो' असे सांगणारा ठराव बहुमताने संमत केला. मुस्लिम लीगने त्यास विरोध करणारा पवित्रा घेतला. लीगने ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना 'देशाची फाळणी करा व निघून जा' असे सांगणारा ठराव संमत केला.^२

पाकिस्तानच्या कल्पनेला केंब्रिज विद्यापीठात शिकणाऱ्या रहमत अली या तरुण विशार्याच्या मनात प्रथम मूर्त स्वरूप आले. त्याची पाकिस्तान निर्मितीची योजना मांडणारे पत्रक दुसऱ्या गोलमेज परिषदेच्या प्रतिनिधींना देण्यात आले. रहमत अलीचा मूळ सिध्दांत असा होता की, हिंदू व मुसलमान या केवळ दोन जमाती नसून स्वतंत्र वंश, धर्म, संस्कृती, परंपरा असणारा ती दोन राष्ट्रे आहेत. रहमत अलीच्या दृष्टिकोनातून पाकिस्तानचा पाया बळकट होण्यास मदत झाली.

डिसेंबर १९९० साली लखनौ येथील मुस्लिम लीगच्या वार्षिक अधिवेशनात अध्यक्षपदावरून बोलताना सर महंमद इकबाल यांनी जी योजना मांडली होती त्यालाच पुन्हा उजाळा देण्याचा ठराव तयार करण्यात आला यात मुळीच शंका नाही. यानंतर लीगने ही योजना स्वीकारली नाही. तथापि रहमत अली यांनी ती योजना हाती घेतली. याच रहमत अलींनी पाकिस्तान हे नाव सुचविले व त्याच नावाने ते ओळखले जातात. श्री रहमत अली (एम. ए. एल. एल. बी.) यांनी १९३३ साली पाकिस्तान चळवळ सुरु केली. त्यांनी भारताचे हिन्दूस्थान व पाकिस्तान असे विभाजन केले. त्यांच्या पाकिस्तानात पंजाब, वायव्य सरहद्द प्रांत, काश्मीर, सिंध आणि बलूचिस्थानचा समावेश होता. त्यांच्या दृष्टीने उर्वरित भाग म्हणजे हिन्दूस्थान होय. उर्वरकडील ५ राज्यसंस्थांचा समावेश असलेल्या ५ मुस्लिम प्रांतांचा पाकिस्तान वेगळा व स्वतंत्र असावा अशी त्यांची कल्पना होती.^३

भारत हे एकसंध राष्ट्र आहे या मूळ कल्पनेची संभावना त्याने 'एक पूर्णतः विभंगत वाटणारे असत्य' या शब्दात केली. पंजाब, सिंध, सरहद्द प्रांत, बलूचिस्थान, काश्मीर या भूप्रदेशात मुसलमानांची संख्या अधिक आहे. सबब या भूमीचे एका वेगळ्या मुसलमान राष्ट्रात रूपांतर झाले पाहिजे असे त्याने सुचविले. त्या राष्ट्रासाठी त्याने नावही दिले. पाकिस्तान (पवित्रप्रदेश) हिंदू राष्ट्राच्या वेदीवर आम्ही बळी जाऊ इच्छित नाही अशा अर्थकायित शब्दात त्याने आपल्या निवेदनाचा समावेश केला होता.^४

पाकिस्तानची निर्मिती :

एकंदरीत परिस्थिती लक्षात घेता मुसलमानांना त्यांचे वेगळे राज्य दिले गेल्याशिवाय अन्य पर्याय नाही असे काँग्रेसचे एक ज्येष्ठ नेते चक्रवर्ती राजगोपालचारी यांचे मत बनले. एप्रिल-मे १९४२ मध्ये अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीत त्यांनी तसा ठराव मांडलाही होता. परंतु भारताचे तुकडे करण्याचा तो प्रस्ताव काँग्रेसने मंजूर केला नव्हता. भारतीय स्वातंत्र्याचा मार्ग खुला करण्यासाठी दुसऱ्या महायुद्ध काळात पाकिस्तानच्या मुस्लीम लीगच्या मागणी बाबतीत तडजोड करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यासाठी राजाजी योजना आणि भुलाबाई देसाई लिफाफत अलीखान योजना मांडण्यात आल्या. परंतु लीगचे नेते बॅरिस्टर जीना यांनी या दोन्ही योजना फेटाळून लावल्या. १९४४ च्या सप्टेंबर मध्ये त्यांनी स्वतंत्र सार्वभौम पाकिस्तानशिवाय आपण कशाचाही स्वीकार करणार नाही हे स्पष्ट केले.

नोव्हेंबर १९४६ ते मार्च १९४७ या काळात महात्मा गांधींनी दंगलग्रस्त भागात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी दौरा केला. मुस्लीम लीगने काही काळांतर पंडीत जवाहरलाल नेहरूच्या नेतृत्वाखालील हंगामी सरकारमध्ये सामील होण्याचा निर्णय घेतला. परंतु लीगच्या मंत्र्यांनी अडवणूकीची भूमिका स्वीकारून सामुदायिक जबाबदारीच्या तत्वास हरताळ फासला. त्यामुळे हंगामी सरकारमध्ये पंचप्रसंग निर्माण झाले आणि त्यामुळे हिंदू-मुस्लीम संबंधातील कटुतेत भर पडली.^{११}

जातीयवादाचे विषय मुलकी व लष्करी सेवेत इतके पसरले होते की, देशात जातीय दंगलीमुळे आणिबाणीची परिस्थिती उदभवली तर सरकारी आदेशानुसार लष्कराकडून निष्ठापूर्वक कार्यवाही होईलच अस विश्वास ब्रिटीश सरकारला उरला नव्हता. या कारणामुळे प्रधानमंत्री अटॅली यांनी भारत सोडण्याकरिता तारीख निश्चित करण्याचा ऐतिहासिक महत्त्वाचा निर्णय तडकाफडकी घेतला. भारत सोडण्याची तारीख निश्चित केल्याशिवाय भारतातील राजकीय समस्येतून मार्ग निघणे शक्य होणार नाही अशी यांची खात्री होती.

एटलीने काँग्रेस सभा में एक घोषणा की, कि उसकी सरकारका दृढ निश्चय है की, जून १९४८ के पहले वह प्रभुसत्ता का हस्तांतरण निश्चित रूपसे भारत को कर देगी। यदि मुस्लीम लीग सहयोग नहीं देती तो ब्रिटीश सरकारको सोचना होगा की, अंग्रेजी प्रदेशोंको केन्द्रीय प्रभुसत्ता निश्चित तिथी तक किस को सौंपी जाए। क्या समस्त शक्ति किसी प्रकार की केन्द्रीय सरकार को, अथवा अन्य प्रदेशोंमें जो प्रांतीय सरकारें हैं उनको अथवा किसी अन्य मार्गसे जो की उचित हो और भारतीयों के हित में हो। इस प्रकार अंग्रेजोंका विचार कि भारत की एकता को किसी न किसी रूप में बनाए रखा जाए, बदल गया, अर्थात् सम्भवतः पाकिस्तान बन सकता है।^{१२}

१९४८ च्या जूनपूर्वी भारत सोडण्याचा ब्रिटीशांचा निर्धार असल्याने पंतप्रधान अटॅली यांनी घोषित केला. या घोषणेने उत्पन्न होवून लीगने प्रत्यक्ष कृतीचा मार्ग स्वीकारला. शिख-मुसलमान यांच्यात धर्मद्वेषाची भावना अधिक प्रखर झाली. एका बाजूला मायफिर मुसलमान व दुसऱ्या बाजूस शहाजोग शिख या जमातींनी सुपीक पंजाब प्रांतावर या कुच्हाडीचा पहिला घाव पडणार, दोघांनाही ब्रिटीशांनी सत्ता परवडत होती. पण एकमेकांचा सहवास नको होता. पंजाबची शोकांतिका ही हीच ! दोघेही एकमेकांस पाण्यात पाहात होते. मुसलमानांनी शिखाबद्दलची प्रतिमा अशी होती -

उध्वस्त मशिदी, भ्रष्ट केलेल्या स्त्रिया, उभारलेली थडगी वय-लिंग याची दखलही न घेता तोडलेले, भोकसलेले, गळ्या दाबलेले, गोळ्या घालून ठार केलेले, तुकडे झालेले, जिवंत जाळलेले. आपले मुसलमान बांधव. त्यांच्या उलट शिखांना मुसलमान लोक म्हणजे रक्ताचे पाट वाहवणारे क्रूर दैत्य अत्याचारी जमात कडवे धर्मप्रसारक वाटत होते. त्यांच्या सुवर्णमंदिरात प्रत्येक शीख सुवकासमोर मुसलमानांनी सत्ताधारांच्या अत्याचाराचा पाढा वाचला जाई. शीख साधुंच्या छळाच्या हृदयद्रावक कहाण्यांचे कथन होई. अशा द्वेषमुलक प्रवृत्ती फोफावत गेल्यामुळे लाहौर हे मुसलमानांचे व अमृतसर हे शिखांचे धर्मपिठ बनून राहिले. दोघांनाही रक्ताची तहान व मासांची भूक लागून राहिली. भारताच्या विभाजनाच्या वेशीवर एकमेकांचा बळी देण्याची त्यांनी संपूर्ण तयार केली.^{१३}

भारतातील सत्तातयचे कार्य त्वरेने उकरण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने लॉर्ड माउंटबॅटने यांची नवीन काईसर्ग्य म्हणून नेमणूक केली. त्यांनी राष्ट्रीय सभा व मुस्लीम लीग यांच्या नेत्यांशी देशातील राजकीय पंचप्रसंगाबद्दल प्रदीर्घ वाटाघाटी केल्या परंतु बॅरिस्टर जीनांना देशाच्या फाळणीच्या विचारापासून परावृत्त करण्यात ते अयशस्वी ठरले.

३ जूनची योजना व मुस्लीम लीग :

भारतीय नेत्यांशी झालेल्या वाटाघाटी व देशातील राजकीय परिस्थितीचा अभ्यास केला मिळालेल्या माहितीच्या आधारे लॉर्ड माउंटबॅटननी भारताच्या फाळणीची एक योजना जाहीर केली. सत्तेच्या हस्तांतरणाच्या प्रक्रियेसंबंधी ती योजना ३ जूनची योजना म्हणून प्रसिध्द आहे.

पंजाब व बंगाल या प्रांतातील जनमत अजमावण्याच्या उद्दिष्टाने प्रामुख्याने मुस्लीम बहुसंख्य असलेला एक व हिंदू बहुसंख्य असलेला दुसरा अशा दोन भागात त्या प्रांताचे विभाजन कायदे किंवा नाही ते त्या दोन प्रांतांमधे त्या त्या देशातील

विधिमंडळ सदस्यांनी स्वतंत्रपणे वेगवेगळ्या बैठकी घेवून निश्चित करावे, कोणत्याही विभागातील सदस्यांनी बहुमताने विभाजनाच्या वाजून निर्णय घेतला तर त्या प्रांताचे विभाजन करण्यात यावे न त्या दृष्टीने आवश्यक ती व्यवस्था करण्यात यावी. विभाजनाचा तपशील निश्चित करण्याकरिता सिमा समिती गठीत करण्यात यावी. सिंधच्या विधिमंडळाने खास बैठक घेवून पाकिस्तानात सामील व्हावयाचे किंवा नाही ते ठरवावे. पाकिस्तानात सामील होण्याच्या प्रश्नांवर नायब सरदार प्रांतात सार्वमत घेण्यात यावे तसेच मुस्लीम बहुसंख्य आसामच्या सिल्हेट जिल्ह्यातही भारतात रहावयाचे की पूर्व बंगालला जावून मिळवण्याचे या मुद्द्यावर सार्वमत घ्यावे अशी ती योजना होती.^{१६} लॉर्ड अँक्टनच्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, 'भूप्रदेश नसलेला राष्ट्रवाद शरीराच्या शोभात असलेला आत्मा होय.'

महात्मा गांधींनी पूर्वी पाकिस्तानच्या कल्पनेस विरोध करताना म्हटले होते - 'माझ्या मृत शरीरावरच पाकिस्तान बनवावा लागेल' परंतु पाकिस्तानच्या निर्मितीबाबत बॅरीस्टर जीनांची भूमिका जातीय दंगलीचा भडकलेला वणवा यामुळे म. गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल नेत्यांनी शेवटी निरुपायाने देशाच्या फाळणीस व पाकिस्तानच्या निर्मितीस संमती दिली. ३ जून च्या या योजनेला मूर्त स्वरूप देण्याच्या हेतूने भारताच्या स्वातंत्र्याचे विधेयक ४ जुलै १९४७ रोजी ब्रिटीश पार्लमेंटपुढे मांडले गेले व १८ जुलै रोजी ते पारित झाले. त्यानुसार १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्याचबरोबर पाकिस्तानचे स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्र जन्माला आले.

निष्कर्ष :

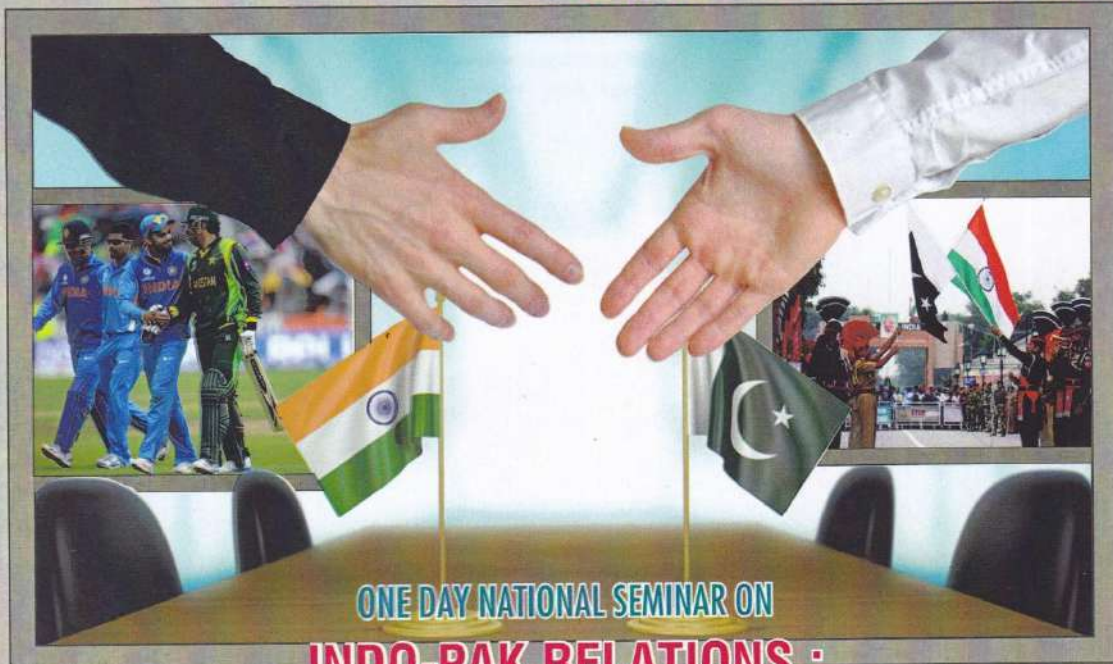
- बॅरी जीनांच्या १४ भाषणा त्यांच्या सांप्रदायिक कुटुंबीचा मोठा उत्कृष्ट व बोलका अविष्कार असल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
- मुस्लीम लीगमधील मवाळ गटाचे नेतृत्व जीना करित होते. हिंदू-मुस्लीम तणाव वाढल्याने त्यांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव काहीसा ओसरला होता तो या १४ कलमांनी पुन्हा प्रस्थापित झाल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
- रहमत अलीच्या दृष्टिकोनातून पाकिस्तानच्या निर्मितीचा पाया बळकट होण्यास फार मोठी मदत झाली असे ठळकपणे दिसून येते.
- १९३३ साली रहमत अली यांनी पाकिस्तान चळवळ सुरू करून भारताचे हिंदूस्थान व पाकिस्तान असे विभाजन केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
- राष्ट्रीय सभा व मुस्लीम लीग यांच्या नेत्यांशी मॉडॅट बॅटन यांनी प्रदीर्घ चर्चा करून बॅरी जीनांना ते फाळणीच्या विचारापासून परावृत्त करू शकले नाही असे सत्यदर्शी दिसून येते.
- माझ्या मृत शरीरावरच पाकिस्तान बनवावा लागेल या गांधीजींच्या कल्पनेला बॅ. जीनांच्या सांप्रदायिक भूमिकेने पाकिस्तानच्या निर्मितीस परावर्तित केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
- मुलकी व लष्करी सेवेत जातीयवादाचे विषय इतके पसरले होते की, देशात अचोपित आधिवाणीची स्थिती निर्माण झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

- 1- ताबोळी, शमसुदीन (१५ आक्टोबर २०१७). मुस्लीम प्रबोधनाचे मानबिंदू. <https://www.loksatta.com> article
- 2- objective of All India Muslim league ... Wikipedia
www.entrytest.com/pre-partitim...
३. तळवलकर, गोविंद (१९८३). सत्तांतर १९४७. मुंबई : मौज प्रकाशन गृह, पृ. १२७.
४. वैद्य सुमन, कोठेकर शांता (१९९७). आधुनिक भारताचा इतिहास १९२१ ते १९४७. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, पृ. २०९.
५. आंबेडकर, बाबासाहेब (१९४५). पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी. पुणे : रघुवंशी प्रकाशन, पृ. १६८.
६. छाबडा, जी. एस. (अनु. एस. डी. द्विवेदी). आधुनिक भारताचा इतिहास — एक प्रगत अध्ययन. नई दिल्ली : स्टर्लिंग पब्लिशर्स प्राइवेट लि. पृ. ६२८.
७. आंबेडकर, बाबासाहेब (१९४५). पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी. पुणे : रघुवंशी प्रकाशन, पृ. २५९.
८. अतकरे, प्रकाश. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, *आधुनिक भारताचा इतिहास राष्ट्रीय चळवळ १८८५-१९४७* (२२०). पृ. ७६.
९. आंबेडकर, बाबासाहेब (१९४५). पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी. पुणे : रघुवंशी प्रकाशन, पृ. १७.
१०. लॅरी कॉलिन्स डोमिनिक लापिह (अनु. माधव मोर्डेकर) (१९९७). फ्रीडम अँड मिडनाइट. पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पृ. १६.
११. अतकरे, प्रकाश. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, *आधुनिक भारताचा इतिहास राष्ट्रीय चळवळ १८८५-१९४७* (२२०). पृ. ७८.
१२. ग्रोवर, बी. एल., यशपाल (१९८७). आधुनिक भारत का इतिहास एक नवीन मूल्यांकन. नई दिल्ली : एस चन्द एण्ड कंपनी (प्रा. लि.), पृ. ५९३.
१३. लॅरी कॉलिन्स डोमिनिक लापिह (अनु. माधव मोर्डेकर) (१९९७). फ्रीडम अँड मिडनाइट. पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पृ. १४०.
१४. वैद्य सुमन, कोठेकर शांता (१९९७). आधुनिक भारताचा इतिहास १९२१ ते १९४७. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, पृ. २५१.

ISBN NO: 978-93-83619-15-3

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON
INDO-PAK RELATIONS :
HISTORICAL & POLITICAL PERSPECTIVES

December- 22, 2018

SEMINAR PROCEEDINGS

Editors

Prof. Anant A. Rindhe
Dr. Sandip B. Kale

Organized by

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & DEPARTMENT OF HISTORY

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO

NAAC Reaccredited by B Grade

| Ph. 07155-220227 | Email : principal_seloo@yahoo.com | Website : ymseloo.edu.in

VOL - I

Sr. No.	Title	Author	Page No.
18.	भारत—पाकीस्तान तणावशिथिलीकरण प्रक्रियेतील दहशतवाद एक अडथळ	प्राचार्य: डॉ. विजय बोबडे	48
19.	भारतीय संविधान व कलम ३७०	ज्योती वि. कवठे (रणदिवे)	50
20.	भारत पाक संबंध आणि दहशतवाद	प्रा. नितीन माणिकराव बिहाडे	54
21.	भारतपाकसंबंध : ऐतिहासिक व राजकीय परीप्रेक्ष	प्रा. अमित निरंजन दारूडे	57
22.	“कलम ३७०, काश्मीर आणि आपण	डॉ. अरविंद सोमनाथे	58
23.	काश्मीरच्या संदर्भात : कलम ३७० व भारतीय संविधान	डॉ. रतन च्हा. राठोड	59
24.	भारत — पाकिस्तान संबंध (काश्मीर संदर्भात)	प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	62
25.	दहशतवाद आणि भारत पाक संबंध	प्रा.डॉ. नरेन्द्र कृ. राईकवार	64
26.	काश्मीर एक चिंतन	डॉ. रा. ना. फुलारी	66
27.	भारत—पाकसंबंध : ऐतिहासिक व राजकीय परिप्रेक्ष (काश्मीर च्या संदर्भात : कलम किंवा व भारतीय संविधान)	कुलकर्णी हिमांशू रविंद्र	69
28.	शीतयुद्धोत्तर कालखंडातील भारत—पाकिस्तान संबंध	प्रा. डॉ. विलास आषाव	72
29.	दहशतवाद आणि भारत—पाक संबंध	प्रा. डॉ. संदीप मि. काळे	75
30.	काश्मीर प्रश्न आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू	प्रा.सुनीता रामधन गवई,	79
31.	भारत—पाक संबंध : ऐतिहासिक व राजकीय परिप्रेक्ष्य (वर्तमान जागतिक परिप्रेक्ष्यामध्ये भारत — पाक संबंध)	डॉ. हेमंत खानझोडे	81
32.	दहशतवाद आणि भारत—पाक संबंध	प्रविण शरदराव कोहळे	84
33.	काश्मीर प्रश्न आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू	उज्वला मोहन कोटे,	86
34.	भारताची फाळणी आणि महात्मा गांधी	श्री. मोहन विनायकराव कोटे,	88
35.	भारत पाकिस्तान संबंध व काश्मीरचा प्रश्न	पवन द. महंत,	91

भारत — पाकिस्तान संबंध (काश्मीर संदर्भात)

प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव देले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

मो.क्र. ९८२२९४७८४९, ravindrambele@gmail.com

प्रस्तावना :-

राजकीय दृष्ट्या भारत आणि पाकिस्तान वेगवेगळे राष्ट्र असले तरी भौगोलिक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या दोघांमध्ये समान भू-राजकीय ओळख आहे. ज्याला डावलेले जाऊ शकत नाही. या दोन राष्ट्रांचा जन्म मुळात द्वेषातून झालेला आहे. परस्परांचा द्वेष दोन राष्ट्रातील संबंधांचे मध्यबिंदू राहिलेला आहे. भारत आणि पाकिस्तानातील समाज एक समान ऐतिहासिक वारसा धारण करणारा आहे. परंतु दोघांमध्ये परस्पर सहयोग आणि सद्भावनेचा अभाव दिसून येतो. दोन्ही देशांचा संबंध शेजारील राज्याच्या दृष्टीने सहज सुलभ असलेला दिसून येत नाही. भारताशी शत्रुत्व हे पाकिस्तानच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे सर्वात महत्त्वाचे तत्व आहे. विभाजनाच्यावेळी हिंदू - मुसलमानात झालेल्या दंगलींनी निर्माण केलेली मानसिकता आजही दंगली झालेली दिसून येत नाही. या संदर्भात माईकल ब्रेशर योग्यच लिहितात की, "भारत आणि पाकिस्तान नेहमी अघोषित युद्धांच्या स्थितीमध्ये वावरत असतात". त्यातच पाकिस्तानच्या नेत्यांनी भारताच्या संदर्भात वेळोवेळी केलेली विधाने भारत-पाक संबंधांना बाधक ठरली आहे असे म्हणणे वावगे ठरू नये. इतकेच नव्हे तर भारताचा शत्रू तो पाकिस्तानचा मित्र हे पाकिस्तानचे सतत धोरण राहिलेले आहे. परिणामतः भारत-पाक संबंधावर त्याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

भारताची लोकसंख्या, भूविस्तार, औद्योगिक प्रगती, लष्करी सामर्थ्य याच्या मानाने पाकिस्तान दुर्बल ठरत असले तरी शत्रुत्वाच्या भावनेतून भारताशी पाकिस्तानला स्पर्धा करावीशी वाटते. त्यामुळे त्याचा परिणाम त्यांच्या अंतर्गत राजकारणावर झालेला दिसून येतो. आजही पहिल्यापेक्षा जास्त कटुता, परस्पर अविश्वास आणि एक दुसऱ्याप्रती असणारी घृणा आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट मॅचच्या दरम्यान उभय देशांमध्ये पहावयास मिळते. भारत धर्मनिरपेक्ष प्रजासत्ताक राज्य आहे तर पाकिस्तान धर्माधिष्ठित राष्ट्र आहे. भारताचे परराष्ट्रीय धोरण गटनिरपेक्ष राहिले आहे. किंबहुना गटनिरपेक्ष परराष्ट्रीय धोरणाचा भारत उद्गाता संस्थापक ठरला आहे. तर पाकिस्तानने भारताला खिजवित्यासाठी अमेरिकेशी जवळीक साधलेली दिसून येते.

भारत आणि पाकिस्तानने तीन युद्ध प्रसंगाला तोंड दिलेले आहे. परंतु दोन्ही देशातील राजकीय नेतृत्वाने या युद्धापासून कोणतीही शिकवण घेतलेली नाही. भारत आणि पाकिस्तानात तेढ वाढण्याची अनेक कारणे असली तरी त्यात प्रामुख्याने जुनागढचा प्रश्न, अल्पसंख्यांकाचा प्रश्न, नद्यांचा पाणीवाटपाचा प्रश्न, सिमावाद, शरणागतांचा प्रश्न, दहशतवादी कारवाया इत्यादी प्रश्नांनी कायमच शत्रुत्व टिकविण्यास मदत केली आहे. परंतु यात सर्वात कळीचा मुद्दा व गुंतागुंतीचा प्रश्न जर कोणता असेल तर तो काश्मीरचा प्रश्न होय. भारत-पाकिस्तान संबंधात नेहमीच काश्मीर प्रश्नामुळे तणाव राहिलेला आहे. वर्तमान स्थितीत काश्मीरचा बराच मोठा भाग आजही पाकिस्तानच्या ताब्यात आहे. काश्मीर प्रश्न सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक प्रयत्न झाले पण काश्मीर प्रश्नाबाबत १९५० ला जी परिस्थिती होती तिच्यात थोडा देखील बदल झालेला दिसून येत नाही. पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्नाचे आंतरराष्ट्रीयकरण करण्याचा सतत प्रयत्न केलेला आहे. भारताने द्विपक्षीय आधारावर शिमला करारप्रमाणे हा मुद्दा सोडविला पाहिजे यावर भर दिला आहे. परंतु पाकिस्तान शिमला कराराला प्रासंगिक मानत नाही. तर दहशतवादी कारवायांना खतपाणी घालण्याचे कार्य पाकिस्तानकडून वेळोवेळी केले जात आहे.

भारताच्या दृष्टीनेही काश्मीरचा प्रश्न जीवन मरणाचा व राष्ट्रप्रतिष्ठेचा ठरला आहे. प्रत्यक्षात काश्मीर भारताच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा महत्त्वपूर्ण दुवा ठरला आहे. भारतात वाहणाऱ्या नद्यांचे मुळ काश्मीरमध्ये आहे. किंबहुना काश्मीरला भारताचे नंदनवन म्हटले जाते. पाकिस्तानच्या कारवायांना पायबंद घालण्यासाठी भारताने संयुक्त राष्ट्रात काश्मीरसह, पाकने चीनला दान केलेल्या प्रदेशासह भारताचा अविभाज्य भाग आहे ही भारताची भूमिका तर मुस्लिम बहुल असल्याने भारतव्याप्त काश्मीर पाकिस्तानचे आहे, त्यामुळे सार्वमत घ्यावे अशी भूमिका पाकिस्तानची आहे या दोन्ही भूमिका इतक्या परस्पर विरोधी आहेत की, काश्मीर प्रश्न चर्चा व वाटाघाटीच्या माध्यमातून सुटण्याची आशा नाही. यावर एकच तोडगा निघू शकतो की युनोच्या युद्धबंदीमुळे सत्तर वर्षांपूर्वी जी नियंत्रण रेखा ठरली तीच आंतरराष्ट्रीय सरहद्द मानावी. परंतु यातून दोन्ही राष्ट्रांचे समाधान होऊ शकणार नाही. काश्मीर प्रश्न हा दोन्ही राष्ट्रांच्या दृष्टीने नाजूक, भावनिक व प्रतिष्ठेचा प्रश्न बनला आहे. यासंदर्भात अलाप माईकेल यांचे असे मत आहे की, "काश्मीर प्रश्न अनिवार्यपणे भूमी आणि पाणी समस्येचा प्रश्न नाही, ही दोन्ही देशांच्या भावना व प्रतिष्ठेची समस्या आहे".

भारत आणि पाकिस्तान मधील काश्मीर प्रश्नावरून निर्माण झालेला वाद सोडविण्यासाठी तारकंद करार, शिमला करार करण्यात येऊन दोन्ही देशांनी शांततामय व वाटाघाटीच्या मार्गाने प्रश्न सोडविण्याचे मान्य केले होते. परंतु यातून कोणताच ठोस निष्पत्ती निघू शकली नाही. भारत-पाकिस्तान यांच्यात काश्मीर सोडला तर कोणताही महत्त्वाचा वादग्रस्त प्रश्न नाही आणि तरीही संपन्न सुरळीत होत नाही याचे प्रमुख कारण म्हणजे पाकिस्तानातील सत्ताधाऱ्यांना भारत विरोध करून सत्तेवर राहणे आवश्यक होते. भारत विरोधी वातावरण निर्माण करून देशांतर्गत राजकारण तापत ठेऊन सत्ता उपभोगणे हेच ध्येय पाकिस्तानी सत्ताधिकाऱ्यांचे राहिलेले दिसून येते. तसेच भारतातील दहशतवाद्यांना पाकिस्तान सतत मदत करीत असतो. काश्मीरमध्ये सातत्याने दहशतवादी कारवाया होत असतात त्यात पाकिस्तानचा हात आहे हे आता उघड झालेले आहे. भारतात धर्मांध शक्ती वाढल्याने काश्मीरी जनतेला भारताबद्दल संशय वाटतो. काश्मिर अस्मिता टिकावी, धर्मस्वातंत्र्य असावे म्हणून काश्मीर भारतीय संघ राज्यात आले याच धर्मनिरपेक्ष गोष्टीचा व लोकशाहीचा पाकिस्तानला राग आहे. यासाठी उभय देशांनी तणावाची परिस्थिती निवळण्यासाठी सर्वोच्च माध्यमातून प्रश्न सोडविणे अगत्याचे ठरते.

समाप्ते :-

भारत आणि पाकिस्तान मधील तेढ थांबविण्यासाठी पाकिस्तानने काश्मीर दहशतवाद्यांना दिली जाणारी मदत थांबविणे गरजेचे आहे. भारताच्या वतीने संबंध सुधारण्यासाठी दिल्ली-लाहोर बससेवा सुरू करण्यात आली होती. त्याला पाकिस्तानकडून हवा असलेला प्रतिसाद प्राप्त झाला नाही. भारताकडून होणाऱ्या प्रयत्नांना पाकिस्तानकडून नेहमी नकारात्मक प्रत्युत्तर दिले जाते. भारत पाकिस्तान सोबत शांतीपूर्वक संबंध प्रस्थापित करू इच्छितो पण त्याला पाकिस्तानकडून अनुकूल प्रतिसाद प्राप्त होत नाही. सरते सरते असे म्हणता येईल की, जोपर्यंत काश्मिर प्रश्न सुटत नाही तोपर्यंत उभय देशातील संबंधांमध्ये सुधारणा कोणे अशक्य आहे. काश्मीर दोन्ही देशांनी दहशतवादाचा विरोधात लढणे गरजेचे आहे तसेच काश्मिर प्रश्न सोडविण्यासाठी द्विपक्षीय चर्चा चालू ठेवणे आवश्यक आहे. दोन्ही देशांनी परमाणु परिक्षणाला चालना देऊ नये. दोन्ही देशातील आंतरराष्ट्रीय खेळ सुद्धा खेळाडूवृत्तीने खेळून वजावे त्यांचा निखळ आनंद घ्यावा. प्रसार माध्यमाने जनतेच्या भावना भडकविणाऱ्या वृत्ताला प्राधान्य न देता वास्तवाला महत्त्व देऊन उभय देशातील जनतेमध्ये सांस्कृतिक, भावनिक व ऐतिहासिक ऐक्य प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करावा. तरच दोन देशांमध्ये वैश्वपूर्ण संबंध प्रस्थापित होण्याची वाट मोकळी होईल.

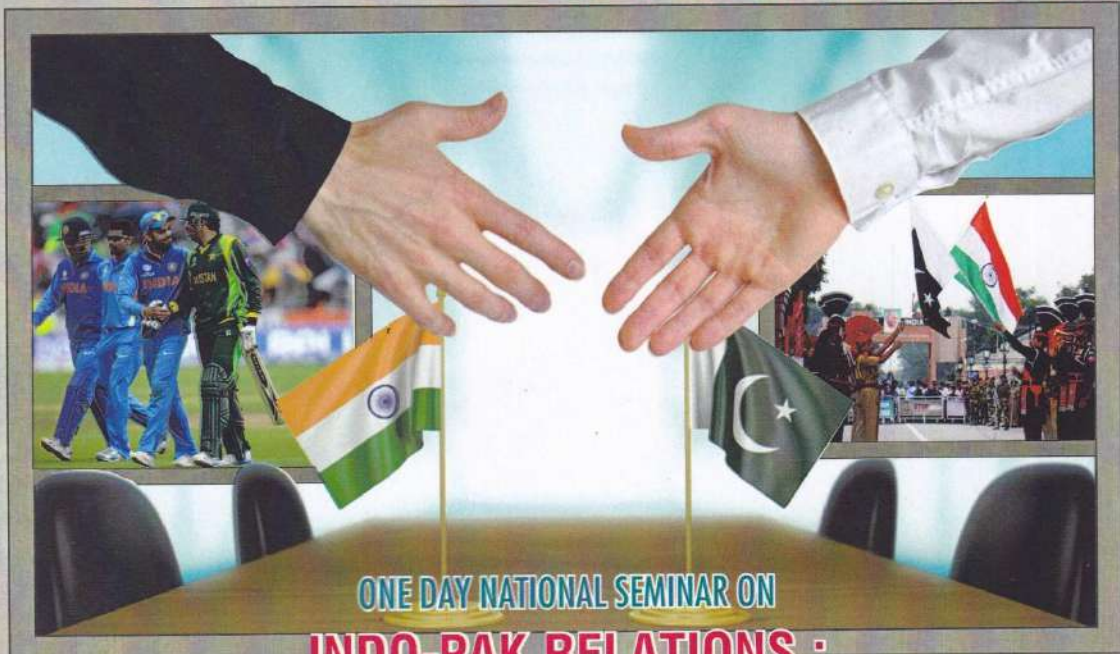
संदर्भ

- १) डोळे ना.य., परराष्ट्र धोरण आपले शेजारी, ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ म्युनिसिपल स्कुल इमारत, टोपीवाला लेन, ग्रॅंटरोड, मुंबई - ४०० ००७
- २) खत्री हरीशकुमार, भारत की विदेश नीति, कैलास पुस्तक सदन, हमीदिया मार्ग, भोपाल - ४६२ ००१
- ३) <https://him.wikipedia.org>
- ४) कुठकर्णी प्रा. बी. वाय, राजशास्त्र, विद्याभारती प्रकाशन, गीतांजली मार्केट जवळ, मेनरोड, लातूर - ४१३ ५१२

ISBN NO: 978-93-83619-15-3

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON
INDO-PAK RELATIONS :
HISTORICAL & POLITICAL PERSPECTIVES

December- 22, 2018

SEMINAR PROCEEDINGS

Editors

Prof. Anant A. Rindhe
Dr. Sandip B. Kale

Organized by

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & DEPARTMENT OF HISTORY

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO

NAAC Reaccredited by **B** Grade

| Ph. 07155-220227 | Email : principal_seloo@yahoo.com | Website : ymseloo.edu.in

VOL - I

Sr. No.	Title	Author	Page No.
36.	काश्मिर प्रश्न आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू	डॉ. संजय गोरे	94
37.	भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून भारत पाक संबंधाचे चिकित्सक अध्ययन	डॉ. मनिषा यादव डॉ. ममता पाथीकर	96
38.	काश्मीर समस्या आणि पं. नेहरू	डॉ. मनोहर मिसाळ	99
39.	भारत-पाकिस्थान संबंध: ऐतिहासिक व राजकीय परिप्रेक्ष्य	डॉ. ए. डी. जाधव	101
40.	काश्मीर प्रश्नाविषयी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची भूमिका	पल्लवी जानेश्वर शिंगोटे	105
41.	भारत-पाकिस्थान संबंध : एक राजकीय दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार	108
42.	शीतयुद्धोत्तर कालखंडातील भारत-पाक संबंध	सुरेंद्र सदाशिवराव लव्हाळे	111
43.	भारत - पाक संबंध	डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	115
44.	गुजराळ सिद्धांत : भारताचे पाकिस्थान व दक्षिण आशियायी देशांबाबत धोरण एक विवेचन	प्रा. एकनाथ मुरकुटे	117
45.	भारत.पाक संबंध: ऐतिहासिक व राजकीय परिप्रेक्ष्य	प्रा. सुनील दा. पाटणे	119
46.	काश्मीरच्या संदर्भात : कलम ३७० व भारतीय संविधान	रुपसिंग दशरथराव राठोड	122
47.	काश्मीरच्या संदर्भात : कलम ३७० व भारतीय राजकीय व्यवस्थेची भूमिका	प्रा. गोपाल चव्हाण	125
48.	शीतयुद्धोत्तरकालीन भारत-पाकिस्थान संबंध	प्रा. अविनाश मा. फाळके	128
49.	शीतयुद्धकालीन भारत पाकिस्थान संबंध	डॉ. दीपक दत्तराव कोदुरवार	131
50.	भारत-पाक संबंध : ऐतिहासिक व राजकीय परिप्रेक्ष्य (२००४ से २०११)	राजेश उत्तमराव भटकर	134
51.	शीतयुद्धोत्तर कालखंडातील भारत-पाक संबंध	डॉ. दिनकर संतूकराव कळबे,	136
52.	दहशतवाद आणि भारत - पाक संबंध	डॉ. शिरिन अघोर	139
53.	दहशतवाद आणि भारत पाक संबंध	डॉ. शीला संजय खेडीकर	142

गुजराळ सिद्धांत : भारताचे पाकिस्तान व दक्षिण आशियायी देशांबाबत धोरण एक विवेचन

प्रा. एकनाथ मुरकुटे

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Email :- ermurkute@gmail.com. मो.क्र. ९८५००२९६९६

द्वितीय महायुद्धानंतर अमेरिका व सोविएत रशियामधील जे शीतयुद्धाचे राजकारण अस्तित्वात होते त्यात नव्वदीच्या दशकातही सोविएत रशियाच्या विघटनामुळे महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. शीतयुद्ध काळात द्विध्रुवीकरणावर आधारित जगाची रचना आकारास आली होती. त्यात आता बदल होऊन जगाची बहुध्रुवीकरणाकडे वाटचाल सुरू झाली. भारत, चीन, रशिया, जर्मनी, फ्रान्स या राष्ट्रांची नव्या परिस्थितीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका अधोरेखित केली जावू लागली.

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार असे म्हटले जाते. इ. स. १९५४ मध्ये पंडित नेहरू व चीनी पंतप्रधान चौ-एन-लाय यांच्या झालेल्या चर्चेमधून पाच सिद्धांतास आधारभूत मानून तिबेट संधी करण्यात आली. या संधी मधून अंतरराष्ट्रीय सहजीवनासाठी आवश्यक तत्वांच्या रूपाने पंचशील सिद्धांतास मान्यता देण्यात आली. पंचशील राष्ट्रांच्या परस्पर संमतीवर आधारित होते. या सैद्धांतिक पातळीवरील पंचशील धोरणाची रूपरेषा विशेषतः पाकिस्तानसाठी स्वतंत्र धोरणाची आवश्यकता गुजराळ सिद्धांताने सांगितली हे विशेष आहे.

नव्वदीच्या दशकापासून जागतिक राजकारण, अर्थकारणामध्ये मूलभूत परिवर्तन झाले. शीतयुद्ध काळात जे युरोपीय देशांना महत्त्व होते ते आता आशियायी देशांना प्राप्त होऊ लागले. या पार्श्वभूमीवर भारताने आपले नवे परराष्ट्र धोरण आखून जागतिक राजकारणात आपली मोहोर उमटवायला सुरुवात केली. त्याचाच भाग म्हणून माजी पंतप्रधान इंदरकुमार गुजराळ यांच्या गुजराळ सिद्धांतास विशेष महत्त्व आहे. प्रस्तुत निबंधामध्ये याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

जागतिक राजकारणात अर्थकारणाची भूमिका :-

शीतयुद्ध कालीन राजकारणामध्ये राजकीय बाबींना अतिशय महत्त्व होते. महासत्तांनी आशियायी, आफ्रिकी देशांना वित्तीय सवलती, कर्ज पुरवठा, सूट देऊन आपले राजकीय हितसंबंध जोपासले. शीतयुद्धानंतर आर्थिक हितसंबंधाना विविध राष्ट्रांनी प्रधान्य द्यायला सुरुवात केली तसेच आशिया खंडाने आर्थिक क्षेत्रात केलेल्या नेत्रदिपक प्रगतीने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात दबदबा निर्माण केला. भारताने १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण जाहीर करून आपली अर्थव्यवस्था खुली केली. तसेच भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये राजकीय, व्युत्प्रेरणात्मक बाबींकडून भू-आर्थिक बाबींना प्राधान्य दिले जाऊ लागले. भारताने पूर्वेकडे पहा या धोरणाचा अंगीकार केला. ज्याप्रमाणे पूर्व आशियायी देशांनी पर्यटन, व्यापार, आर्थिक सहकार्य या पातळीवर आर्थिक विकासाला चालना देऊन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपला ठसा उमटला त्याप्रमाणे भारताने आपल्या विकासाबाबत नवी धोरणे आखायला सुरुवात केली. ज्या देशाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली मोहोर उमटवायची आहे, प्रभाव निर्माण करावयाचा आहे त्या देशाने आपल्या शेजारी देशासोबत संबंध सुधारणे गरजेचे असून त्यासाठी शेजारील देशांना प्रथम विश्वासात घेऊन मग त्यांच्यासोबत आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पातळीवरील संबंध मजबूत करणे गरजेचे ठरते. नव्वदीच्या दशकात बदललेल्या नव्या समीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर गुजराळ सिद्धांत उदयास आला.

गुजराळ सिद्धांत :-

१९९७ मध्ये केंद्रातील संयुक्त मोर्चा सरकारचे नेतृत्व इंदर कुमार गुजराळ यांच्याकडे आले. पंतप्रधान पदासोबत परराष्ट्र मंत्रालय विभाग त्यांनी स्वतःकडे ठेवला. पंतप्रधान होण्यापूर्वी सरकारमध्ये ते परराष्ट्र मंत्री होते. त्या खात्यामध्ये कार्यरत असताना त्यांची अशी खात्री झाली की, जागतिक राजकारणामध्ये नवे पर्व निर्माण झाले असून आता विविध देश परस्पर सहकार्यासाठी एकमेका समीप येत आहेत. देशोदेशांमधील जे जे वादाचे मुद्दे आहेत ते ते दूर केल्याशिवाय हे शक्य होणार नाही म्हणून भारत, पाकिस्तान आणि दक्षिण आशियायी देशांबरोबर मजबूत व अतुट संबंध नव्याने साकार होण्यासाठी गुजराळ सिद्धांत आकारास आला.

सूचितक :-

भारत आणि भारताचे शेजारी राष्ट्रे (दक्षिण आशिया) आपले स्वाभाविक सहयोगी आहेत कारण या राष्ट्रांमधील भौगोलिक सिमा एकतर एकमेकांशी संलग्न आहेत किंवा समीप आहेत, संस्कृति, भाषा, खान-पान, धर्म याबाबतीत बऱ्याच प्रमाणात साम्य आहे. भारत हा बहुसांस्कृतिक देश असून या देशांशी आपले संबंध सुमभूर असणे म्हणूनच अत्यावश्यक ठरते. जागतिकीकरणामुळे शेजारी देशांमधील घटनांचा आपल्या देशावर तात्काळ प्रभाव पडतो म्हणून यासाठी परस्पर सहकार्यावर आधारित संबंध असावे या कल्पनेमधून हे नवे परराष्ट्र धोरण 'गुजराळ सिद्धांत' अस्तित्वात आले.

गुजराल सिद्धांत म्हणजे काय ? :-

परराष्ट्र धोरणाचे जाणकार भवानी सेनगुप्ता यांनी सर्वप्रथम आपल्या लेखांमध्ये 'गुजराल सिद्धांत' असा शब्दप्रयोग वापरला. त्यांनी गुजराल सरकारने आखलेल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका साकारलेली होती. पंतप्रधान इंदुकुमार गुजराल यांच्या भाषण व लेखामधून या सिद्धांताची रूपरेषा स्पष्ट होते.

या सिद्धांताचा मुख्य भर भारताने दक्षिण आशियायी विशेषतः पाकिस्तानसोबत संबंध सुधारवेत ही प्रक्रिया केवळ द्विपक्षीय पातळीवर न होता दक्षिण आशिया आणि जागतिक पातळीवर आकाररा यावी.

एक — सौहार्दपूर्ण संबंध साकारण्यासाठी भारताने आधी पुढाकार घ्यावा. कारण आशियायी देगामध्ये भारताची प्रतिमा बिग बंद अशी आहे म्हणून भारतानेच मोठेपणा दाखवून काही सेवा, सुविधा व सवलती या राष्ट्रांना द्याव्यात. भारताचा प्रस्ताव असा असावा की ज्यास अन्य राष्ट्रांचीही समंती असावी.

दोन — भारताच्या स्वयंस्फूर्त पुढाकारामुळे या देशांमधील तणावपूर्ण संबंध सुधारणेला गती मिळेल. एकमेकांच्या प्रति संशय कमी होवून परस्पर विश्वास वाढीस लागेल.

तीन — भारताचे सामर्थ्य केवळ सैनिकी पातळीवर न राहता भारताने आर्थिक पातळीवर देखील गांभीर्यनि लक्ष द्यावे त्याचाच एक भाग म्हणून भारताने पाकिस्तान व शेजारी देशांशी व्यापारी देवाण घेवाणीला चालना द्यावी.

चार — या सिद्धांतानुसार भारत, पाक सह सर्व दक्षिण आशियायी क्षेत्र शांत, सौहार्दपूर्ण संबंधाच्या पायावर उभे राहावे हे क्षेत्र अशा प्रकारे संघर्षरहित झाले तर या भागाचा क्रमाक्रमाने विकास होईल.

पाच — या सिद्धांतानुसार भारत व दक्षिण आशियायी देशांनी आपापसातील वाद, प्रश्न शांततेच्या मार्गाने, बाटाघाटीने सोडवावेत. भारताने पाकिस्तान सोबत काश्मीरबाबत चर्चेच्या फेऱ्या आयोजित करण्यात पुढाकार घ्यावा.

अशा प्रकारचे गुजराल सिद्धांताच्या माध्यमातून भारताने आपले परराष्ट्र धोरण या नव्या तत्त्वानुसार आखले ही काळाची गरज असल्याचे यामध्ये सूचित करण्यात आले. राष्ट्रां-राष्ट्रांनी आपापसात संघर्ष करण्यापेक्षा परस्पर सहकार्य करूनच प्रगती साध्य करावी ही भूमिका यात व्यक्त झाली आहे. ही सहकार्याची सुरुवात क्षेत्रिय (दक्षिण आशिया) पातळीवर आधी सुरू व्हावी मग ती आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अवलंबविली जावी.

भारताचे पंतप्रधान झाल्यावर इंदुकुमार गुजराल यांनी या सिद्धांतानुसार वाटचाल सुरू केली. पाकिस्तानशी संघर्ष टाळण्यासाठी त्यांनी रॉ या भारतीय गुप्तचर संघटनेवर काही बंधने आणली. या संघटनेच्या पाकिस्तान केंद्रित कार्यवाहीवर शिथिलता आणली. याबाबत त्यांनी असा युक्तीवाद केला की, पाकिस्तान हा आपला शेजारी आहे हेच वास्तव आहे. आपण आपला भूगोल बदलू शकत नाही. कोणताही देश कायमचा शत्रू किंवा मित्र नसतो. म्हणून द्विपक्षीय संबंध सुधारत जाणे हाच सर्वोत्तम मार्ग आहे.

गुजराल सिद्धांताचे महत्त्व :-

सोवियत रशियाच्या विघटनानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे संदर्भ बदलते. यामधून निर्माण झालेल्या परिस्थितीमधून मार्ग काढण्यासाठी हा सिद्धांत उदयास आला. हा सिद्धांत राष्ट्रां-राष्ट्रांमध्ये परस्पर विश्वास आणि परस्पर सहकार्य यास चालना देते म्हणून सद्यस्थितीमध्ये देखील तो प्रासंगिक आहे.

या सिद्धांतानुसार भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेला गती मिळावी यासाठी पाकिस्तान व इतर राष्ट्रांबरोबर व्यापक सहमती तयार करावी. त्यामधून नवी आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था साकार होवू शकेल म्हणून हा सिद्धांत उपयुक्त आणि प्रासंगिक आहे.

भारत आणि पाकिस्तान हे दोन्ही देश अण्वस्त्रसंपन्न असून या दोन देशांमधील संघर्ष, युद्ध या देशांप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देखील तणाव व संकट निर्माण करू शकतो म्हणून या देशांनी द्विपक्षीय पातळीवर मुक्त व्यापार वाढीस लागावा यासाठी हा सिद्धांत पथदर्शक ठरेल यात शंका नाही. इंदुकुमार गुजराल नंतरच्या प्रत्येक पंतप्रधानांनी गुजराल सिद्धांताचा संदर्भ न देताही त्यानुसार भारताचे परराष्ट्र धोरण विशेषतः पाकिस्तान बाबतचे धोरण आखण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी सार्कच्या मंचचा वास्तविक उपयोग केला जातो आहे ही या दृष्टीने निश्चितच दिलासादायक बाब आहे.

संदर्भ

१) I. K. Gujral – (2002) continuity and change : India's foreign policy, Laxmi Publications, New Delhi.

२) I. K. Gujral – (2011) Matters of Discretion – an autobiography, Hay House Publishers (India), New Delhi.

३) शैलेन्द्र देवळकर, (२०१०) समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

४) V. P. Dutt – (1987) India's foreign policy, Vikas publishing House Pvt. Ltd., New Delhi.

५) amarujala.com – 30 Nov. 2012

६) navbharatimes.com – 3 Dec. 2012

७) timesofindia.com – 14 Jan. 2001

Indian Social Reformer
भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer

Dr. Suryakant Kapsikar

● सौजन्य

डॉ. धनराज शेते, प्राचार्य
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
नागपूर

● प्रकाशक

तृप्ती सुर्यकांत कापशीकर
कापशीकर प्रकाशन
बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

● मुद्रक

दिनेश ग्राफीक
त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,
नागपूर-४४००२२

● मुखपृष्ठ

दिनेश गुडघे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

978-81-943484-7-4

Contents

---

1)	Kabir, the Rebel Saint Dr. Ravi Khangai	01
2)	Socio-Musical Reformer: Saint Eknath Mr. Prafulla Vilasrao Kale	09
3)	Sri Ramakrishna Paramahansa Smt. Seema Mishra	13
4)	Pandit Ishwar Chandra Vidyasagar: The Social Reformer from Bengal Dr. Payal Pakrashi	19
5)	On Women Education: Revisting Vidyasagar As A Social Reformer Debika Mittra	23
6)	Pahandi Pari Kupaar Lingo : A Socio-Religious Reformer in Gond tribes of Chhatishgarh Mrs. Bharati Mandavi	30
7)	Sreenarayana Guru: Social Reformer of Kerala Vijimol. G	35
8)	Brahmananda Swami Sivayogi : Rational Man And Social Reformer Dr. M. Madhavan	41
9)	The Feminist Movement in Colonial India: With Special Reference to Sarala Devi Chaudhurani Dr. Sanjoy Kumar Kar	48
10)	Birubala Rabha and Witch-hunting: An untiring Social reformer of Assam Hemanta Sarma,	54
11)	Harichand Thakur: The Pioneer of Matuya Movement Dr Sujit Mondal ,	59
12)	Indian Social Reformers Chapter: The Tribal Reformer Veer Tantya Bhilla Ajay Hatesing Solanke	66

Socio-Musical Reformer: Saint Eknath

Mr. Prafulla Vilasrao Kale
Assistant Professor, Department of Music
, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Music is ubiquitous. The existence of music is seen in the corners of creation. Many examples such as waterfalls in nature, day and night, rhythmic rotation of the earth, various sounds of animals and birds, sounds made by wind and rain prove the existence of music in creation. Humans are also a part of this cycle. That is why musical principles are found not only in human beings but in every living and non-living element of creation. When we look at the human body, the musical principles of tone and rhythm are clearly seen. Such as heart palpitations, pulse rate, blood circulation, vocal cords and many more. In general, if a person does not behave well, he is addressed as absurd. These rhythmic-tonal concepts are related to music. All of the above express the interrelationship of music with the whole universe, nature, every living and non-living element in nature. The saints felt the musical principles of rhythm and tone in general. As human beings progressed, so did the inherent musical progress. Sharangdeva has said in Sangeet Ratnakara that "Geetam, vadyam tatha nrityam trayam sangit muchyate" || this means that the three arts of song, instrument and dance together are called 'music'. Different types of music Margi sangeet and Deshi sangeet were created. In general, Margi sangeet is immovable music. Their rules are very strict. Apart from entertainment, devotion to god is the purpose of Margi sangeet. Bharat Muni called this said in Natyashastra "sangeet, which is considering as a means of God, as Margi sangeet. And Deshi is sangeet that changes from province to province. Jan-Man-Ranjan is the purpose of Deshi sangeet. Since classical music is traditional music in a particular class, different types of folk music seem to have become popular among the common people. It is seen that Saints has worked as a social reformer along with spirituality not only in Maharashtra but in the whole of India by grasping the core of popular and popular musical forms (Bhajan, Abhang-Kirtan, Ovi, Bharud, Sangeet Natya and many more) which is prevalent among the common people. Which still leads us step by step In this case, we will review the great work of Saint Eknath Maharaj in the same great tradition.

Saint Eknath was born in 1533 at Paithan. After the death of his parents at an early age, his grandparents followed him. His grandfather nurtured him. From an early age, Eknath loved spirituality and Hari Kirtan. At the age of twelve, he became a disciple of Janardan Swami of Devagiri. He stayed there for six years and studied spiritual texts like Sanskrit and Dnyaneshwari. Next, Prapancha and Parmarth were skillfully linked. Eknath went to Alandi and restored Dnyaneshwar's Samadhi. He

worked all his life to eradicate caste discrimination. He entertained and enlightened the masses through his compositions. Eknath created compositions using the motto 'Eka Janardani'. Eknath produced his compositions and literature in a dialect that the general public could understand. He wrote many books. These include Swatmasukh, Shukashtak, Shankaracharya's 14 verse hymn 'Hastamalak' was written under the same name. 'Shukashtak' is a description of 447 poems on the famous Sanskrit Ashtaka. Swatmasukhat has 510 verses and discusses Gurustavan, Advaitabhakti and Parmarth in the path of devotion. In the 150 verses of 'Anandalahari' there is a description of the bliss and the devotees of the Guru. So in 'Chiranjeevpada' the seeker is preached, Tikagranth, Akhyana, Kavya Adhyatmik Prakarne, as well as Abhang, Gaulani, Bharud. He wrote Chatushloki Bhagwat, Eknathi Bhagwat, Rukmini Swayamvar, Bhavartha Ramayana. Eknath revolted by maintaining the purity of conduct. His nature was kindness and humility. They believed in the principle of compassion for animals and living things. Superstitions, ignorance, rituals and other undesirable customs were the norm in the society of that time. To overcome this, Eknath wrote Gaulani, Bharud in a very simple dialect and did important work of social reform through the same song genres in folk music. Now we will look at Eknath's Bharud and his social reformer approach. Before that, let's learn about Bharud, a socially oriented type of musical form.

Bharud is a type of Marathi verse. It has worked to spread religious and moral philosophy to the masses through simple metaphors. Many saints have written on social enlightenment. Bharud was written by saints before Eknath, Dnyaneshwar and Namdev, and after Tukaram and Ramdas, but they are not as diverse as Eknath Maharaj. The compositions of Saint Tukadoji Maharaj are also prevalent. The word 'Bharud' is likely to be at least 2000 years old. On the occasion of Vedakali and Vedottarakali, Prakrit people used to have various forms of entertainment. They sang hymns praising the Vedic deities and their heroic deeds. After the Yajnas, the Yajnas were replaced by Devpuja and the Sanskrit language was replaced by the Prakrit language. The origin of Bharud is Harikirtan and the father of kirtan tradition is Namdev Maharaj. The kirtan that Namdev used to dance is called Lalit and metaphor was born from Lalit. Spirituality is expressed through something or a metaphor. This was the main purpose of Bharud.

Eknath's Bharud is the spiritual experience he has had. He has presented it to the society in very simple language. His emphasis was on conscience, virtue and ethics. Therefore, the language and philosophy that the society understands is found in their Bharud. There is a lot of variety in Eknath's Bharud. Observations and reflections of the whole life are expressed through these Bharudas. Bharud composition is full of spirituality, entertainment, breaking down of vices and mysteries. Eknath's Bharud is a metaphorical composition for spiritual enlightenment, enlightenment and folklore

based on the purposes of writing Bharud and compositional allusions. That is why the place of Puranas in Sanskrit literature is the same as that of Bharud in Saint literature. Bharud rachanas are full of theatrical principles. So his adaptation was easy. More work was done on this genre as Bharud was useful for enlightening the society. The subjects of Bharud are found to be in the Prakrit language, local language the vernacular among the common ones. Such as society, customs, superstitions, behavior of people in the society, village, ghosts, vampires, gods, festivals, animals, birds etc. So this type of song became prevalent and famous in all the society. There are three types of Bharud: Bhajani Bharud, Songi Bharud and Koot Bharud. Bhajani Bharud is the presentation of Bharud through kirtan bhajan, Koot Bharud is a Bharud with some deep unintelligible meaning. If it is accompanied by music, like the sentiments of words or compositions, the artwork that is created attracts the masses, transforms them, and plays an important role in social reform. The same work can be seen in all the compositions of Saint Eknath Maharaj and especially in Bharud, a musical and literary social art form.

Eknath wrote about 300 Bharud on 125 subjects. Saint Eknath did the important work of creating new consciousness, diversity and abundance in the composition of Bharud in the ancient Marathi language. His Bharud is famous on the subjects of Adimaya, Vinchu, Jagalya, Kudbudya Joshi. 'Waria ne kundal hale.', 'Asa kasa devacha dev bai thakda. These compositions of Eknath maharaj are found stacked in a very simple language, Perfect Meter. So they seem to have acquired a lyrical musical form. Due to this musical nature, these compositions are still attracting the attention of the common people and from that; Saint Eknath Maharaj has done an important work of social reform by enlightening the society. Let's look at Bharud, such a social preacher, and his musical social relationship. Dadla conveyed this entertaining Bharud comedy to the people with a smile. Women did not have the freedom to refuse. She was married off at a very young age. Women don't want to think beyond 'chul ani mul'. Saint Eknath's bharud presented the plight of women and made them prominent in the society.

Examples of some Bharud of Saint Eknath:

- Modkech ghar tutkese chappar devala devghar nahi | Mala dadla nako g bai | Fatkese lugade | tutkisi choli | shiwaya Dorach nahi | Mala dadla nako g bai |
- Kam, krodh vinchu chawala | tam gham angasi aala | Tyane maza pran challa
- Hoto pandit mahadnyani | dashgranth shadshastra purani | chari Ved mukhodgat | garvamadhye zali hani ||
- Aaicha jogwa jogwa magen | dwait saruni malv me ghalin | hati bodhacha Zenda me ghein | bhedvirhit warisi jain ||

Saint Eknath's objective of Social reform was easily achieved by his very simple and Musical compositions on the sufferings of the society in a Musical form from many Bharud and other literature. Saint Eknath Maharaj, who wrote excellent drama songs like Bharud, shows the perfect use of natya, rhythm, chandas and gan in them. The composition of his Bharud appears to be in the rhythmic cycle of 3 and 4 laychandas. Walter J. Freeman, a renowned musicologist says that "it is inevitable that musical experience involves the motor context basal ganglia and cerebellum in the production of song and dance based in the genesis and maintenance of rhythmic spatiotemporal pattern of neural activity in widely distributed areas in the brain." The same rhythmic principle is seen in Eknath's Bharud. All the people are attracted to this small rhythmic cycle and whole artwork is constantly praising it. Due to this literature and the corresponding Musical chandas, the meaning of those compositions can be seen even today when the society is behaving.

Summary: Eknath Maharaj was a great saint with all virtues because he had perfect knowledge of literature, grammar, music, rhythm, drama, dance and all other fields. Saint Eknath enlightened the society by balancing both Margi and Deshi sangeet. He used this knowledge not only for spiritual upliftment but also for social upliftment. Eknath had the idea that social enlightenment was effective by combining literature and music. As a result, Bharud's literary and musical works were presented in simple language and in a musical form, bringing about the expected social reform in the society as a whole. Saint Eknath's Bharud completes the definition of music which has told by Sharangdeva in Sangeet Ratnakara. It requires the study of all the arts such as singing, playing and dance-drama. Bharud is a literary musical genre, a mirror of society on all aspects of society, which is why Eknath has done an important work of social reform along with spirituality. Bharud is a literary musical genre, a mirror of society, In other words, Eknath has done important work of social reform by composing socio-musical compositions on all subjects of the society.

References:

1. Ashok kumar Yaman, *Sangeet Ratnavali*, Abhishek Publication Chandigarh, 2018
2. Vasant, *Sangeet Visharad*, Sangeet Karyalaya, Hathras, 2010
3. santeknath.org
4. Walter J. Freeman, *A neurobiological role of Music in social bonding*, chapter 22 in "The origins of Music proceedings of conference in Florence, Italy held on 31 may 1997
5. Sirshree Tejparkhi, *Sant Eknath*, Wow Publication, Pune, 2017
6. Devidas Pote, *Mahan Bharatiy Sant*, Saket Publication, Aurangabad
7. Lata Guthe, *Sant chaitanyacha Mela*, Bharari Publication, Mumbai, 2019

प्रबंध पर्याग

संपादक
डॉ. रामचंद्र गोविंद आर्वीकर

भाग
१

प्रबंध पराग - १

संपादक

डॉ. रामचंद्र गोविंद आर्वीकर

लास्वे प्रकाशन

नागपूर

समर्पण पत्रिका

प्रकाशन क्र. ४७९

प्रबंध पराग-१

डॉ. रामचंद्र गोविंद आर्वीकर
मराठी विभाग प्रमुख (निवृत्त)
समर्थ महाविद्यालय लाखनी
जि. भंडारा, भ्र.- ०९४०३०५८५०६

••

प्रकाशक / मुद्रक

लाखे प्रकाशन

सौ. संध्या चंद्रकांत लाखे

मुकुंदराज पथ, महाल, नागपूर-३२

दूरध्वनी : ०७९२/२७६८८१४

भ्रमणध्वनि:- ९४२३६९६८९९

lakhey.prakashan@gmail.com

www.lakheyprakashan.com

••

© डॉ. रामचंद्र गोविंद आर्वीकर

••

प्रथम आवृत्ती: २१/२/२०२०

••

अक्षर रचना / मुखपृष्ठ

ऋतुजा ग्राफिक्स

भ्रमणध्वनी : ९०४९९७०६६३

••

मूल्य ५००/- रुपये

संशोधनात अंतिम शब्द नसतो, यावर आमचा विश्वास आहे!

सरांचे मार्गदर्शक

कै. रामचंद्र बळवंत उर्फ भाऊसाहेब मुरकुटे
(प्राचार्य, सी. पी. अँड बेरार कॉलेज, नागपूर)

यांचे पावन स्मृतीस

सादर समर्पण

या पुस्तकातील लेखकांची मते, वर्णने ही त्या लेखकांची असून त्यांच्याशी
प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.
नागपूर व्यापार्य अंतर्गत

अनुक्रमणिका

संपादकीय निवेदन - डॉ. रामचंद्र आर्वीकर	६
स्वस्तिवाचन - डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे	१३
प्रस्तावना - डॉ. यशवंत पाठक	१६
संशोधनाचा पूर्वर्ग - डॉ. म. रा. जोशी	३८

विभाग - अ

वारकरी संतमंडळ

ज्ञानदेवांची अभंगगाथा : विवेचनात्मक अध्ययन डॉ. सरोज कविमंडन	४५
श्री नामदेव महाराजांच्या अभंगगाथेच्या संपादन पद्धती डॉ. रामचंद्र गोविंद आर्वीकर	७१
श्रीमंत एकनाथ महाराजांच्या अभंगगाथेचा विवेचनात्मक अभ्यास डॉ. गुरुप्रसाद पाखमोडे	११३

विभाग - ब

वारकरी संप्रदाय आणि संतपरंपरा

वारकरी संप्रदाय : विवेचनात्मक अभ्यास डॉ. सौ. अनिता देशमुख	१३१
तुकाराम व त्यांची परंपरा : एक विवेचनात्मक अभ्यास डॉ. नरेश खोटे	१५०

तुकाराम उत्तरकालीन वारकरी संप्रदाय : फड आणि परंपरा डॉ. सौ. नलिनी गंगाधरराव सोनटक्के	१८४
--	-----

विदर्भातील वारकरी संप्रदाय : काही शाखा/परंपरा डॉ. गणेश मालधुरे	२१२
---	-----

नागपूर परिसरातील संतपरंपरा : एक अभ्यास डॉ. गणेश चव्हाण	२२६
---	-----

विभाग - क

विविध संप्रदाय

दत्त संप्रदाय व गुरुचरित्र डॉ. त्रिविक खटी	२४१
---	-----

कबीर व मराठी संतपरंपरा डॉ. अलका सोरदे	२६०
--	-----

दासबोधाच्या सार्य संपादणी डॉ. मुकुंद नागेश देशपांडे	२९६
--	-----

प्राचीन मराठीतील सीतास्वयंवर काव्यरचना डॉ. पद्मा क्षीरसागर	३२५
---	-----

त्रिपुटीचे (सातारा) श्री गोपाळनाथ व त्यांच्या परंपरेतील ग्रंथकारांचा विवेचनात्मक अभ्यास डॉ. भा. अ. भांदककर	३४४
--	-----

लेखक परिचय	३६१
------------	-----

• • •

तुकाराम व त्यांची परंपरा : एक विवेचनात्मक अभ्यास

डॉ. नरेश खोडे

संतप्रेम श्री तुकाराम महाराज हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाचे शिल्पकार असून, मराठी संतपरंपरेतील ज्ञानेश्वरानंतरचे थोर कवी आहेत. तुकाराम महाराजांचा जन्म परंपरेनुसार शके १५३० मध्ये झाला व शके १५७१ मध्ये त्यांचे निर्वाण झाले. त्यांना अवघे ४१ वर्षांचे आयुष्य लाभले. एवढ्या अल्पकाळात त्यांनी वारकरी संप्रदायाचा जो प्रसार केला, त्यामुळे त्यांचा उल्लेख वारकरी मंदिराचा कळस अशा गौरवाने करण्यात येतो. तुकारामाने वारकरी पंथाचे कार्य तर केलेच; पण त्याचबरोबर त्यांनी अभंगरचनाही केली. आज सुमारे त्यांच्या अभंगाचे जवळपास वीस छापील गाये उपलब्ध असून त्यामध्ये चार हजार पाचशे अभंग आहेत. या शिवाय वेगवेगळ्या हस्तलिखित संग्रहालयात ज्या हस्तलिखित पोथ्या आहेत, त्यामधून त्यांची कितीतरी रचना आढळून येते. धुळे येथील समर्थ वाग्देवता मंदिरात तुकारामांचे हस्तलिखित अभंग देणारे चारशे ऐंशी बाडे आहेत, तर तंजावर येथील सरस्वती महाल वाचनालयात तीनशे तीस हस्तलिखित बाडांतून तुकारामांचे अभंग लिहिलेले आढळतात. अशा स्वरूपाची हस्तलिखित बाडे महाराष्ट्रात सर्वत्र विखुरली गेली आहेत. हे सर्व पाहिले

असता असे दिसून येते की, त्यांची छापल्या गेलेली जेवढी कविता आहे, त्याशिवाय अधिक प्रमाणावर कविता आजही हस्तलिखित स्वरूपात उपलब्ध आहेत. या सर्वांचे नीट अध्ययन व संशोधन केले, तर तुकारामांच्या साहित्याचे नीटनेटके रूप व अभंगांची संख्या आपल्यासमोर तर येईलच; पण त्याचबरोबर त्या साहित्यातून त्यांनी व्यक्त केलेले विचार हेही स्पष्ट होतील. अतिशय अल्पकाळात तुकारामांनी जे कार्य केले त्याची जाणीव महाराष्ट्रात पद्धतीशीरपणे जोपासली आणि त्यामधून तुकारामांची मोठीच परंपरा उदयाला आली.

तुकारामांवर आजपर्यंत भरपूर प्रमाणात लिखाण झालेले आहे. सांप्रदायिक भाषिक वारकऱ्यांप्रमाणे जाणते अभ्यासक तुकारामांच्या नादी आहेत; पण असे असूनही तुकारामांच्या चरित्राचे आणि कार्याचे सर्वच पैलू व्यवस्थितरूपात सादर झाले आहेत असे नाही. शिवाय गेल्या काही वर्षांत जे संशोधन झाले, त्यामुळे तुकारामविषयक माहिती उजेडात आली. उदा. कर्नाटकातील विजापूरचे ना. ब. जोशी यांनी कर्नाटकातील संतचरित्राचा शोध घेतला असता त्यांना तेथील संतचरित्रात, तुकारामांनी शके १५६८ मध्ये पंढरपूरच्या विठ्ठलमंदिरात कीर्तन केल्याचा उल्लेख आढळला. तंजावरच्या रामदासीपरंपरेने तुकारामांच्या चरित्रातील अनेक घटना साक्षेपाने जपून ठेवल्या आहेत. याचप्रमाणे महाराष्ट्रात उपलब्ध झालेल्या नानाविध हस्तलिखित सामुग्रीमधून संशोधकांना जी माहिती मिळाली, त्याचाही उपयोग तुकारामांच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे. कालबाह्य झालेली माहिती, संशोधनाने उजेडात आलेली नवीन माहिती आणि आजवर अभ्यासकांनी नानाविध दृष्टिकोनातून केलेले लिखाण, यांचे उपलब्ध नवीन संशोधनाच्या आधारे मूल्यमापन करून तुकारामविषयक विवेचन करणे अपरिहार्य ठरले आहे.

तुकारामांचे चरित्र व समकालीन समाजजीवन

तुकाराम महाराज हे देहू गावचे राहणारे होते. आज हे गाव पुणे जिल्ह्यात येत असले, तरी तुकारामांच्या काळातील भौगोलिक व राजकीय परिस्थिती मात्र आजच्याहून सर्वस्वी भिन्न होती. तुकाराम महाराजांचा जन्म शके १५३० मध्ये झाला आणि निर्वाण शके १५७१ मध्ये झाले. त्यांचे आयुष्य अवघे एकेकाळीस वर्षांचे होते. ज्या घराण्यात त्यांचा जन्म झाला, ते घराणे मातब्बर मराठा समाजातील होते. तुकारामांच्या पूर्वीपासूनच काही पिढ्यांमध्ये या घराण्यात पंढरपूरची वारीही होती. तुकारामांच्या एका पूर्वजांना विठ्ठल-रुक्मिणीची मूर्ती सापडली होती. तिची स्थापना त्यांनी स्वतंत्र मंदिरात केली. तुकारामांचा जन्म शके १५३० मध्ये झाला; आणि ऐन तारुण्यात त्यांनी पदार्पण केले असताना वयाच्या

एकेविसाव्या वर्षी म्हणजे शके १५५१-५२ मध्ये भयानक दुष्काळ पडला. या दुष्काळाने जवळजवळ सगळा दक्षिण भारत व महाराष्ट्र व्यापलेला होता. तुकारामांचे समकालीन समर्थ रामदास यांच्या रचनेमध्ये 'अस्मानी-सुलतानी' नावाचे एक प्रकरण आहे, त्यामध्ये शके १५५१-५२ च्या दुष्काळाचे वास्तववादी चित्रण समर्थानी केले आहे. स्वतः तुकारामांच्या अमंगगाथेत त्यांच्या काही रचना या विषयावर आहेत. शके १५५२ (इ. स. १६३०) हे वर्ष शिवछत्रपतींच्या जन्माचे वर्ष आहे आणि दुष्काळाने तुकारामांचे घराणे होरपळून निघत असताना दक्षिणेतील राजकीय परिस्थिती फारशी समाधानकारक नव्हती. त्या वेळी दक्षिणेत तीन मुस्लिम राज्यसत्ता प्रभावी होत्या- १) अहमदनगरची निजामशाही, २) विजापूरची आदिलशाही, ३) गोवळकोंड्याची कुतुबशाही. ही तीनही मुस्लिम राज्ये स्वतंत्र असली, तरी मूळची ती गुलबर्गा बिदरच्या बहामनी साम्राज्याची वारसदार होती. बहामनी साम्राज्याचे विघटन इ. स. १५३५ मध्ये होऊन, त्यामधून १) वऱ्हाडाची ईमादशाही, २) बिदरची बेरीदशाही, ३) अहमदनगरची निजामशाही, ४) विजापूरची आदिलशाही, ५) गोवळकोंड्याची कुतुबशाही अशी पाच मुस्लिम राज्ये उदयाला आली. त्या सत्यांचे आपापसात मुळीच सव्य नव्हते. उलट राज्यविस्ताराला काहीच वाव नसल्यामुळे ही पाचही राज्ये आपसात संघर्ष करीत होती. यामधून अहमदनगरच्या निजामशाहीने वऱ्हाडाच्या ईमादशाहीचा नायनाट केला आणि त्यांचे राज्य खालसा करून तो सर्व प्रदेश आपल्या राज्याला जोडला, तर विजापूरच्या आदिलशाहीने आजचा सोलापूर, उस्मानाबाद, गुलबर्गा व बिदर हा प्रदेश मिळकृत केला. या प्रदेशातच बिदरची बेरीदशाही होती. ते राज्य विजापूरकरांनी नष्ट केले व तो सर्व मुलूख आपल्या राज्याला जोडला. अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूरची आदिलशाही ही दोन राज्ये अतिशय आक्रमक होती. त्यापैकी वऱ्हाडच्या ईमादशाहीचा संस्थापक आणि अहमदनगरच्या निजामशाहीचा संस्थापक हे मूळचे हिंदू ब्राह्मण होते. अहमदनगर जिल्ह्यात 'पात्री' नावाच्या गावात हे कुटुंब राहत होते. बिदरच्या सुलतानाने या पूर्ण घराण्याला जबरदस्तीने मुसलमान केले व पुढे त्या दोघांनी वऱ्हाड आणि अहमदनगरचे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. बहामनी राज्याचा विनाश झाल्यानंतर इ. स. १५६५ मध्ये जानेवारीच्या बावीस तारखेला कर्नाटकात 'तालीकोट' येथे घनघोर युद्ध झाले. या युद्धात एका बाजूने कर्नाटकातील विजयनगरचे हिंदू राजे, तर दुसऱ्या बाजूने बहामनी राजवटीतून फुटून निघालेले पाचही सुलतान एकत्र झाले होते. त्यांनी युद्धात विजयनगरचा पराभव केला व संपूर्ण प्रदेश बेचिराख केला. त्या काळात विजयनगरचे साम्राज्य अतिशय विशाल होते. कावेरीपासून कन्याकुमारीपर्यंतचा सर्व प्रदेश त्यांच्याजवळ

होता. स्थूलमानाने आजचा कर्नाटक, तामिळनाडू व केरळ प्रदेश त्या राज्यात मोडत होते. विजयनगरच्या विध्वंसानंतर हा सर्व प्रदेश हे मुस्लिम राजे जिंकू शकले नाही. त्यामुळे अनेक स्थानिक सरदार स्वतंत्र झाले. त्यामध्ये तंजावरचे नाईक राजे, मद्रुचे नाईक राजे, तिरुचिरापल्लीचे नाईक राजे हे तर प्रमुख होतेच होते; पण त्याशिवाय शिवाजीला विरोध करणारे कर्नाटकातील अनेक नाईक राजेही पुढे होते. अशी ही राजकीय परिस्थिती दक्षिणेत असताना उत्तरेकडे फार मोठी उलथापालथ झाली होती. दिल्लीचे 'लोदी' घराणे पराभूत होऊन तेथे मोगल आले. बाबर, हुमायून आणि अकबर हे तीन मुस्लिम सुलतान अनुक्रमे दिल्लीहून राज्य करीत होते. उत्तरेकडे आपला जम बसवल्यानंतर अकबराने आपले साम्राज्यविस्ताराचे धोरण आखले; आणि या कार्यात त्यांनी राजपुतान्यातील अनेक सरदार आणि रजपूत राजांना आपल्याकडे वळविले. जयपूरचे प्रख्यात राजघराणे हे मोगलांचे मांडलिक झाले आणि जयपूरच्या मानसिंग राजाने आपली बहीण अकबराला दिली. राजपुतान्यात मोगल आणि राजपूत एकत्र होत असताना उदयपूरच्या राणाप्रतापाने मात्र मोगलांना जन्मभर झुंज दिली. पुढे अधिक ताणून न धरता अकबराने राणाप्रतापाच्या मुलाशी तह केला आणि आपला मोर्चा गुजरातकडे वळविला. गुजरातचे मुस्लिम राज्य मोगलांनी जिंकले आणि खालसा केले. तसेच मध्यप्रदेशात 'घार' येथे खिलजी राजवंश राज्य करीत होता. तोही अकबराने पराभूत केला. अशा तऱ्हेने संपूर्ण राजपुताना, गुजरात, मध्यप्रदेश आणि बुंदेलखंड हा सर्व प्रदेश ताब्यात घेऊन मोगल नर्मदा पार करून खाली उतरले, त्या वेळी गुजरात आणि महाराष्ट्र यांना जोडणाऱ्या आजच्या धुळे आणि जळगाव जिल्ह्यात 'फारुकी राजवंश' ही मुस्लिम सत्ता होती. या सत्तेचा पराभव करून अकबराने हे राज्य इ. स. १५९५-९८ या काळात आपल्या राज्याला जोडले. ही घटना अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे, कारण 'फारुकींच्या' विनाशानंतर मोगल सरळ महाराष्ट्रात उतरले. त्या वेळी अहमदनगरच्या निजामशाहीची सत्ता विदर्भावर होती. म्हणून मोगलांनी प्रथम निजामशाहीतील मराठा व ब्राह्मण सरदारांशी मैत्री जमविली. त्यामध्ये वाशीम, मालेगावचे राजे हे ब्राह्मण सरदार घराणे होते व त्यांची जहागिरी माहूरपर्यंत पसरली होती. विदर्भातील दुसरे मातब्बर घराणे बाळापूरकर देशपांडे यांची जहागिरी आजचा यवतमाळ, अमरावती व अकोला या जिल्ह्यांत होती आणि तिसरे मातब्बर घराणे सिंदखेडचे लखुजी जाधव हे होते. यांच्या ताब्यात संपूर्ण बुलडाणा, परभणी आणि औरंगाबाद हे आजचे तीन जिल्हे होते. या तीनही सरदारांना मोगलांनी फोडून आपल्याकडे वळवले. अशा प्रकारे संपूर्ण विदर्भ मोगलांच्या घशात गेला. या घटनेचा सूड घेण्यासाठी निजामाने लखुजी जाधव यांना औरंगाबादच्या किल्ल्यात बोलावले आणि लखुजी

जाधव, त्यांची मुले व नातू यांची कत्तल केली. ही घटना शके १५५१-५२ च्या दुष्काळाच्या आसपासची आहे. यावेळेस तुकाराम महाराज बघाने बावीस वर्षांचे आहेत आणि दिल्लीचे मोगल व अहमदनगरचे निजाम यात युद्ध सुरू आहे. या युद्धात मोगलांची सरशी झाली आणि त्यांनी इ. स. १६०० मध्ये अहमदनगरचा पाडाव केला. त्या वेळी चाँदबिबीकडे अहमदनगरच्या राज्याची सूत्रे होती. ही विजापूरच्या आदिलशाहाची राजकन्या व बादशहाची बहीण होती. इ. स. १६०० (शके १५२२) मध्ये अहमदनगरच्या निजामशाहीचा पूर्ण नाश झाला; पण अशा मोक्याच्या वेळी दोन व्यक्ती पुढे आल्या आणि त्यांनी पुन्हा अहमदनगरची निजामशाही पुनर्जीवित केली. त्या दोन व्यक्ती म्हणजे १) मलिक अंबर, २) शहाजी राजे भोसले. इ. स. १६०० ते १६२७ या सत्तावीस वर्षांमध्ये मलिक अंबरने निजामशाहीचे पुनर्जीवन केले आणि इ. स. १६२७-३२ या पाच वर्षांमध्ये शहाजी राजाने निजामशाहीची सूत्रे हलविली. अशा प्रकारे मोगलांनी निजामशाही नष्ट केल्यानंतरही बत्तीस वर्षे निजामशाहीच्या पुनर्जीवनाचे प्रयत्न मलिक अंबर आणि शहाजी राजे यांनी केले. सरतेशेवटी मोगलांनी विजापूरकरांना आपल्याकडे वळविले आणि शहाजी राजांचा पराभव करून त्यांना कर्नाटकात पाठविले. ही घटना इ. स. १६३६ (शके १५५८) मधील आहे. या घटनेमुळे शहाजीचा पराभव होऊन संपूर्ण निजामशाहीचे राज्य नष्ट झाले आणि ते राज्य मोगल आणि विजापूरकर यांनी आपापसात वाटून घेतले. त्यांची सीमारेषा भीमा नदी ही होती. भीमा नदीच्या पलीकडे विजापूरचे राज्य व अलीकडे मोगलांचे राज्य, अशी परिस्थिती होती.

शहाजी राजाचा पाडाव करून त्यांना कर्नाटकात पाठवण्यात आले असले, तरी शहाजी राजे हे मोठे मातब्बर सरदार होते. त्यांचे वडील मालोजी भोसले होते. त्यांना अहमदनगरच्या निजामशाहीने आज्ञा अहमदनगर व पुणे हा प्रदेश जहागीर म्हणून दिला होता. ही पद्धत मोगल आणि विजापूरकरांनी चालू ठेवली व अहमदनगर, पुणेचा प्रदेश जहागीर म्हणून शहाजीकडे चालू राहिला. ही घटना शके १५५८ (इ. स. १६३६) मधील आहे. त्या वेळी तुकाराम महाराज देहू येथे होते.

अशा प्रकारे शके १५३० ते शके १५५८ असा अठ्ठावीस वर्षांचा तुकारामांचा काळ हा अहमदनगरच्या निजामशाहीमध्ये आहे. शके १५५८ ते शके १५६८ मध्ये तुकाराम महाराज आदिलशाहीत आहे आणि शके १५६८ ते शके १५७१ पर्यंत शिवाजीच्या राज्यात आहे. ही वस्तुस्थिती समजून घेतली नाही, तर तुकारामांच्या जीवनचरित्रातील सुसंगती लावण्यात अडचणी येतात.

इ. स. १६३६ (शके १५५८) मध्ये शहाजीराजे आदिलशाहीचे सरदार झाले आणि

कर्नाटकात त्यांची रवानगी झाली. या कामगिरीवर ते प्रत्यक्ष इ. स. १६३७ (शके १५५९) मध्ये गेले. इ. स. १६३६-३७ या एक वर्षांच्या दरम्यान शहाजीराजे यांना विजापूर दरबाने जुन्नर, चाकण, सुपे, बारामती, इंदापूर या प्रदेशांची जहागीर दिली, त्या वेळी शिवाजीचे वय सात वर्षांचे होते. ही जहागीर त्यांची वडिलोपार्जित होती व निजामशाहीने ती मालोजी राजांना दिली होती. ती शहाजीकडे वारसहाक्काने आली. निजामशाहीच्या पुनर्जीवनाचा डाव उधळला गेल्यानंतर असे दिसते की, काही दिवस शहाजीराजे हे पुणे परिसरातच वास्तव्य करून होते. (फाल्गुन शुद्ध ११, शके १५५८). अशा प्रकारे शके १५५९ (इ. स. १६३७) मध्ये कर्नाटकात जाण्यापूर्वी पुणे परिसराची जहागीर राजाकडे होती. पण, एवढ्या मोठ्या जहागीरीची व्यवस्था सांभाळणे हा मोठा प्रश्न त्यांच्यासमोर आला, म्हणून त्यांनी आपल्या जहागीरीची देखभाल करण्यासाठी आपल्या विरवासु सेवक दादोजी कोंडदेव यांना प्रमुख कारभारी नेमले. पुण्याची जहागिरी त्यांच्याकडे आली, त्यावेळी तो सर्व भाग उद्ध्वस्त आणि ओसाड झाला होता. इ. स. १६३० ते इ. स. १६३६ या सहा वर्षांत शहाजी राजे निजामशाहीच्या पुनर्जीवनाच्या कार्यात गुंतले होते. त्यामुळे एकीकडून विजापूर व दुसरीकडून मोगल यांच्याशी त्यांना युद्ध करावे लागत होते. इ. स. १६३६ पूर्वी विजापूरकरांनी पुणे या प्रदेशाचा विध्वंस करून टाकला होता आणि सर्व प्रदेशावर गाढवाचा नांगर फिरवला होता. या घटनेच्या दरम्यान शके १५५२-५८ मध्ये तुकाराम महाराज देहू येथे होते. सर्वप्रथम शके १५५२ मध्ये भयानक दुष्काळ व त्या दुष्काळातून बाहेर पडत नाही तोच विजापूरकरांची पुणे, देहू परिसरावर स्वारी, यामुळे सहा वर्षांपर्यंत सर्व प्रदेशांमध्ये आराजक व विध्वंसाचे धैमान होते. याशिवाय इ. स. १६३४-३६ या दोन वर्षांमध्ये मोगलांनी या प्रदेशावर स्वारी केली, त्यामुळे सर्व प्रदेश भरडून निघाला व मैलच्या मैल वस्ती उजाड झाली. समर्थ रामदासांनी यालाच उद्देशून अस्मानी-सुलतानी संकट म्हटले आहे. यावेळी शिवाजी महाराजांचे वय सहा-सात वर्षांचे होते. याच काळाच्या दरम्यान तुकाराम महाराज विठ्ठल भक्तीकडे वळले होते आणि गावोगावी कीर्तन करू लागले होते.

तुकारामांचे मोरे हे घराणे देहूमधील एक नामवंत, मातब्बर, प्रसिद्ध घराणे आहे. दुष्काळ व इतर काही कारणामुळे या घराण्याला थोडी उपरती आली असली, तरी सामाजिक दृष्टीने त्यांच्या प्रतिष्ठेत कुठेही कमीपणा आला नव्हता. म्हणजे दारिद्र्य किंवा गरिबी यामुळे कुणाचीही अप्रतिष्ठा होत नसे. याशिवाय देहू हे गावच लहान होते आणि तुकारामांचे घराणे प्रतिष्ठित होते. त्यामुळे कोणत्याही स्वरूपाचा सामाजिक संघर्ष त्यांच्या जीवनात आढळून येत नाही. अशा या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीने युक्त असलेल्या

या बाबीचा विचार प्रस्तुत प्रबंध लेखकाने येथे केला आहे.

आधुनिक अभ्यासकांनी ज्या पद्धतीने तुकाराम विषय हाताळला, त्यामध्ये तुकारामांचे चरित्र, तुकाराम आणि वारकरी संप्रदाय, महाराष्ट्रातील इतर संप्रदाय व वारकरी संप्रदाय, मराठी बाइबल इतिहासातील तुकारामांचे स्थान, तुकारामांची शिष्य प्रभावळ, तुकारामांच्या अभंगांचे संपादन व अभंगाची समीक्षा इत्यादी नानाविध विषय आहेत. महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर परिवारातील जे अभ्यासक आहेत, त्यांनी तुकारामांच्या शिष्यपरंपरेचा वेगळ्या संदर्भात परामर्श घेतला व तुकारामांची गुरुपरंपराही नाकारली. हे सर्व पाहता, ज्या अर्थी तुकाराम व तुकारामपरंपरेचे समीक्षण आधुनिक अभ्यासक करतात, त्या अर्थी तुकारामांच्या परंपरेचा विचार करीत असतानाही त्यांनी स्वीकारलेल्या भूमिकेचा सैद्धांतिक दृष्टिकोनाचा परामर्श घेणे येथे क्रमप्राप्त ठरते.

तुकाराम महाराजांचा जीवनपट शके १५२० ते शके १५७१ असा असला, तरी शके १५५२ च्या टुष्काळानंतरच तुकाराम महाराज प्रामुख्याने अभंगरचनेकडे वळलेले दिसतात. शके १५५२ ते शके १५७१ असा वीस-एकेवीस वर्षांचा त्यांचा अभंगनिर्मितीचा काळ आहेत. या काळामध्ये तुकारामांचे समकालीन समर्थ रामदास हे उत्तर हिंदुस्थानात तीर्थयात्रेला आहे, तर शके १५५७ मध्ये नाथपंथी शिवकल्याण हे पंढरपुरी ज्ञानदेवांच्या अमृतानुभवावर टीका लिहिण्यात मन आहेत. याच काळामध्ये 'कयाकल्पतरू'कार कृष्ण याज्ञवल्की कयासाहित्य लिहिण्यात दंग आहेत, तर शेख महंमद आपले अनुभव रचनारूपाने सांगताना दिसतो. याशिवाय जयरामस्वामी वडगावकर, रंगनाथ स्वामी निगडीकर हे दोन सत्यरुष परमार्थ आणि साहित्यनिर्मिती करताना दिसतात. पांडवप्रतापकार श्रीधर यांचे वडोळ ब्रह्मानंदयति (यति-संन्यासी) हे पंढरपुरी राहून वेदान्त साहित्य लिहीत आहेत. अशी परिस्थिती असताना तुकाराम महाराज आपल्या अभंगनिर्मितीकडे वळले आहेत. त्यांचे सुमारे चार हजार पाचशे ते पाच हजार अभंग उपलब्ध असून, आजच्या वारकरी कीर्तनाला व्यवस्थित असे रूप तुकाराम व त्यांच्या परंपरेनी दिले आहे. तुकाराम महाराज स्वतः अभंगनिर्मिती करतात, एवढेच नव्हे, तर त्या अभंगांचे गायन करतात आणि कीर्तनात त्या अभंगाचा वापर करतात, हे तुकारामांचे परम वैशिष्ट्य आहे. अभंगनिर्मिती, त्यांचे गायन व कीर्तनात त्याचा उपयोग हे जे तुकारामांचे वैशिष्ट्य आहे ते अन्यत्र कुठेही दिसत नाही. त्यांचा अभंग हा रसाळ, प्रासादिक व गोडीने नटलेला आहे. काही वेळा भावनांचा आवेग आणि विचारांची उर्मी त्यात दिसून येते आणि देशीभाषेचे सर्व लावण्य त्यांच्या साधेपणामुळे अधिक खुलून दिसते. काही अभंग गूढ, गंभीर व सखोल असून दुर्बोधतेकडे झुकलेले असले,

तरी एकूण सर्व रचना ही प्रासादिक व रसाळ आहे. खटीमाखर जशी आपण चघळत राहतो तसा रसिक त्यांचा अभंग गुणगुणत राहतो. ओवी, आरती, पदे, श्लोक इत्यादी रचनाप्रकार तुकारामांनी हाताळले, पण ते खरे रमले ते अभंगरचनेत तसे पाहिले तर ज्ञानदेव, नामदेवकाळापासून सुरू असलेला हा अभंगप्रकार अनेकांनी हाताळला, पण तुकारामांनी ज्या पद्धतीने हाताळला त्यावर तोड नाही. त्याला गेयता आहे, तो सुटसुटीत व अर्थगर्भ आहे, पण त्याहीपेक्षा विशेष म्हणजे तुकारामांचा अभंग मानवी जीवनाशी सुसंवाद साधणारा आहे. त्यामधून तुकाराम आपल्याशी बोलतात व त्यांचे ते बोलणे वारंवार आपण ऐकत राहावे एवढे ते रसाळ व प्रासादिक आहे. भक्ती हा त्यांच्या रचनेचा गाभा आहे आणि परतत्वस्पर्श त्यांच्या कवित्वाचा निकष आहे. ज्ञानदेवांनी सांगितलेला देव भक्त संवाद तुकारामांनी आपल्या अभंगातून पुन्हा एकदा सादर केला आहे. फक्त इतका की, तुकारामांच्या रचनेतून एक भगवद्भक्त देवाशी संवाद करताना आढळतो. ज्ञानेश्वरी आणि एकनाथी भागवतात भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाशी व उद्भवशी संवाद करतात. येथे देव भक्ताशी बोलतो व आपले मनोगत भक्ताजवळ उलगडून दाखवतो, कारण भक्त हे देवाचे सर्वस्व आहे. याचे दुसरे टोक तुकारामांच्या रचनेत आढळते. तेथे भक्त देवाशी बोलतो व संवाद करताना आढळतो. देवाची भक्ती करताना भक्ताला ज्या ज्या प्रसंगातून जावे लागते, ते ते प्रसंग मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे आणि त्यामुळे तुकारामांनी देवाशी केलेला संवाद हा एक सजीव प्रत्यय आहे, याचा बोध वाचकाला होतो व तो सुखावतो. अशा प्रकारे ज्ञानदेवाचा देव-भक्त संवाद तुकारामांनी सर्वसामान्य वाचकापर्यंत पोहोचवला आणि वाचकालाही त्यात सामील करून घेतले तुकारामांच्या अभंगाचा वाचक हा कोणत्याही एका कालाने बांधलेला नसून तो सर्व कालातील आहे आणि त्याचीच भाषा तुकाराम आपल्या अभंगातून देवाशी बोलताना दिसून येते. त्यामुळे तुकारामांची ही रचना त्यांच्यापुरती मर्यादित न राहता ती सार्वकालिक झाली आणि ज्या भाषेत त्यांनी संवाद केला ती भाषादेखील अजय आणि अमरतेचा वारसा घेऊन चालणारी आहे, असे दिसून येते. म्हणून एक बीजग्रंथकार या नात्याने तुकारामांचे वैशिष्ट्य आणि स्थान हे मराठी बाइबल इतिहासात हिमालयाप्रमाणे उत्तुंग व विलोभनीय ठरलेले दिसते.

मूल्यमापन व समारोप

अशा एकूण आठ प्रकारांतून तुकाराम व त्यांची परंपरा : एक विवेचनात्मक अभ्यास या विषयावर प्रबंध सादर केला आहे. या विषयाचे अध्ययन करताना केवळ

अर्वाचीन अभ्यासकांनी सादर केलेल्या तुकारामविषयक विवेचनाचे अध्ययन करून, या अर्वाचीन अभ्यासकांच्या प्रमेयांची तपासणी व मूल्यमापन जसे केले, तसेच संशोधन करून तुकारामचरित्र, त्यातील घटना आणि पारंपरिकांची तुकारामविषयक भूमिका डोळसापणे तपासली आहे. तुकाराम हा भक्तीमार्गातील मोठा संत आहे. पण भक्तीचा विचार करताना आधुनिक अभ्यासकांचा असा कल असतो की, भक्तिमार्गात देव आणि भक्त हे फक्त दोनच घटक असतात. तेथे गुरूसंस्था कार्यरत नसते. परंतु रामानुज, वल्लभ, चैतन्य माधव या संतांनी प्रवर्तित केलेल्या भक्तिमार्गात जसे देवभक्ताचे अडळ स्थान आहे तसेच गुरुपरंपरेचेही आहे. महाराष्ट्रात महानुभाव परंपरेतही आम्नायाच्या संकल्पनेने हीच बाब दिसून येते. देव आणि भक्त हे दोन घटक जर स्वीकारले, तर हे दोन घटक महत्त्वाचे आहेत, यात शंकाच नाही. पण, भक्ताच्या चरित्राचा लोप झाल्यानंतर किंवा भक्ताच्या मृत्यूनंतर त्याचा भक्तिमार्ग तेथेच कुंठित होतो. परंतु, असे कोणत्याही भारतीय भक्तिमार्गात दिसून येत नाही. भारतीय भक्तिमार्ग आणि संप्रदाय यांचा इतिहास पाहताना देवाच्या व भक्ताच्या परंपरा या उदयाला येऊन त्या अधिकाधिक विकसित व विस्तारित झालेल्या दिसून येतात. भक्ताच्या मृत्यूनंतर भक्ताची परंपरा चालवणाऱ्या व्यक्ती मोठ्या निष्ठेने तुकारामांसारख्या मगवद्भक्ताचे कार्य अखंडपणे चालू ठेवण्याच्या कार्यात प्रयत्नशील असतात. तुकारामांच्या कीर्तनपद्धतीतून उदयाला आलेली चौदा टाळक्यांची संकल्पना देहूकर, वासकर, आजरेकर इत्यादी फडांचा उद्भव आणि कचेस्वर, बहिणाबाई, महिपती यांनी स्वतः आपण होऊन तुकाराम महाराज आपले गुरू आहेत, अशी केलेली घोषणा पाहता, तुकारामांचा भक्तिविचार व भक्तिदर्शन यांना परंपरा कशी लाभली व त्या परंपरेने तुकारामांच्या भक्तीचा कसा विस्तार केला, हे तुकारामांच्या कार्याचा साक्षीदार असलेला काल (Period or Time) याने जपून ठेवले. त्याने जे जपून ठेवले तेच प्रस्तुत प्रबंधलेखकाने येथे सादर केले आणि असे दाखवून दिले की, तुकारामाला परंपरा होती आणि ती वारकरी संप्रदायाने मान्यही केली. या परंपरेचेच नाताविध पैलू आणि प्रधान विशेष प्रस्तुत प्रबंध लेखकाने या ठिकाणी प्रबंधाच्या द्वारा सादर केलेले आहेत.

निष्कर्ष

- १) तुकारामांची गुरू व शिष्य परंपरा होती, हे प्रमेय आधारासह सिद्ध केले आहे.
- २) तुकारामांच्या परंपरेचे त्रिविध स्वरूप होते किंवा आहे. हे येथे आधार व पुराव्यासह दाखवून दिले आहे. ते त्रिविध स्वरूप असे:

- अ) तुकारामांचे चौदा टाळकरी शिष्य, त्यांचे कार्य आणि इतिहास.
- ब) तुकारामांच्या परंपरेत उदयाला आलेले फड, त्यांचे कार्य व इतिहास.
- क) बहिणाबाई, कचेस्वर ब्रह्मो आणि महिपती या तीन व्यक्तींनी तुकोबा आपले गुरू आहेत, असे नमूद करून कार्य केले.
- ३) तुकारामांची परंपरा पाहत असताना स्वतः त्यांनी आपण परंपरेतील आहोत, असे स्पष्टपणे नमूद केले. म्हणून त्यांच्या चैतन्य गुरुपरंपरेचा समग्र इतिहास येथे स्पष्टपणे नोंदविला आहे.
- ४) अशा प्रकारे तुकारामांची गुरुपरंपरा आणि तुकारामांची शिष्यपरंपरा या दोहोंचा समन्वय दाखवून तुकारामांच्या वारकरी संप्रदायाचे वैशिष्ट्य नमूद केले आहे.
- ५) तुकारामांच्या परंपरेचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी तुकारामचरित्र, समकालीन समाजजीवन, राजकीय घडामोडी आणि सांस्कृतिक इतिहास येथे सविस्तरपणे सादर केला.
- ६) तुकारामपूर्वकालीन वारकरी संप्रदाय व समकालीन सत्पुरुष यांचे कार्य सविस्तरपणे नमूद करून तुकारामांच्या परंपरेचे पैलू येथे सांगितले आहेत.
- ७) तुकारामांच्या परंपरेचा एक प्रधान विशेष वारकरी फडांचा उद्भव हा आहे, म्हणून तुकारामपरंपरेतले वारकरी फड, त्या परंपरेशी नाते सांगणारे वारकरी सत्पुरुष व त्यांचे फड, नाना महाराज साखरे, बाबा महाराज सातारकर, मामासाहेब दांडेकर, जोग महाराज यांनी दाखवून दिलेली तुकारामांच्या परंपरेची वैशिष्ट्ये येथे नमूद केली आहेत.
- ८) तुकारामपरंपरेचे स्वरूप स्पष्ट करताना त्यांच्या अमंगगायेच्या प्रकाशात आलेल्या विविध संपादणी व त्या संपादणीचे महत्त्व येथे सुस्पष्ट केले आहे.
- ९) तुकारामपरंपरेचे स्वरूप मान्य करून त्याला प्रामाण्य देणारे जसे वारकरी आहेत, तसेच तुकारामांची परंपरा नाकारणारे काही आधुनिक अभ्यासक आहेत, म्हणून तुकाराम व त्यांचे अर्वाचीन मराठी अभ्यासक यांच्या प्रतिपादनाचे स्वरूप विशद करून त्याचे मूल्यमापनही केले आहे.
- १०) ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथांप्रमाणेच तुकारामांनी प्रतिपादन केलेला भक्तियोग, याने वारकरी पंथाचे कसे भरणपोषण केले, हे दाखवून दिले आहे.

आधुनिक साहित्यावर सर्वच अभ्यास संशोधन करतात तर प्राचीन साहित्याला सुद्धा भव्य व विशाल परंपरा लाभली असून तिची समृद्धी डोळे दिपवणारी आहे. एकट्या प्राचीन साहित्यात ३१५ वाङ्मयप्रकार आहेत. त्यांच्या अनुबंधाची जो जो उकल करावी तो तो प्राचीन साहित्याची समृद्धी ज्ञानदेवांनी सांगितल्याप्रमाणे सोन्याची खाण आहे याची प्रचिती येते. आम्ही सर्व सोन्याच्या खाणीतील मजूर आहोत. त्यातील सुवर्णकण उपलब्ध करून देणे व त्याच्या सुगंधाने व परागाने प्रफुल्लित होणे हा आमचा धर्म आहे. त्यातील थोडेफार दर्शन डॉ. राम आर्वीकरांनी प्रबंध परागमध्ये करून दिले. त्यांच्या रुपानी सर्वच नवीन अभ्यासकांना मी सुयश चिंतितो व मनापासून आशीर्वाद देतो.

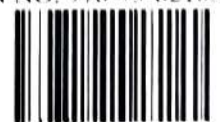
● डॉ. म. रा. जोशी

लारखे प्रकाशन

मुकुंदराज पथ, महाल, नागपूर-३२.
दूरध्वनी : ०७१२-२७६८८१४

ISBN NO. 978-93-82103-15-8

LP-25

Rs. 500.00

International Chapter Book on

WILD VEGETABLES

Chief Editor

Dr. G. A. Bhalerao

M.sc (F.R.M), M.A.(H.Eco), B.Ed, NET, Ph.D

Associate professor and Head

Department of Home Economics

Co-Editor

Mr. V. S. Gawhande

Editor of Kalon Maple

Kalon Maple Publication

INDEX

CONTENTS	PAGE NO.
AMBADI AS A WILD VEGETABLE <i>Dr. J. D. Purohit</i>	01
ANTI-NUTRITIONAL SUBSTANCES IN WILD VEGETABLE <i>Dr. Hetalal Dhanrajy</i>	06
HEALTH BENEFITS OF WILD VEGETABLES <i>Dr. Vandana Nandini Bantge</i>	11
WILD EDIBLE FRUITS FROM VIDARBHIA REGION OF MAHARASTRA <i>Dr. Umakanti Bhagwat Deshmukh</i>	20
HEALTH BENEFITS OF WILD VEGETABLES <i>Dr. Jayita I. Nisoker</i>	34
JACK OF ALL TRAITS: JACKFRUIT <i>Ms. Himanshu Dhanrajy</i> <i>Dr. G. A. Bhalerao</i>	37
KER SANGRI-THE POPULAR WILD VEGETABLE <i>Dr. Vandana I. Fulzele</i>	41
HEALTH BENEFITS OF LOTUS ROOT'S (KAMAL KAKDI) <i>Ms. Jaya Dabharne</i> <i>Dr. Kamaldevan Deshmukh</i>	46
TYPE OF WILD VEGETABLES <i>Dr. Vidya M. Thankar</i>	54
WILD VEGETABLE OF CHHATTISGARH <i>Mishra A. Videsh Nandini & Jagdekar</i>	60
WILD EDIBLE VEGETABLES ITS TYPE & IMPORTANCE <i>Prof. Pramali Garode</i>	68
BAMBOO SHOOTS-A FOOD RESOURCE <i>Prof. Prerana Ratnaparkhi</i>	73
SEVERAL HEALTH BENEFITS OF WILD VEGETABLES <i>Dr. M. N. Kokode</i>	80
AMBUTA (Oxalis Corniculata) A MAGICAL MEDICINAL PLANT <i>Dr. Kanjana H. Jivane</i>	87
NUTRITIONAL ROLE OF WILD VEGETABLES TYPES & BENEFITS <i>Ms. Pratiksha S. Kulkar</i>	92
CHIVALI WILD VEGETABLES <i>Dr. Madhuri S. Kharbajgade</i>	97
WILD VEGETABLES IN VILLAGES & THEIR IMPORTANCE IN DAILY DIET <i>Dr. Kavita K. Livilal</i>	100
MASHROOM OR ALAMBI <i>Ms. Jayshri T. Nandedkar</i>	103

NUTRITIONAL ROLE OF WILD VEGETABLES: TYPES AND BENEFITS

Ms. Pratibha S. Katkar

Head and Assist. Prof.,
(Department of Home Economics)
Yeshwant Mahavidyalaya Wardha
RTM Nagpur University, Nagpur

Abstract

Vegetables that develop obviously with no cultivation or care are referred to as wild veggies. This vegetation in particular develops in forests, wilderness, edges of farmlands, and barren fields. In the early days of the monsoon season, those veggies are to be had for intake. Along with being veggies, a majority of them also are medicinal vegetation. Most of the famous veggies that we recognize include the latest introductions in our kitchens. Indians were ingesting wild veggies for lots of years, however, unfortunately, we misplaced the music someplace on the sunrise of cutting-edge times. Tribals and rural Indians nonetheless cost those wild veggies. A thrilling reality is that a few wild veggies have a devoted cult following in city areas & massive towns wherein they're offered in unique markets.

Introduction

Wild veggies (WV) are an essential supply of meals withinside the maize primarily based on totally subsistence farming quarter of rural South Africa. Their principal position is to have fun with them as they're used as an accompaniment for staple cereal primarily based diets. They are normally pronounced to be wealthy in micronutrients. Although they will be fed on in small quantities, they have an impact on the consumption of cereal staples, manipulate starvation, and play a vital position in family meals protection for the poorer rural corporations. Mixing numerous WV species in a single meal contributes to nutritional range in phrases of extra vegetable kinds in addition to in phrases of the desire to have fun with. For a few very terrible households WV is a substitute for a few meals

merit. There are different motives in the back of using those species. It isn't always unusual for the city rich to be discovered touring sure locations in which ethnic (traditional) ingredients are organized, searching in particular for those greens and different historically organized meals (as alluded to through Kepe 2008). They offer a range to any other case monotonous cereal primarily based diets (see Michaelsen et al. 2009; Maholtra and Passi 2007). Providing distinctive kinds of those WV can lessen this monotony by including distinctive tastes and colors in diets.

Conclusion

Wild greens have numerous roles in subsistence farming systems. They are a supply of meals and are specifically wealthy in micronutrients. They are eaten as savor to accompany the primary cereal staple dish. They additionally make a contribution to nutritional variety and agro-biodiversity on the family level. Major threats to WV use consist of utilization without cultivation and their removal from cultivated fields as weed species which ends up in the depletion of the herbal population. Further studies on numerous components of WV are needed. Peoples' attitudes and perceptions, the dietary fee of WV, morphogenetic characterization, plant development, and agronomic studies on soil fertility necessities and cap potential to be intercropped are a number of the regions that require similar investigation.

References

- Adebooye, O. C., & Opabode, J. T. (2004). Status of conservation of the indigenous leaf greens and culmination of Africa. *African Journal of Biotechnology*, 3(120), 700-705.
- Bharucha, Z., & Pretty, J. (2010). The roles of untamed ingredients in agricultural systems. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 365, 2913-2926.
- Chambers, R. (1990). *Rural Development: Putting the remaining first*. Essex, UK: Longman Scientific and Technical. 246 pp.

**NAAC SPONSORED TWO DAYS NATIONAL LEVEL
ONLINE SEMINAR ON**

**NAAC ACCREDITATION IN NEW PARADIGM: A KEY TO
QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATION**

08th & 09th July, 2021

Sponsored by

**NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL
Bengaluru**

Organised by

**INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL
HOLY CROSS HOME SCIENCE COLLEGE**

(Affiliated to Manonmaniam Sundaranar University)

Re-Accredited with 'B' Grade by NAAC

Thoothukudi, Tamilnadu, India

Title: NAAC Accreditation in New Paradigm: A Key to Quality Enhancement in Higher Education

Editor's Name:

Chief Editor:

Dr. N.N. KrishnaVeni
Department of Computer Science,
Holy Cross Home Science College, Thoothukudi.

Co-Editors:

Mrs. R. Ame Rayan
Department of Computer Science,
Holy Cross Home Science College, Thoothukudi.

Mrs. R. Tiffany
PG & Research Department of Commerce,
Holy Cross Home Science College, Thoothukudi.

Published by: Mr.S.Lakshmanan, Shanlax Publications, Vasantha Nagar,
Madurai – 625003, Tamil Nadu India

Publisher's Address: 61, 66 T.P.K. Main Road, Vasantha Nagar, Madurai – 625003,
Tamil Nadu, India

Printer's Details: Shanlax Press, 66 T.P.K. Main Road, Vasantha Nagar,
Madurai – 625003, Tamil Nadu, India

Edition Details (I,II,III): I

ISBN: 978-93-91373-40-5

Copyright @ Dr. N.N. KrishnaVeni, Mrs. R. Ame Rayan & Mrs. R. Tiffany

Pages: 225

Prices: ₹/-

CONTENTS

Sl. No.	Title	Page No.
1.	Organizing Committee	1
2.	Theme of the Seminar	2
3.	Programme Schedule	3
4.	Keynote Address	5
5.	Presentations of Resource Persons	8
	CHANGING TRENDS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS Dr. Amit Verma	8
	ROLE OF IQAC IN QUALITY SUSTENANCE & ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATION Dr. Javid Ahmad Reshi	15
	ALIGNING OUTCOMES IN HIGHER EDUCATION TO KEY PERFORMANCE INDICATORS Dr. D. Vijayachandran	38
	INNOVATION AND BEST PRACTICES IN HIGHER EDUCATION Dr. N. Mari Anand	47
6.	Contribution of the participants	63
	ROLE OF ICT IN QUALITY ENHANCEMENT OF HIGHER EDUCATION Dr. K.U. Pavitra Krishna & E. Siva Dhas	63
	PROBLEMS FACED BY RESEARCH SCHOLARS IN USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY: A LITERATURE SURVEY Mrs. R. Anish Catherin & Dr. J. Elizabeth Vijaya	72
	BRIDGING BETWEEN INDUSTRY AND ACADEMIA TO ENHANCE QUALITY OF EDUCATION E. SivaDhas & Dr. K.U. Pavitra Krishna	78
	CHANGING PARADIGM FOR AIMING EXCELLENCE IN HIGHER EDUCATION IN INDIA Ms. Pratibha S. Katkar	86
	A STUDY ON DIGITILIZATION ON HIGHER EDUCATION TO PROMOTE QUALITY AND DIVERSITY Dr. (Smt) A. Aruna Devi & A. Murugammal	92
	ROLE OF ICT IN QUALITY ENHANCEMENT OF HIGHER EDUCATION Dr. N. Kamala & M. Chandra	96
	A STUDY ON TEACHING AND LEARNING PRACTICES IN HIGHER EDUCATION FOR SUSTAINING QUALITY Dr. V. Sangeetha & S. Maheswari	101

CHANGING PARADIGM FOR AIMING EXCELLENCE IN HIGHER EDUCATION IN INDIA

Ms. Pratibha S. Katkar

Head and Assist. Prof., (Department of Home Economics)

YeshwantMahavidyalaya Wardha, RTM Nagpur University, Nagpur

Abstract

Advanced education frames a basic piece of improvement measure. The changes in Indian advanced education strategy are basically corresponding of the changing idea of the Indian express, its conceptualization of improvement and its move towards neoliberalism. Maybe perhaps the best trouble our schools face today is connecting with students and making fervor about learning. Customarily, our instructive undertaking has been pre-busy with "filling cans," or helping understudies to review explicit substance given to them through address. Energizing understudies about learning and instruction is a vital piece of setting them up for future accomplishment as understudies and as citizenry. To light flames, consideration should be paid by teachers to the limits, interests, and propensities for understudies (Egan, 2008). Basically, compelling commitment of understudies requires connecting with the creative mind and lighting the fire of imagination.

Introduction

The new trendy expressions like "changes", "single-window office", "administration conveyance" are currently additionally entering the field of advanced education strategy in India. The politico-regulatory experience post New Economic Policy and the issues in 2014 general decisions denoted an adjustment of the political scene, raising the contentions of 'administration', 'development' and 'proficiency' in the Indian politico-authoritative talk. With the changing idea of Indian state, advanced education frameworks will undoubtedly confront changes. The proposed HER: Higher Education and Research Bill 2011, UGC and other ongoing changes in the advanced education are called as 'drivers of improvement' on a similar ground. Thought about now as a private decent, advanced education is arranged dependent on the capital speculation and directed as needs be. Specialized and the board proficient training have gotten a position of capital serious, high increase roads for enterprises, while the help and enrolment for humanities and sociologies is narrowing. The driving worth all through these arrangements is basically proficiency.

As apparent in different areas also, India is seeing expanding stream of capital without the reasonable upsides of free enterprise. Albeit the advanced education is obviously losing it's anything but a public decent in approach insight and as a general rule, conceptualizing it's anything but a private decent and carrying neoliberal changes is occurring alongside the medieval real factors and politically affected frameworks. We as of now have a spread of political nexus in private advanced education area. The organizations are straightforwardly or by implication 'possessed' by the government officials. Land at concessional value, tax cuts, legally binding instructor work, guideline restricted to 'least offices' by NPE 1986, consistent incomes and guaranteed government reinforcement make the political and financial business of advanced education alluring.

The current changes in advanced education welcome such organizations to thrive. They will in general show minimal useful worry to improve the ground level issues like expansion of organizations or jobless degree holders. Such changes can result into dictator powers, conceivably upsetting the objectives of advanced education framework to support examination and development just as to contribute in socio-political turn of events.

Without a doubt, the Indian country state has encountered huge changes in the political and financial part over recent many years. For advanced education frameworks, this has come about into diminishing the job of government from a gatekeeper in present freedom period on now a controller. Its scene has extended from state syndication to rising market influences. With regards to these changes, this paper examines the advanced education strategy worldview in India. It addresses important arrangements and political changes NPE: National Policy on Education 1986-1992 and the forthcoming HER: Higher Education and Research Bill. It further suggests that the best test for the advanced education organizations in these advances lies at the comprehension of all encompassing, unprejudiced administrative component.

Advanced education: for Development that Enables

"Disproportionate improvement shifted against human advancement is an impasse, with monetary development diminishing following 10 years or so of quick development".- UNDP (1996) This surprising finding in UNDP report nullifies the ordinary thought that advancement is just a result of development. Maybe, it builds up the way that improvement is a fundamental peacekeeper for development. Financial development is just conceivable and manageable, if inspires circulation of advantages, improvement in personal satisfaction with decision - as well as the reasonableness to appreciate that decision. Advancement in India can't be limited to rising per-capita pay, however should be perceived as underlying change working with dynamic socio-political exchange in India's multi-class, multi-culture society. Improvement can be characterized as an interaction of empowering individuals to approach status and opportunity. As Amartya Sen (1999) says-"Improvement comprises of the expulsion of different sorts of unfreedom that leave individuals with little chance of practicing their contemplated office... the extension of the capacities' of people to lead the sort of lives they esteem - and have motivation to esteem". It is clear that improvement is an inborn attribute of progress in existences of individuals. As the state, particularly in vote based system, follows up in the interest of individuals, it is answerable for driving this change. While the country creates with its expanded limits and opportunity, it holds more grounded exchange with the country state, in the long run changing its tendency. Along these lines, state turns into the reason just as impact of such turn of events. Advanced education frames an indispensable piece of such empowering improvement, that extends social skylines of opportunity, opportunity, support and administration in majority rule government. Dr. Sarvapalli Radhakrishnan accentuated for the 'advancement of college framework that would have elevated expectations and produce residents who could take up duties and give

and World Trade Organization's General Agreement on Trades in Services currently including 'schooling administrations'. GATS, the first one to build up exchange quite a while, is one such global approach creator for India. Inside GATS, training is one of the twelve essential administrations and advanced education is one of the five sub-areas of instruction (Division of Higher Education, 2004). The developing part of outside players and changing political scene has landed India into a remarkable move. With the HER bill, India is consolidating the idea of concentrated solitary decision over advanced education a certain control of government on open organizations and conduct of a solitary window office for rising private and unfamiliar parts in instruction.

Public to Private Good and Socio Political Relevance

Conflicting with the education strategies up until now, there has been a change in how schooling is seen in India. Up to this point, schooling was viewed as essentially a public decent. It should project public effect and stay in the aggregate interest. The commitment of experts in public advancement has been enormous. Educating was an adored occupation. There was negligible accentuation on private commitments, like charge. Schooling was completely a state subsidized movement. Public help to schooling can be legitimized from multiple points of view. Government has three in number explanations behind supporting tertiary instruction.

1. "Interest in tertiary training creates outer advantages fundamental for monetary and social turn of events" (World Bank, 2002). Gets back from advanced education are not restricted to work. They are viewed as instruments of appropriating development. A reformist information society is worked through advanced education, which isn't just fundamental for financial turn of events yet in addition for accomplishing objectives of equity, fairness, and freedom. Advanced education makes an illuminated class. This class integrates numerous parts of society.

Limit building and status upliftment through advanced education guarantees better dissemination of assets. Private advantages societal position, monetary addition, political hold, social variety are sent to different areas of society through comprehensive advanced education.

2. "Capital business sectors are portrayed by defects and data imbalances that oblige capacity of individual to acquire sufficiently from training" (World Bank, 2002). The main issue in marketization of schooling is 'thought process'. Capital business sectors are run on benefit thought process, dissimilar to express that addresses aggregate. State is equipped for guaranteeing variety, self-rule and correspondence in instruction. Then again, markets are drive by benefit rationale and managed by cost. They will in general make advanced education organizations that are less-available, pseudo-self-ruling and request situated. The job of advanced education in private industry can get diminished to 'provider of human resources' in lieu of a liberal, information creating framework.

As the state accepts accountability of improvement, open schooling turns into its essential concern. Advanced education doesn't just make skilled educators, yet

medieval designs of strength will result into more tyrant powers. These impacts will be noticeable in advanced education frameworks also. As noticeable in different areas also, India is seeing expanding stream of capital without the upsides of free enterprise. Advanced education is losing its worth in insight just as truly as a public decent. Request situated 'asset creation' abilities of advanced education may increment. Be that as it may, the fundamental job of advanced education being developed is lessening. In these changes, the best test for the advanced education organizations lies at the comprehension of all encompassing, fair-minded administrative component. The approaches will in general move between limits or only change the shape, not content. A change, predictable with the evolving state, would prefer to request a majority rule, straightforward, responsible administrative just as help organization of government for advanced education with access and opportunity. Provisos in the current arrangement ought to be eliminated and its suggestions should be made reliable with the actual reason for strategy. India can't bear to work in duality.

References

1. C.A.B.E: Central Advisory Board of Education (2005) Report of the C.A.B.E Committee on Financing of Higher and Technical Education. New Delhi, India: C.A.B.E, Ministry of Human Resource and Development.
2. Department of Education. (1998) National Policy on Education 1986 as altered in 1992, with National Policy on Education 1968. New Delhi: Government of India.
3. Division of Higher Education (2004) Higher Education in a Globalized Society UNESCO Education Position Paper. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
4. Labour Bureau (2012) Employment and Unemployment Survey Chandigarh: Government of India.

भारतातील आर्थिक विचारवंत

Economic Thinkers in India

संपादक

प्राचार्य, डॉ. सौ. पुष्पा सुभाष तायडे

प्रा. मोहन डी. सोनुरकर

प्रा. डॉ. महेंद्र जी. सहारे

भारतातील आर्थिक विचारवंत

Economic Thinkers in India

संपादक

प्राचार्य, डॉ. सौ. पुष्पा सुभाष तायडे

प्रा. मोहन डी. सोनुरकर

प्रा. डॉ. महेंद्र जी. सहारे

प्रकाशक

Gouri Prakashan

गौरी प्रकाशन, वर्धा

ISBN : 978-81-949503-7-0

- डॉ. जे. सी. कुमारप्पा : ग्रामोद्योगांचे डॉक्टर : प्रा. संजय शेषराव पुनस्कर १००
- प्रा. डॉ. धनंजय रामचंद्र गाडगीळ यांचे अर्थशास्त्रीय योगदान : १०२
प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते
- प्रा. जे. के. मेहताच्या “आवश्यकता शुन्य परिकल्पनेचे” १०९
तत्त्वज्ञान – एक अध्ययन : डॉ. हितेश मा. दडमल
- मा. वसंतराव नाईक यांचे आर्थिक विकासातील योगदान : ११७
प्रा. संदीप धर्मसिंग चव्हाण
- यशवंतराव चव्हाण यांचे शेती संबंधीचे विचार : १२१
प्रा. डॉ. आर. जी. अंबाडकर
- पंडीत दीनदयाल उपाध्याय यांचे उद्योग विषयक विचार : १२४
प्रा. गिरीष मधुकर मायी
- आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ : डॉ. विनायक महादेव दांडेकर : १२७
डॉ. वर्षा मनोहरराव गंगणे
- भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य कुमार सेन : डॉ. ममता आर. कुंभलवार १३१
- **Awakening Spirit of Renunciation – Vinoba’s Antidote Ensuring Economic Freedom in India : Dr. Charulata V. Joshi** १३६
- **Economic Thinking of Dr. Ram Manohar Lohia :** १४२
Sanjay Sahastrabuddhe
- **Amartya Sen : An Indian Economist : Dr. Rajendra Shahane** १४५

मा. वसंतराव नाईक यांचे आर्थिक विकासातील योगदान

प्रा. संदीप धर्मसिंग चव्हाण

अर्थशास्त्र विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

धरतीच्या कणाकणात समृद्धी फुलविण्याचा, अन्नधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याला स्वयंपूर्ण बनविण्याचा ज्यांनी आयुष्यभर ध्यास घेतला ते भूमिपुत्र मा. वसंतराव नाईक होय. वसंतराव नाईक यांनी मुख्यमंत्री पदाची सूत्रे हाती घेतली तेव्हा तो काळ शेती क्षेत्रातील अरिष्टाचा काळ होता. अन्नधान्य टंचाईने महाराष्ट्र ग्रासला होता. याच दरम्यान महाराष्ट्राप्रमाणेच देशातील अन्य प्रांतातही दुष्काळाचे सावट पडले होते. परदेशातून धान्य आणून महाराष्ट्रातील जनतेची भूक भागवावी लागत होती. अशा अत्यंत बिकट परिस्थितीत वेगवेगळ्या योजना राबवून महाराष्ट्र राज्याला सहीसलामत बाहेर काढला आणि आपल्या दूरदर्शी दृष्टीकोणाचा परिचय करून दिला.

१९६४ साली शेतमालाच्या किंमतीचा प्रश्न सर्वासमोर उभा होता. शेतमालाच्या किंमती शक्यतो कमी असाव्यात, खालच्या पातळीत असाव्यात अशी भूमिका भारतातील सर्व अर्थशास्त्रज्ञ व देशातील अन्य मुख्यमंत्राची होती. त्यांचा हेतू केवळ ग्राहकांना अन्नधान्य स्वस्त किंमतीत मिळाले पाहिजे हा होता. मा. वसंतराव नाईक यांनी या धोरणाला विरोध केला. अन्नधान्याच्या किंमती वरच्या पातळीवर स्थिर केल्या पाहिजे असे मत त्यांचे होते. कारण शेतकऱ्यांना चांगले भाव मिळाले तरच त्यांच्यामध्ये अधिक उत्पादनाची प्रेरणा निर्माण होईल आणि कृषिक्रांतीला हातभार लागेल असे त्यांनी सांगितले. शेतकऱ्यांच्या कष्टाचे फळ त्यांच्या पदरात पडावे आणि शेतीचे उत्पादन वाढून सहकारी तत्त्वावर उद्योगधंद्याच्या वाढीस चालना मिळावी म्हणून त्यांनी विशेष प्रयत्न केले. अधिक शेती उत्पादनासाठी व अन्नधान्याच्या टंचाईला तोंड देण्यासाठी संकरीत बी-बियाणे वापरलेच पाहिजे असे संकरीत बियाणे उत्पादन कार्यक्रम पोहचवावा, शेणखताबरोबरच रासायनिक खताचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर व्हावा, अद्ययावत तंत्राचा शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतीत उपयोग करावा, जमिनीच्या प्रतवारीनुसार शेती करावी, भूमी व जल व्यवस्थापनाला प्राधान्य द्यावे, संकरीत बियाणे प्रमाणे संकरीत जनावरांचेही संगोपन करून दुग्ध व्यवसायला चालना द्यावी. अशा बहुउद्देशीय कार्यक्रमाला अग्रक्रम देण्याच्या धोरणाचा पुरस्कार करून त्या कसोटीच्या काळातही महाराष्ट्रात हरितक्रांतीची मुहूर्तमेढ त्यांनी रोवली म्हणून त्यांना हरितक्रांतीचे जनक म्हणतात.

वसंतराव नाईकांनी केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर संपूर्ण देशपातळीवर कृषिक्षेत्रात केलेल्या अत्यंत भरीव कार्यामुळे त्यांचे नाव कृषिक्षेत्राशी कायमचे जोडले गेले आहे. वसंतराव नाईक यांनी आपले आयुष्य कृषिक्षेत्राला आणि शेतकऱ्याला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी खर्ची केले. शेतकरी कारखानदार झालाच पाहिजे हा त्याचा ध्यास होतो. १९७२ च्या दुष्काळावर मात करताना नाईक

साहेबांनी जे परिश्रम घेतले त्याला तोंड नाही. १९७२-७३ मध्ये पडलेल्या भीषण दुष्काळात सर्व प्राणी मात्र भरडले गेले, झाडाला पाला नाही, होंगरावर गवत नाही, जमिनीत पाणी नाही, शेतात पीक नाही, सर्वत्र रखरखत उन्हाळा अशा परिस्थितीत नाईक साहेबांनी अनेक कामे सुरू केली. खडी फोडण्याचे काम, तलावातील कामे, धिहीरीचे कामे, नाला, रस्ते, कालवे अशी अनेक कामे लोकांसाठी उपलब्ध करून दिले. ह्या सर्व कामाला वसंतरावांनी स्वतः भेट दिली. त्यांनी शेतकऱ्यांची, शेतमजुरांची व इतर कामगारांची व सर्व गरीब वर्गाची उत्तम सेवा केली हे आपण कधीच विसरू शकत नाही. या लेखामध्ये वसंतराव नाईक यांचे मुख्यमंत्री पदाच्या काळातील कृषी व ग्रामीण क्षेत्रातील कार्य आणि त्यांनी राबविलेल्या योजनांची माहिती देऊन त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतला आहे.

वसंतराव नाईक च्या कारकीर्दत राबविलेल्या विविध योजना :

१. रोजगार हमी योजना :

१९७२-७३ च्या दुष्काळातून बाहेर पडण्यासाठी रोजगारी हमी देणारी क्रांतिकारी योजना सुरू करणारे महाराष्ट्र हे देश पातळीवरील पहिले राज्य होते. ह्या योजनेचे केंद्र सरकारने सुद्धा प्रशंसा केली. महाराष्ट्र राज्याची ही योजना केंद्र सरकारने जशीच्या तशी राष्ट्रीय पातळीवर नरेगा च्या नावाने सुरू केले. नरेगाचे २ फेब्रुवारी २००६ पासून मनरेगात रूपांतर झाले. या योजनेची चर्चा केवळ राष्ट्रीय पातळीवर झाली नसून आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील जागतिक बँक, आयएमएफ, युनो यांच्याकडून ह्या योजनेची विशेष दखल घेण्यात आली. म्हणून वसंतराव नाईक साहेबांना रोजगार हमी देणारे योजनेचे जनक म्हणणे चाचगे ठरणार नाही.

२. कापूस एकाधिकार खरेदी योजना :

महाराष्ट्र हे भारतातील कापूस उत्पादक राज्य आहे तसे एकूण कापूस उत्पादनापैकी ५० टक्के उत्पादन केवळ महाराष्ट्रात उत्पादन होते. राज्यातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना रास्त व किफायतशीर भाव मिळविण्यासाठी १९७२ मध्ये कापूस एकाधिकार खरेदी योजना सुरू करण्यात आली आहे.

३. ज्वारी व तांदूळ खरेदी एकाधिकार योजना :

उत्पादित अन्नधान्याचा गरजू लोकांना व ग्राहकांना वाजवी किंमतीत पुरवठा व्हावा यासाठी ज्वारी व तांदूळ खरेदी एकाधिकार योजना १९६४ मध्ये सुरू करण्यात आली. ज्वारीला हमी भाव देणारे हे पहिले मुख्यमंत्री होय. ज्यामुळे ज्वारी उत्पादक शेतकरी आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या सावरू लागला.

४. सहकारी गृहनिर्माण संस्था :

घाबल्या लोकसंख्येमुळे, गरीब परिस्थितीमुळे, वाढती महागाईमुळे ज्यांना घर घेणे शक्य होत नव्हते अशा लोकांना घर मिळवून देण्याचा प्रयत्न वसंतरावांनी केला. महाराष्ट्रात Maharashtra act no. XXIV of 1961 the Maharashtra co-operative societies act 1960 नुसार सहकारी गृहनिर्माण संस्था स्थापन केली. लोकांना स्वतःची घरे असावीत यासाठी ही संस्था सवलतीच्या दरात कर्जपुरवठा करित होती.

५. दारूबंदीचे धोरण :

बेकायदा दारूचा धंदा घरणाच्या लोचजंवर नियंत्रण आणण्यासाठी दारू बंदीचे धोरण १ जानेवारी १९६४ पासून लागू केले. हे राज्य मला गुन्हेगारीचे राज्य होऊ घ्यायचे नाही. समाजाला दारूच्या व्यसनापासून दूर ठेवणे हे या धोरणाचा हेतू होता.

६. कृषी विद्यापीठाची स्थापना :

कृषी क्षेत्रात प्रगति करण्यासाठी उच्च व नवनविन बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके औषध तयार करण्यासाठी, नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करावा यासंदर्भात शिक्षण प्राप्त व्हावे या उद्देशासाठी १) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी १९६८, २) पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला १९६९, ३) बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ, दापोली १९७१, ४) वसंतराव नाईक कृषी विद्यापीठ, परभणी १९७२ ही चार विद्यापीठे स्थापन केली.

७. ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना :

ग्रामीण भागातील लोकांचे शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने १९७२ मध्ये महाराष्ट्रात ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना सुरू केली.

८. ग्रामीण विकासाची पंचसूत्रे :

मा. वसंतराव नाईक यांनी ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात पाच सूत्रे सांगितली आहे.

- गावाची रचना सुव्यवस्थित असावी.
- ग्रामीण भागाच्या विकास कामात सहकारी संस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे.
- ग्रामीण स्तरावर ग्रामस्थाने धार्मिक, सामाजिक, राजकीय माणसा माणसात भेदभाव करू नये.
- ग्रामीण भागातील आरोग्य निरोगी असावे.
- आधुनिक शेती करण्याच्या पद्धतीवर जोर दिला जातो.

९. फलोत्पादन :

संकरित बी-बियाणाचा वापर करून केवळ धान्य उत्पादन नाही तर फलोत्पादनही घेता येते असे मत मा. वसंतराव नाईक यांचे होते. महाराष्ट्रात नाशिक भागात द्राक्षाचे उत्पादन घेत असे परंतु वसंतराव नाईक यांनी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे विदर्भामध्ये ही द्राक्षाची बागायत मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली होती.

१०. भारत कृषक समाजाचे अधिवेशन :

१९६९ मध्ये मुंबई येथे प्रथम भारत कृषक समाजाचे वार्षिक अधिवेशन भरवून शेती व शेतकऱ्यांना वसंतराव नाईक यांनी प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली होती. सरकारचे संपूर्ण लक्ष शेतीकडे

वळविणारे हे पहिले मुख्यमंत्री होते. त्यांच्या काळात शेती हे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नाही तर देशातील किफायतशीर उद्योग आहे. हे आपल्या भाषणातून लोकांना नेहमीच सांगत होते.

निष्कर्ष :

रोजगार हमी योजना, कृषी विद्यापीठाची स्थापना. कृषक समाजाचे अधिवेशन, ग्रामीण विकासाच्या संदर्भातील पंचसूत्रे, महाराष्ट्रातील हरितक्रांती यासंदर्भात मा. वसंतराव नाईक याचे कार्य खूपच मोलाचे आहे. वसंतराव नाईकचा दृढ विश्वास, गुणवत्ता पूर्वक काम करण्याची आणि काम करवून घेण्याची पद्धत, ध्येयनिष्ठा, दिलदारपणा, दूरदर्शीपणा, मोकळेपणा, माणुसकी इत्यादि गुणविशेष वसंतराव नाईक कडे होते. वसंतराव नाईक यांना हरितक्रांतीचे प्रणेते आणि विकासाचे महामानव म्हणतात.

संदर्भ सूची :

- रुद्रवार उत्तम, महाराष्ट्राचे शिल्पकार वसंतराव नाईक, २००४
- पाटोले पंढरीनाथ, सामान्यातील असामान्य वसंतराव नाईक, १९७५
- बैस राम बिहारी सिंग, वसंतराव नाईक यांचे जीवन व चरित्र, १९६६
- राठोड रवी, थोर वसंतराव नाईक, २०१०
- गाडे सोपान, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक, २००२
- विविध वर्तमानपत्रे

प्रा.डॉ. उत्तम सावंत उपप्राचार्य यशवंत महाविद्यालय, नांदेड सेवापूर्ती गौरवग्रंथ

मुख्य संपादक

इंजि. भीमराव हाटकर, नांदेड

प्रा. डॉ. डी.डी. कोल्हेकर, प्रा. डॉ. उषा मगरे, प्रा. देविदास चव्हाण

सहसंपादक

डॉ. स्मीता पवार, प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख, प्रा. डॉ. साईनाथ बिंदगे

प्रा. डॉ. विश्वनाथ सोनवणे, डॉ. कैलास घोडके, प्रा. डॉ. अनंत शिंदे

शौर्य पब्लिकेशन

प्रा. डॉ. राजेंद्र गोणारकर

२८. मराठवाड्यातील संत कवयित्रीची कामगिरी (विशेष संदर्भ : मध्ययुगीन साहित्य)

डॉ. संगीता घुगे, नांदेड.

सांस्कृतिक वारसा व पर्यटन स्थळे

---

२९. मराठवाड्यातील त्रिदल गर्भगृह असणारी चालुक्य शैलीची मंदिरे

प्रा. डॉ. सोमवंशी एस. आर.

३०. मराठवाड्यातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे

डॉ. डी. डी. कोल्हेकर

३१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची दौलताबाद किल्याची सहल आणि अस्पृश्यतेचा

कटू अनुभव

ईंजि. भीमराव हाटकर

३२. दक्षिण भारतातील सुप्रसिध्द माळेगाव यात्रा

डॉ. देशमुख कल्पना पुंडलिकराव

३३. मुखेड येथील दशरथेश्वर शिवमंदिर

सहा. प्रा. सुरेश मनोहरराव देवशेट्टे

३४. मराठवाड्यातील आधुनिक स्थापत्य महाविहार बावरीनगर

प्रा. डॉ. हनमंते साहेब दत्ता

आर्थिक जडणघडण व विकास

---

३५. मराठवाड्याचे थोर सुपूत्र डॉ. शंकरराव चव्हाण यांचे जीवन आणि कार्य

प्रा. डॉ. यू. एस. सावंत

३६. मराठवाड्याच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. डी. डी. भोसले

सामाजिक चळवळी आणि समस्या

---

३७. मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळीत नांदेड दलित पंथरची भूमिका

डॉ. नरेश कवाडे

३८. मराठवाडा विद्यापीठ नामांतरानंतर दलित नेतृत्वाचं पुढच पाऊल

डॉ. भालचंद्र मुणगेकर

३९. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : विशेष संदर्भ अनु. जाती, जमाती

प्रा. डॉ. जी. पी. फसले

४०. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची अवस्था : एक अवलोकन

प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण

मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळीत नांदेड दलित पँथरची भूमिका

डॉ. नरेश कवाडे

इतिहास विभाग प्रमुख

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सह्याद्री पर्वताच्या अनेक लहानमोठ्या रांगांनी मराठवाडा प्रदेश व्यापलेला आहे. अजिंठ्याच्या पर्वतामुळेच मराठवाड्याचा आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये उल्लेखनीय भर घातली आहे. अजिंठा, वेरूळ, औरंगाबाद पितळ-खोरा येथील अद्वितीय लेणी याची साक्ष आहे. भौगोलिक दृष्टीने मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील एक स्वयंपूर्ण भौगोलिक घटक मानता येईल. इ. स. १८७० मध्ये हैद्राबाद संस्थानाचा प्रमुख सालारजंग ने राज्याची नव्याने पुनर्रचना करून मराठी भाषिकांचा औरंगाबाद सुभा निर्माण करून त्याला मराठवाडा असे नाव दिले.

पार्श्वभूमी :

भारतातील प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे मुख्य सुत्रधार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जरी असले तरी त्यांच्यापूर्वी काही दलित नेत्यांनी महाराष्ट्रात सुरु केलेल्या चळवळीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. राष्ट्रपिता महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी महाराष्ट्रात दलित चळवळीला सुरुवात केली. शैक्षणिक चळवळीच्या अनुषंगाने विचार करता १८५१ साली फुल्यांनी महारांच्या मुलासाठी शाळा काढून शिक्षणाची दारे खुली करून बहुजन समाजात क्रांतीचे बिजारोपन केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पीपल्य एज्युकेशन सोसायटी या नावाची शिक्षण संस्था १९४६ साली स्थापन करून त्या अंतर्गत मुंबई व औरंगाबाद येथे महाविद्यालये काढून अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार केला व संपूर्ण महाराष्ट्रात एक शैक्षणिक चळवळ उभी केली.

संपूर्ण दलित चळवळीचे धागेदोरे किंवा निर्मिती ही भारतातील भूतकालीन चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेशी निगडीत असलेले दिसून येतात. या चळवळीतून उच्च वर्णियांकडून होणाऱ्या छळाला छेद देण्याचा प्रयत्न दलित चळवळीच्या प्रणेत्यांनी केलेला दिसतो.

अस्पृश्य आणि पददलितांना दिल्या जाणाऱ्या यातानामय वर्णभेदाचा, जातीभेदाच्या अनुभवाने दलितांमध्ये नैराश्य पसरले. सर्व सवलती मिळणाऱ्या त्यांच्या विरोधी संदर्भ गटांचा हिंदू समाजाच्या सुस्थित सामाजिक दर्जा पाहता नैराश्याची तीव्रता जाणवायला सुरुवात झाली आणि यातूनच चळवळीचा उगम झाला.^१ सापेक्ष वंचितता, निषेधात्मक विचार प्रणाली, विरोधी संदर्भ गट या संकल्पना दलित चळवळीचे विश्लेषण करण्याकरिता महत्त्वाच्या ठरतात. सापेक्ष वंचिततेच्या कल्पनेत पिळवणूक, नागवले जाणे, वंचित ठेवणे या भावनांचा समावेश होत असतो.

मराठवाडा खरे तर संताची भूमी आहे. जगातील सर्व शिखांचे श्रध्दास्थान असणारे नांदेड, संत जनाबाईची जन्मभूमी गंगाखेड, अस्पृश्यांच्या मुलास कडेवर घेणारे संत एकनाथ याच मराठवाड्यातले. संत नामदेवाची नरसी आणि संत गोरोबा काकाचे तेर ही सर्व क्षेत्रेही मराठवाड्यातले आहेत. मराठवाड्यातील दलित संघटनांच्या आंदोलनाची दखल घेतल्याशिवाय सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनाचा इतिहास पूर्ण होणार नाही. त्यापैकी एक म्हणजे -

मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराचा झालेला दीर्घ लढा हा होय. या लढ्यात मराठवाड्यातील अनेक पक्ष संघटनांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

मराठवाडा विद्यापीठ :

१९५८ ला हे विद्यापीठ जेव्हा अस्तित्वात आले त्यावेळी विद्यापीठाला कोणते नाव द्यावे या संदर्भात अनेक नावे सुचविण्यात आली होती. त्यामध्ये अंजिठा विद्यापीठ, स्वामी रामानंद विद्यापीठ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ आणि मराठवाडा विद्यापीठ या नावांचा उल्लेख होता. तात्पुरते मराठवाडा विद्यापीठ हेच नाव असावे असे निश्चित झाले. म्हणजे मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली त्यावेळेस देखील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ ही संकल्पना होती. म्हणून दलितांची या नावाची मागणी सुरुवातीपासूनच होती. ती काही नवीन नव्हती.^२

१९८० ते १९९० या दहा वर्षांच्या काळात मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराची मागणी अधुन-मधुन व्हायची. काही प्रमाणात आंदोलेही व्हायची, यात अत्यंत आक्रमक भाषणे व पत्रकार परिषदाही व्हायच्या. शासनाच्या वतीने लवकरात लवकर नामांतर केले जाईल असे आश्वासन दिले जायचे परंतु त्याची पुर्तता मात्र होऊ शकली नाही.

दलित पँथरची भूमिका :

फेब्रुवारी १९८० मध्ये मराठवाडा विद्यापीठाला बाबा साहेबांचे नाव द्यावे, नवबौध्दांना सवलती द्याव्यात अशा अनेक मागण्यांसाठी नांदेड पँथरच्या वतीने एक भव्य मोर्चा काढण्यात आला होता व नांदेड बंदचे आवाहन करण्यात आले होते. हा मोर्चा कलेक्टर, कचेरीवर नेण्यात येऊन त्या ठिकाणी दलित पँथरच्या नेत्यांची भाषणे झाली व अनेक ठिकाणी तुरळक दगडफेक करण्यात आली. याचा परिणाम म्हणून मोर्चावर सौम्य प्रकारचा लाठीहल्ला करण्यात आला होता. यानंतर मार्च १९८० मध्ये नांदेड पँथरच्या वतीने विद्यापीठ नामांतराच्या संदर्भात एक भव्य मोर्चा काढण्यात आला व तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांच्या प्रतीमेचे दहन करण्यात आले.^३ संपूर्ण मराठवाड्यामध्ये जेलभरो आंदोलन, मोर्चे, घेराव बंद करून विद्यापीठ नामांतराची मागणी केली जात असताना १९८२ साली आपल्या जीवाची पर्वा न करता औरंगाबाद येथील वसंतराव नरवडे यांनी मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव मिळालेच पाहिजे अशी घोषणा करून विधानसभेत उडी मारली. त्यावेळी महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री मा. श्री शरद पवार होते. वसंतराव नरवडेनी संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये खळबळ उडवून दिली होती. या कृत्यामुळे त्यांनी तिन दिवस पोलिस कस्टडी झाली होती.^४ या घटनेने संपूर्ण महाराष्ट्राचे लक्ष विद्यापीठाच्या नामांतराकडे आकर्षित केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

गौतम वाघमारे यांचे आत्मदहन :

२५ नोव्हेंबर १९९३ रोजी नांदेड येथे गौतम वाघमारे या दलित पँथरच्या जिल्हा अध्यक्षांनी नामांतराच्या मागणीसाठी आत्मदहन केले. या घटनेकडे महाराष्ट्रातील सर्व नेत्यांचे व जनतेचे लक्ष वेधले गेले. गौतम वाघमारे यांनी आत्मदहन करण्यापूर्वी आपले मृत्यूपत्र लिहून ठेवले होते. त्यात "मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव लवकरात लवकर देण्यात यावे यासाठी आपण आत्मदहन करीत आहोत" असा स्पष्ट उल्लेख आहे. माझ्या मृत्यूनंतर गंगाधर गाडे साहेब यांनीच माझ्या मृतदेहाला प्रथम स्पर्श करावा. ते आल्याशिवाय माझ्या मृतदेहावर अंत्यसंस्कार करू नयेत असे गौतम वाघमारे यांनी मृत्यूपूर्वी आपल्या मृत्यूपत्रात लिहिले होते.^५ अस्मितेच्या लढ्यावर गौतम वाघमारे शहीद झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. यासंदर्भात लॉग मार्चचे प्रणेते प्रा. जोगेंद्र कवाडे या संदर्भात एका मुलाखतीमध्ये म्हणतात, नामांतरासाठी आपल्या प्राणाची आहुती देणाऱ्या सच्च्या भिमसैनिकाच्या आत्मदहनाला हे शासन जर वेगळा रंग देण्याचा प्रयत्न करीत असेल तर उद्या अनेक गौतम वाघमारे उदयाला येतील. एक ध्येयाने आणि आंबेडकरी विचाराने गौतमने नामांतरासाठी आत्मबलिदान केले हे सुर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे. त्याच्या

निधनामागे खोटी कारणे जोडून नामांतर चळवळीला वेगळी दिशा देण्याचा कोणी प्रयत्न केला तर त्याची खैर नाही.^६ नामांतराचा प्रश्न हा दलितांच्या अस्तित्वाचा झाल्याचे आपणास गौतम वाघमारेच्या आत्मदहनातून दिसून येते.

नामांतराच्या चळवळीत नांदेड जिल्ह्याने महाराष्ट्रातील दलित नेतृत्वाला आकृष्ट केले त्यात १) नांदेड जिल्ह्यातील बिलोली तालुक्यातील 'टेंभुणी' बौध्दांचा नेता पोचीराम कांबळेच्या शरीराचे छाटलेले हात, पाय, डोके आदी तुकडे गोळा करून पेटवून दिले. २) नांदेड जिल्ह्यातील सुगाव गावातील दलित बौध्दांची संपूर्ण घरे जाळून टाकण्यात आली. जनार्दन मोवाडे या तरुण दलिताची मंदिराच्या चावडीवरच हत्या करण्यात आली. नांदेड, परभणी, बीड, औरंगाबाद इत्यादी जिल्ह्यातील दलितांच्या अत्याचाराची भीषणता बघून अत्याचार करणाऱ्या लोकांच्या मनात कशी दहशत निर्माण करता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा होत असलेला अपमान लोकशाही मार्गाने कसा थांबविता येईल या विचारातून प्रा. जोगेंद्र कवाडे यांनी लॉंग मार्च काढल्याचे दिसून येते.

अनेक वर्षांपासून नामांतराचा प्रश्न निकाली काढण्यासाठी नामांतरवाद्यांना शेकडो मोर्चे काढावे लागले. निदर्शने, सत्याग्रह, बंद, उपोषणे, घेराव, निवेदने, भाषणे करावे लागले. या सर्व संघर्षामध्ये विद्यार्थी, महिला, नेते, कार्यकर्ते मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाले होते.

नामांतराची मागणी करणाऱ्या भिमसैनिकांना व आंबेडकरी जनतेला चिरडण्यासाठी महाराष्ट्राच्या जातीविद्वेषी शासनाने जेवढे पोलिस बळ वापरले त्याच्या एक चतुर्थांश बळ जर नामांतर विरोधाच्या विषारी जातीयतेस चिरडून टाकण्यास वापरले असते तर नामांतरासाठी विलंब लागला नसता. परंतु ज्या मातीचे विरोधक त्याच मातीत बनलेले सत्ताधारी ! न्याय, लोकशाही, मानवी मूल्य, उपकाराची जाणीव या गोष्टी जाती श्रेष्ठत्वापुढे फिक्या पडतात. हे नामांतर प्रश्नावरून दिसून आले.^७ नामांतराचा प्रश्न हा दलितांच्या अस्तित्वाचा, स्वातंत्र्याचा, न्यायाचा व लोकशाहीचा इभ्रतीचा प्रश्न आहे. त्यासाठी वाटेल ते मोल देण्याची तयारी भिमसैनिकांनी व आंबेडकरी जनतेनी विविध आंदोलनात सक्रिय सहभागी होऊन दाखवून दिली आहे.

नामांतराचा प्रश्न निकालात काढण्यासाठी १३ जानेवारी १९९४ रोजी मा. मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी ७.४५ वाजता दुरदर्शनवरून जनतेला शांतता संयम व सामंजस्य राखण्याचे आवाहन केले. हाच संदेश आकाशवाणी वरूनही प्रसारीत करण्यात आला आणि एकदाची विद्यापीठ नामांतराची घोषणा केली. याच वेळी नांदेड येथे नवीन

विद्यापीठाची स्थापना करून त्यास स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे नाव देण्याची घोषणा करण्यात आली. १४ जानेवारी १९९४ रोजी महाराष्ट्राचे राज्यपाल पी. सी. अलेक्झांडर यांच्या सहनिशी एक अध्यादेश काढून त्याच दिवशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असा नामविस्तार करण्यात आला.^६

मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळीच्या काळात महाराष्ट्रातील अनेक गाव खेड्यात जातीय दंगली उसळल्या. सवर्णांकडून दलितांवर अत्याचार करण्यात आले. एवढेच नव्हे तर अनेकांना जाळून चिरडून ठार करण्यात आले. अनेकांनी आत्मदहन केले. काहीना पोलिसांनी गोळ्या घालून ठार केले. अशा अनेक प्रसंगात शहीद झालेले पोचीराम कांबळे टेंभूर्णी, नांदेड जनार्दन मवाडे सुगाव, नांदेड गौतम वाघमारे, भिमनगर नांदेड आदी भिमसैनिक नामांतराच्या चळवळीत शहीद झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

१. मराठवाड्यामध्ये नामांतर चळवळीने दलितांना आत्मभान, नवा आत्मविश्वास दिल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ नावाचे स्मारक नामांतर चळवळीतून निर्माण झाल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
३. नामांतर चळवळीतून महाराष्ट्रामध्ये अनेक नवीन नेते व राजकीय पक्षाचा उदय झाल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
४. मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराने १४ जानेवारी १९९४ पासून जनतेला एक नवीन सांस्कृतिक उत्सव मिळाल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
५. मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतरामुळे स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नावाने मराठवाड्यात नवीन विद्यापीठाचा उदय झाल्याचे ठळकपणे दिसून येते.
६. नामांतर चळवळीतून उत्तर भारतात दलित शक्तीचा एक झंझावात बहुजन नायक 'कांशीराम' च्या रूपाने उदयास आल्याचे दिसून येते.
७. पोचीराम कांबळे, जनार्दन मवाडे, गौतम वाघमारे आदी भिमसैनिकांचे बलिदान विद्यापीठ नामांतर चळवळीच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. ढसाळ, नामदेव (१९९३). *दलित पँथरची भूमिका*. मुंबई : पँथर प्रकाशन. पृ. क्र. ८५

२. कांबळे, इ. बी. (१९८०). सामाजिक एकात्मतेची वाटचाल. औरंगाबाद : राहुल प्रकाशन. पृ. क्र. ६.

३. किता, पृ. क्र. ४२.

४. भदंत, के अश्वजित (२०००). नामांतर शहीद गौरव ग्रंथ. औरंगाबाद : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृतज्ञता प्रतिष्ठान. पृ. क्र. २२

५. कवाडे, जोगेंद्र (यांच्या मुलाखती, १९९४) (संपा.) धनराज डाहाट. कामठी : प्रकाशन विजय पाटील. पृ. क्र. ९३

६. किता, पृ. क्र. ६९

७. साप्ताहिक, चौफेर जानेवारी १९९४. पृ. क्र. ३५

मरावाडा विद्यापीठ नामांतरानंतर दलित नेतृत्वाचं पुढचं पाऊल

डॉ. भालचंद्र मुणगेकर

(माजी कुलगुरू मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.)

महाराष्ट्र विधिमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांनी मराठवाडा विद्यापीठाचं नाव 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असं ठेवायचा एकमताने निर्णय घेतल्यानंतर पंधरा वर्षांनी महाराष्ट्र शासनाने त्याची अंमलबजावणी केली. त्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचं अभिनंदन करताना ज्या संयमाने नामांतरवाद्यांनी आपला आनंद व्यक्त केला, त्याबद्दल त्यांचंही अत्यंत आग्रहपूर्वक अभिनंदन करायला हवं.

नामांतराच्या आंदोलनाचा पंधरा वर्षांचा इतिहास आजही प्रत्येक नामांतरवाद्याच्या नजरेसमोर अगदी जसाच्या तसा उभा राहत असेल!

नामांतराच्या ठरावाची शाई वाळण्यापूर्वीच मराठवाड्याच्या गावागावातून दंगलीचा उठलेला आगडोंब, दुरान्वयानेदेखील ठरावाशी संबंध नसलेल्या दलितांची जळलेली घरं, त्यांची झालेली वित्त आणि मनुष्यहानी, त्यानंतर सुरू झालेलं नामांतराच्या आंदोलनाचं पर्व, सभा, परिषदा, ठराव, मोर्चे, लाँगमार्च, तंरूंगवास, विधानसभेत मारलेल्या उड्या आणि शेवटी आत्मदहन! प्रत्येक ठिकाणी, प्रत्येक पातळीवर आणि प्रत्येक प्रकारे नामांतरवाद्यांनी आपला संघर्ष सुरू ठेवला. या संघर्षात नेहमीच त्यांना फार कटू अनुभव आले. आणि तरीही पंधरा वर्षे चाललेल्या या निरंतर संघर्षातील सर्व कटू अनुभव क्षणार्धात विसरून सर्व नामांतरवादी जनता अत्यंत हसतमुखाने नामांतर निर्णयाच्या परिपूर्तीस सामोरी गेली. तिचं अभिनंदन केलं पाहिजे, ते त्यासाठी.

नामांतराचा प्रश्न हा सर्वस्वी राजकीय प्रश्न करण्यात आला, हे कटुसत्य आहे. त्याची इथे विस्तराने चर्चा करणं शक्य नाही. परंतु एका गोष्टीचा इथे आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे आणि ती म्हणजे 'मराठवाड्याच्या अस्मिते' ची ढाल पुढे करूनच हे सर्व नामांतर विरोधी राजकारण करण्यात आलं.

खरं पाहता 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असाच नामांतराचा मूळ ठराव असल्यामुळे मराठवाड्याची अस्मिता पुसून टाकण्याचा प्रश्नच नव्हता आणि आजही नाही.

निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध संघर्ष करून मराठवाडा स्वतंत्र झाला. मराठवाड्यातील घराघरातला तरूण, वृद्ध, स्त्री-पुरुष या स्वातंत्र्य संग्रामात सामील झाला.

ROLE OF BASIC SCIENCES IN MODERN ENGINEERING EDUCATION

EDITOR

Aruna Kumari Nakkella

Weiser Books

14. SYNTHESIS AND CHARACTERIZATION OF CUNPS DOPED ON MODIFIED SBA-15 <i>GanjiSaidulu</i>	97
15. NOVEL NANOCOMPOSITES AS AN ELECTROCHEMICAL SUPERCAPACITOR <i>Arti M. Chaudhari, Bharti S. Anerao</i>	105
16. ENVIRONMENTAL ENGINEERING: AN OVERVIEW ON WASTEWATER PURIFICATION TECHNIQUES <i>Randhi Uma Devi, Kolli Balakrishna</i>	113
17. THE IMPORTANCE OF ADVANCED INSTRUMENTAL METHODS IN CHEMISTRY <i>Desam Nagarjuna Reddy</i>	121
18. GREEN TECHNOLOGY- A BETTER INITIATIVE FOR THE BRIGHTER FUTURE <i>Pragalbh Tiwari, Nidhi Kumari, Aditi Chandra, Aman Prakash</i>	137
19. GREEN TECHNOLOGY FOR SUSTAINABLE FUTURE <i>Simanchal Dash</i>	145
20. APPLICATION OF GENETIC ENGINEERING AND ROLE OF TRANSGENIC MICROBES <i>Shaista Khan</i>	152
21. GREEN TECHNOLOGY -A ROADWAY TOWARDS SUSTAINABLE LIVING <i>Sumanta Bhattacharya</i>	159
22. POTENTIAL OF WASTE LIGNOCELLULOSIC BIOMASS FOR THE PRODUCTION OF PLATFORM CHEMICALS: SUSTAINABLE AND GREEN APPROACH <i>Uplabdh Tiagi</i>	164
23. NANOTECHNOLOGY APPROACHES IN NANOMEDICINE <i>Sadhana Noothi, C.Pavani, G.Jyothi, V.Balchander, B.V.S.Praveen, Vishnu Pulavarthy</i>	173
24. LITERATURE REVIEW ON PERCEPTION OF CUSTOMERS ONDIGITAL BANKING <i>Bhavya, C. K. Hebbar</i>	181
25. CUSTOMERS PERCEPTION ON CASHLESS BANKING : (WITH RELATION TO PUBLIC SECTOR BANK) A CASE STUDY WITH REFERENCE TO MANGALORE CITY <i>Bhavya, C. K. Hebbar</i>	191
26. RESEARCH INSTRUMENTATION <i>S. Cynthia</i>	196
27. ROLE OF ENGINEERS IN PHARMACEUTICAL INDUSTRY <i>C.C.Patil, Santosh Karajgi, Syed Samiullah Hundekar</i>	206
28. NANOTECHNOLOGY IN SOIL PROPERTY IMPROVEMENT, PLANT GROWTH PROMOTION AND CROP PROTECTION: A REVIEW <i>Ratul Pegu</i>	212
29. EVOLUTION OF 3D PRINTING TECHNOLOGY IN CONSTRUCTION FIELD <i>Ar. Shaik Sameer</i>	225

NOVEL NANOCOMPOSITES AS AN ELECTROCHEMICAL SUPERCAPACITOR

*Arti M. Chaudhari **Bharti S. Anerao

*Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, India

**Department of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur, India

• SUPERCAPACITOR –FUTURE OF ENERGY:

Modern society is increasingly hungry for power, as it will provide all the comforts and labour saving devices in our homes and workspaces. The world's populations will continuously growing from several decades. Energy demand is tremendously increases, and hence proportion supplied by electricity will grow faster. In this scenario, how we generate required electricity. Today, worldwide, 68% energy comes from fossil fuels (41% coal, 21% gas, 5.5% oil), 13.4% from nuclear fission and 19% from hydro and other renewable energy sources. There is no prospect that we can do nothing without these sources. The fast-growing markets for portable electronic devices, such as mobile phones, notebook computers and their development trend of being small, light-weight and flexible have brought about an ever-rising and urgent demand for environmentally friendly electrochemical energy storage and conversion systems, including batteries, fuel cells, capacitors, and supercapacitors. Until about 30 years ago, energy sustainability was simply a thought in terms of availability relative to the rate of use. Today, in the era of sustainable development, including particularly concerns about global warming, other aspects are also very important. These include environmental effects as the entire world is facing the several problems today out of which environmental problems are the foremost. Safety is also an issue, as well as the broad and indefinite aspect of maximizing the options available to future generations. Continuous generation of energy is no longer sustainable and we must adopt ways to recover energy for reuse, if we are to continue the spread of this demand. Recent innovations in recuperative energy from hybrid vehicles to power tools and harnessing natural energy sources of wind, wave and sun. The storage of energy is more problematic again. Hence, the role of supercapacitors is developing in meeting this challenge.

Supercapacitors, also known as electrochemical capacitors or ultracapacitors, have been intensively studied because of their high power density, high specific capacitance, good stability, long cycle life (>100 000 cycles), and rapid charging discharging rates [1-2]. Driven by the increasing demand for sustainable energy and portable electronics, these devices have attracted much attention. Supercapacitors (SC's) are energy storage devices having similarities with both batteries and conventional capacitors. A supercapacitor uses a composite made by carbon materials high surface area, high purity activated carbon to store electrolyte within its porosity. This electrolyte can rapidly charged with electrons and hold it with minimal leakage and a capacity far in excess of its own mass. When discharge of the stored energy is required, activated carbon allows this to achieve rapidly. Unlike batteries, SC's store electrical energy, not chemical energy. Unlike capacitors, SC's contain moving ions. Supercapacitor can be fully charged and discharged in seconds, even in several degrees below zero. They can be charged and discharged even up to a million times. SC's have very low energy densities and high self discharge. In discharge state, all the ions are distributed randomly within the cell. In charged state, all positive ions travel to the negative terminal and vice versa [3].

According to the energy storage mechanism, supercapacitors are generally classified into electrochemical double layer capacitors (EDLC), using carbon-active materials (CNT, graphene) based on the surface area of the electrode materials and pseudocapacitor using redox-active materials based on the fast and reversible faradic reactions as shown in figure 1. The specific capacitance just from the electrical charges at the electrode electrolyte interface of EDLC is lower than pseudo capacitance based on conducting polymers (polyaniline, polypyrrole and polythiophene) and transition metal oxides [4]. While poor cycle ability due to structural degradation through the redox process limits the applications of pseudocapacitor. Combining the advantages of

EDLC and pseudo capacitors, these materials have attracted vast interests due to the synergistic effect. Based on this point, it is apparent that the electrochemical performances can be enhanced by incorporating carbon materials with pseudocapacitive materials. However, the electrochemical properties of electrodes play an important role in determining the performance of supercapacitors.

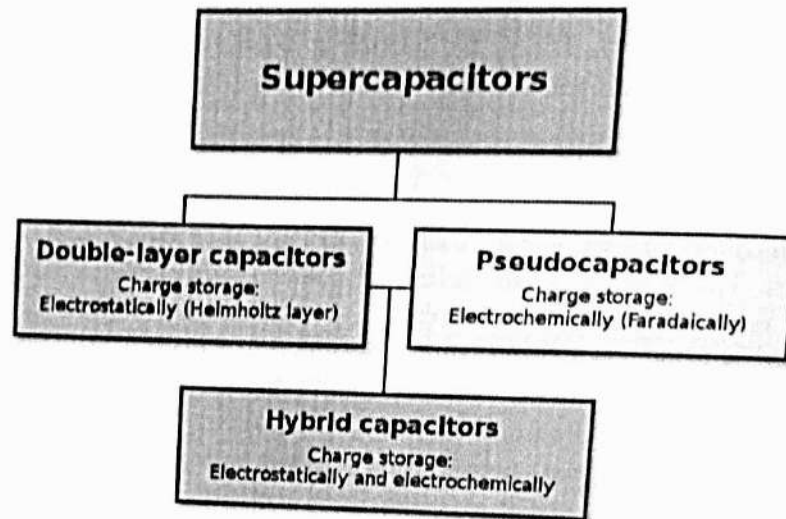

Figure 1: Types of Supercapacitors

The ever-increasing energy demand and ever worsening global environmental issues call for not only urgent development of alternatively renewable energy resources but also more advanced energy storage devices including batteries and supercapacitor [5]. The objective of this research is to synthesize supercapacitor found applications in consumer electronics like camera, mobile and laptops, industrial and automotive applications.

PANi has been considered as one of the most promising materials for electrode materials in pseudocapacitor because of its low cost, ease of synthesis, environmental compatibility, excellent electrical conductivity, simple acid-doping/base-de-doping chemistry, and relatively high pseudo capacitance. The theoretical specific capacitance of PANi is up to 2000 Fg^{-1} , while the theoretical value is difficult to reach due to the mechanical degradation problems during doping/dedoping processes [6]. Therefore, a promising approach to enhance the electrochemical performance by combining with steady carbonaceous materials is suggested. Recently, spinel transition metal oxides (AB_2O_4) with two metal elements provide the feasibility to tune the energy density and working voltage by varying the metal content. Spinel nickel composites are also an attractive candidate in supercapacitor applications due to high theoretical specific capacitance, well defined redox behavior, low cost and environmental benignity. For example, nickel ferrite (NiFe_2O_4) is an inverse spinel in which Ni^{2+} occupies the octahedral site and half of the Fe^{3+} ions occupy the tetrahedral sites, applying as anode material for lithium-ion batteries with excellent electrochemical properties. Nevertheless, to the best of our knowledge, little research about NiFe_2O_4 as a pseudocapacitive candidate has been reported, especially the electrochemical properties of NiFe_2O_4 combined with graphene, especially this intriguing ternary nanostructure [7]. This novel ternary hybrid provides a new direction for the fabrication of the next generation high performance electrochemical electrodes. Hence, from the above discussions, it is seen that N-GE, PANi and NiFe_2O_4 composite can be a promising electrode for high performance supercapacitors. As typical active electrode materials for pseudocapacitor, transition metal oxides, hydroxides, and conductive polymers possess multiple oxidation states/structures that enable rich redox reactions for pseudo capacitance generation. Spinel ferrite oxides (MFe_2O_4 , $\text{M}=\text{Fe}, \text{Co}, \text{Ni}, \text{Cu}, \text{Mn}$) has been conceived as a promising cost-effective materials for supercapacitor. Ferrite oxides (MFe_2O_4) may offer richer redox reactions, including contributions from both M and Fe ions, than those of the monometallic oxide [8].

A promising approach to enhance the performance of novel ferrite by incorporating hybrids. Based on the above, here we have synthesized ternary ferrite-based composites as a supercapacitor material. The NiFe_2O_4 nanoparticles are deposited on the surface of graphene, then the conducting PANi layer are coated onto this binary hybrid. To the best of our knowledge, very few studies on the synthesis of this type have been reported so far. In the present research, we report a facile two-step method for the synthesis of a ternary AB_2O_4 /graphene/PANi (CGP) nanocomposite as an advanced capacitor material. Spinel ferrites (MFe_2O_4 , $\text{M} = \text{Fe, Co, Ni, Cu, Mn}$) have been acts as a promising cost-effective and scalable alternative for supercapacitors due to its high electronic conductivity and electrochemical activity than single component metal oxides [9].

Recently, ternary hierarchical systems composed of carbon nanomaterials, transition metal oxides and conducting polymers have been used. These multicomponent ternary hybrids exhibited much higher specific capacitance than the individual components or the binary carbon nanomaterials (or conducting polymers)/transition metal oxides composites. Such type of hybrid nanocomposite as a supercapacitor electrode material can fully utilize superiority of each component, leading to the highest specific capacitance among all the electrode materials. It may exhibit enhanced electrochemical capacitance performance compared with its individual components [10].

To the best of our knowledge, very few studies on the synthesis of AB_2O_4 -based hybrids have been reported so far, especially this intriguing ternary nanostructure. In this work, we will successfully design and synthesize the ternary ferrite/graphene/polyaniline hybrid nanocomposite. The AB_2O_4 nanoparticles are well dispersed on the surfaces of graphene sheets via synthesis because the negatively charged oxygen-containing groups of graphene oxide (GO) undergo chemical interactions with the positively charged metal ions. Then in-situ polymerization strategy is adopted for coating with polyaniline. There is also interaction between AB_2O_4 nanoparticles and polyaniline (PANi) because the nitrogen atoms of PANi can bond to the metal ions of AB_2O_4 through their lone pairs. Thus, this stable multicomponent structure is expected to have enhanced electrochemical capacitance and improved cycling stability over the single components.

A supercapacitor has two plates that are separated made from metal coated with a porous powdery substance such as activated charcoal, which effectively gives them a bigger area for storing more charge. These plates can store more charge at a given voltage. They typically store 10 to 100 times more energy per unit volume, tolerate many charge and discharge cycles than rechargeable batteries.

Supercapacitors are used in many applications in which there is requirement of many rapid charge/discharge cycles: within trains, cars, buses, cranes and elevators in which they are used for regenerative braking, short-term energy storage or burst-mode power delivery. Smaller units are used as memory backup for static random-access memory (SRAM). Supercapacitors do not use the conventional solid dielectric, they use electrostatic double-layer capacitance and electrochemical pseudo capacitance, both of which contribute to the total capacitance of the capacitor, with a few differences:

- **Electrode materials for supercapacitors:**

There are three main types of electrode materials for supercapacitors: carbon-based materials, metal oxides/hydroxides and conducting polymers. Carbon-based materials such as activated carbon, carbon nanotubes, mesoporous carbon, graphene and carbon fibres are used as electrode active materials in EDLCs, while conducting polymers such as polypyrrole, polyaniline, and polythiophene or metal oxides such as MnO_2 , V_2O_5 , and RuO_2 are used for pseudocapacitors. EDLCs depends only on the surface area of the carbon-based materials to storage charge, therefore, often exhibit very higher power output and better cycling ability. However, EDLCs have lower energy density values than pseudocapacitors since pseudocapacitors involve redox active materials to store charge both on the surface as well as in sub-surface layer [11].

Although metal oxides/hydroxides, carbon-based materials and conducting polymers are the most common electroactive materials for supercapacitor, each type of material has its own unique advantages and disadvantages, for example, carbon-based materials can provide long life cycle and high power density but its small specific capacitance (mainly double layer capacitance) limits its application for high energy density

devices. Metal oxides/hydroxides possess pseudo capacitance in addition to double layer capacitance and have wide charge/discharge potential range; however, they have relatively small surface area and poor cycle life.

Conducting polymers have the advantages of high capacitance, good conductivity, low cost and ease of fabrication but they have relatively low mechanical stability and cycle life [12]. Coupling the unique advantages of these nano-scale capacitive materials to form nanocomposite electroactive materials is an important approach to control, develop and optimize the structures and properties of electrode material for enriching their performance for supercapacitors. The properties of nanocomposite electrodes depend not only upon the individual components but also on the morphology and the interfacial characteristics. Recently, considerable efforts have been placed to develop all kinds of nanocomposite capacitive materials, such as conducting polymers mixed with metal oxides, mixed metal oxides, carbon nanotubes mixed with conducting polymers, or metal oxides, and graphene mixed with metal oxides or conducting polymers. Design and fabrication of nanocomposite electroactive materials for supercapacitors applications needs the consideration of many factors such as material selection, synthesis methods, fabrication process parameters, interfacial characteristics, electrical conductivity, nanocrystallite size, and surface area, etc. Although significant progress has been made to develop nanocomposite electroactive materials for supercapacitor applications with lot of challenges to be overcome. This chapter will summarize the most recent development of this new area of research including the synthesis methods currently used for preparing nanocomposite electroactive materials, types of nanocomposite electroactive materials investigated, structural and electrochemical characterization of nanocomposites, unique capacitive properties of nanocomposite materials, and performance enhancement of nanocomposite electroactive materials.

- **Fabrication and characterization of nanocomposite active electrode materials:**
- **Fabrication methods:**

To prepare mixed metal oxide nanocomposites, various synthesis methods like mechanical mixing of metal oxides (i.e. ball milling), solid state reactions (i.e. thermal decomposition of mechanical mixtures of metal salts) and chemical co-precipitation and electrochemical anodic deposition from solutions containing metal salts, have been explored. Mn-Pb and Mn-Ni mixed oxide nanocomposites were prepared by reduction of KMnO_4 with Pb(II), and Ni(II) salts to form amorphous mixed oxide precipitant. Mn-V-W oxide and Mn-V-Fe oxide were then directly deposited by anodic deposition on conductive substrates from aqueous solution consisting of mixed metal salts. Directly anodizing Ti-V alloys in ethylene glycol with HF electrolyte was used to synthesis mixed V_2O_5 -TiO₂ nanotubes arrays. Hydrothermal process was also used to prepare SnO_2 -Al₂O₃ mixed oxide nanocomposites involving urea as the hydrolytic agent in an autoclave [13].

Carbon nanotubes (CNTs)/metal oxide nanocomposites were synthesized by either mixing of CNTs with metal oxides in a mortar mechanically, or deposition of metal oxides on the surface of CNTs by using chemical vapour deposition (CVD) or electrochemically deposition, wet-chemical precipitation method. Using metal-organic CVD in presence of iridium source of $(\text{C}_6\text{H}_7)(\text{C}_8\text{H}_{12})\text{Ir}$ at 340°C, IrO₂ nanotubes were deposited on the surface of multiwall CNTs in order to form IrO₂-CNTs nanocomposite. The MnO₂-CNTs nanocomposites were synthesized by direct current anodic deposition in which MnO₂ was electrophoretically deposited CNTs on the Ni substrate surface. By impregnating CNTs with a ruthenium nitrosyl nitrate solution and heating treatment to form RuO₂-CNTs composite electrode.

Metal oxide/polymer nanocomposite, CNTs or graphene (GN) were synthesized by in situ polymerization of monomers of the conducting polymer and suspension of CNTs, metal oxide nanoparticles or GN nanosheets. For example, CNTs/(PANI) nanocomposite was prepared by using CNTs and aniline monomer in presence of an oxidant $(\text{NH}_4)_2\text{S}_2\text{O}_8$ in order to achieve polymerization of aniline on the CNTs occurred to form CNTs-PANI nanocomposite. MoO₃-Poly 3,4-ethylene dioxythiophene (PEDOT) nanocomposites was prepared by adding 3,4-ethylene dioxythiophene monomer into a lithium molybdenum nanoparticles suspension. Iron (III) chloride (FeCl_3) act as an oxidizing agent under microwave hydrothermal conditions that gives polymerization of monomer. For the formation of GN-PEDOT nanocomposite, ammonium peroxydisulfate $[(\text{NH}_4)_2\text{S}_2\text{O}_8]$ and FeCl_3 act as an oxidizing agents added in a solution containing sodium polystyrene sulfonate Na salt, HCl,

EDOT monomer with oxidative polymerization of ethylene dioxythiophene. G-PANi nanocomposite was chemically synthesized by oxidative polymerization of aniline monomers using ammonium peroxydisulfate $[(NH_4)_2S_2O_8]$ in solution containing GN [14].

In the presence of GN nanosheets, GN-metal oxide nanocomposites were synthesized by chemical precipitation method. For example, GN-CeO₂ nanocomposite was prepared by adding KOH solution drop wise into a Ce(NO₃)₃ aqueous solution in the presence of 3D GN material, followed by filtering, and drying. The GN-SnO₂/CNTs were synthesized by using the mixture of chemically functionalized GN and SnO₂-CNTs in water under ultrasonication. GN sheets were synthesized in hydrogen environment at low temperature through exfoliation of graphite oxide.

• **Polyaniline nanocomposites for supercapacitor applications:**

Polyaniline has -NH- functional group which is flanked either side by a phenylene ring in a polymer chain. Chemical flexibility of polyaniline structure yields a high processability. It undergoes protonation and deprotonation in addition to adsorption through nitrogen, which has a lone pair of electrons and is responsible for creating great interest in this technology. PANi, the polymer resulting from oxidative polymerization of aniline, is built up from reduced (B-NH-B-NH) and oxidized (B-N=Q=N-) repeat units, where B denotes benzenoid and Q denotes quinoid ring. Thus the ratio of amine to imine yields various structures, such as leucoemeraldine (fully reduced form), emeraldine base (neutral, undoped form), Emeraldine salt (50% oxidized, doped form) and pernigraniline (fully oxidized form) [15]. The simple doping/de-doping phenomenon (Figure 2) makes PANi and its composites with other nanomaterials highly suitable for supercapacitor applications. Polyaniline (PANi) and its composite have recently achieved widespread importance in energy storage application because it's unique conduction mechanism, redox properties and high environmental stability [16].

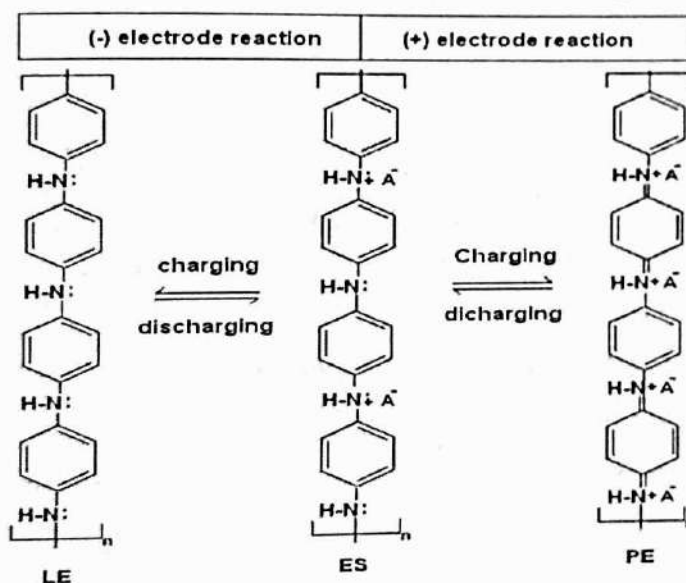

Figure 2: Schematic diagram for the structural changes of PANi backbone during charge-discharge process

• **Electrochemical characterizations:**

Using an electrochemistry workstation, cyclic voltammetry (CV) of the nanocomposites electrode was studied by using three-electrode cell in either aqueous electrolytes or organic electrolytes. The working electrode of nanocomposites is a metal plate coated by a mixture of nanocomposites and a binder such as PTFE or polyvinylidene difluoride (PVDF) with conductive carbon black. Saturated calomel electrode (SCE) or Ag/AgCl electrode act as a reference electrode and platinum foil act as a counter electrode. [17].

Galvanostatic charge discharge cycling of nanocomposites electrode was obtained by adopting two-electrode system. Constant current densities ranging from 0.5 to 10mA/cm² were typically employed for charging

discharging the cell in the voltage range 0–1 V for aqueous electrolytes 0–2.5 V for organic electrolytes. From the slope dV/dt of the linear portion of the discharge curve, the discharge capacitance C is calculated using the equation 1.

$$C = \frac{I dt}{dV} \quad (1)$$

The specific capacitance (C_s) of the nanocomposite electrode can be expressed as equation 2:

$$C_s = \frac{2C}{m} \quad (2)$$

Where, m is the active material mass of the electrode.

The coulomb efficiency ' η ' was evaluated using the following relation 3,

$$\eta = \frac{t_d}{t_c} \times 100\% \quad (3)$$

Where, t_c and t_d are charge and discharge time respectively.

Electrochemical impedance spectra (EIS) of nanocomposite electrode were studied with a two electrode system with the frequency range 10 kHz–10 MHz and potential amplitude of 5 mV. The impedance spectra for a supercapacitor show a vertical line in the low frequency region and semi-circle in the high frequency region. This indicates that, the nanocomposites electrode process is controlled by electrochemical reaction at high frequencies and by transfer of mass at low frequencies. The internal resistance (R_s) is measured by the intercept of the semi-circle with real axis (Z_{real}) in high frequency region, which may be due to ionic resistance of the solution or electrolyte and interfacial resistance between the electrode and current collector. The origin of the semi-circle at higher frequency range is due to ionic charge transfer resistance (R_{ct}) at the electrode–electrolyte interface. The diameter of the semi-circle along the real axis (Z_{dia}) gives the charge transfer resistance R_{ct} [18].

This study is targeted on electrochemical characterization of nanocrystalline ternary hybrid nanocomposite synthesized by reflux method as supercapacitor. This research work open new possibilities for exploring novel hybrid nanocomposite as supercapacitor and their practical applications in different energy storage technology due to their high voltage and high energy density, ecofriendly that are leading to their high efficiency and high performance. This research opens the need for novel approaches to characterize hybrid nanocomposite for storage devices with improved cycle ability and decreased capacity fading. Our approach is to help communities analyze challenges, establish goals, and implement solutions tailored to their needs. We serve to understand community problems and design sustainable solutions to them [19].

- **Advantages of Supercapacitor:**

The supercapacitor has many advantages like,

1. Very High efficiency.
2. Fast charging property.
3. Long life
4. The supercapacitor can withstand any temperature between -30 to 65-degree centigrade whereas battery can withstand -10 to 40-degree centigrade [20].
5. Light in weight.
6. Very fast transient response.

- **Applications of Supercapacitor:**

1. The supercapacitor mainly used in where very fast charging and discharging needed.
2. The supercapacitor is used in digital cameras for flashing of light.

3. Supercapacitors are used in electric vehicles and the regenerative braking mechanism is used for charging the supercapacitor, which helps to charge in a very short time.
4. They are used to provide power back up to the low power devices like PC Cards, automated meter reading equipment.
5. Nowadays the supercapacitors are used in many electrical and electronic tools.
6. They are also used in many portable gadgets and devices [21].

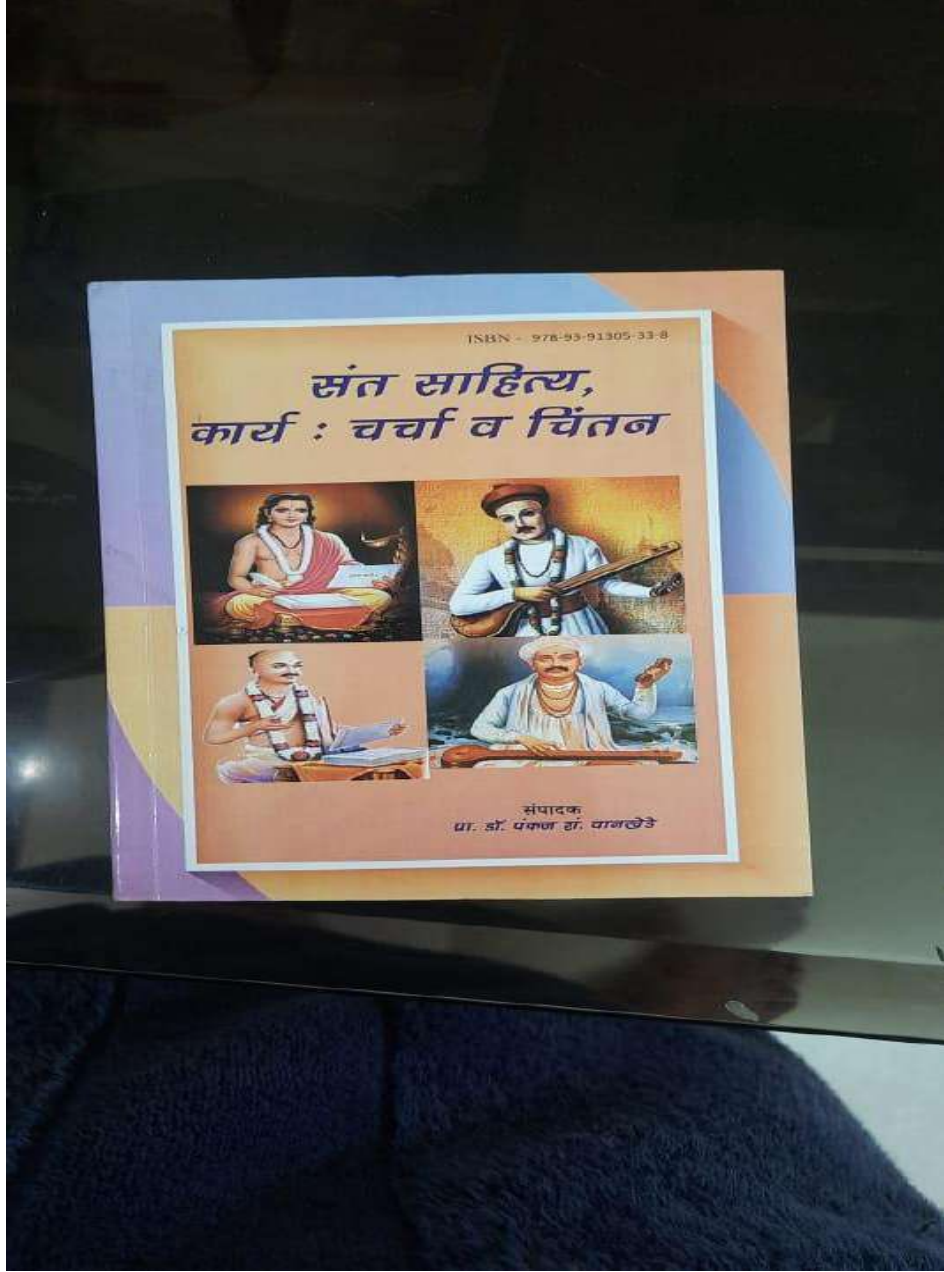
REFERENCES

1. HARRAZ, F.A., MOHAMED, R.M., SHAWKY, A., IBRAHIM, I.A. (2010) COMPOSITION AND PHASE CONTROL OF Ni/NiO NANOPARTICLES FOR PHOTOCATALYTIC DEGRADATION OF EDTA. *J ALLOYS COMP.*, 508,133-140
2. Kumar Rai, A., Tuan Anh, L., Park, C.J., Kim, J. (2013) Electrochemical study of NiO nanoparticles electrode for application in rechargeable lithium-ion batteries. *Ceram Int.*, 39, 6611-6618
3. Xin, X., Lü, Z., Zhou, B. (2007) Effect of synthesis conditions on the performance of weakly agglomerated nanocrystalline. *Journal of Alloys and Compounds.* 427, 1-2, 251-255.
4. Biju, V., Khadar, M.A. (2003) Fourier transform infrared spectroscopy study of nanostructured nickel oxide. *Spectrochim Acta A Mol Biomol Spectrosc.* 59, 121-134.
5. Min, K.C., Kim, M., You, Y. (2007) Thin films by MOCVD of Ni(dmamb)₂ and their resistance switching phenomena. *Surface and Coatings Technology.* 201, 22-23, 9252-9255.
6. Bi, H., Li, S., Zhang, Y., U, Y. (2004) Ferromagnetic-like behavior of ultrafine NiO nanocrystallites. *J Magn Mater.* 277, 363-367.
7. Needham, S.A., Wang, G.X., Liu, H.K. (2006) Synthesis of nanotubes for use as negative electrodes in lithium ion batteries. *Journal of Power Sources.* 159(1), 254-257.
8. Wei, Z., Qiao, H., Yang, H., Zhang, C., Yan, X. (2009) Characterization of NiO nanoparticles by anodic arc plasma method. *J Alloys Compd.* 479, 855-858.
9. Bandara, J., Weerasinghe, H., (2005) Solid-state dye-sensitized solar cell with p-type NiO as a hole collector. *Sol Energy Mater Sol Cells.* 85,385-390.
10. Sheena, P.A., Priyanka, K.P., Sabu, N.A., Sabu, B., Varghese, T. (2014) Effect of calcination temperature on the structural and optical properties of nickel oxide nanoparticles. *Phys Chem Math.* 5(3), 441-449.
11. Hotovy, I., Huran, J., Spiess, L., Hascik, S., Rehacek, V. (1999) Preparation of nickel oxide thin films for gas sensors applications. *Sens Actuators B Chem.* 57, 147-152.
12. Hotovy, I., Huran, J., Spiess, L., Romanus, H., Buc, D., and Kosiba, R. (2006) Based Nanostructured thin films with Pt surface modification for gas detection. *Thin Solid Films.* 515(2), 658-661.
13. Fu, L., Liu, H., Li, C., Wu, Y., Rahm, E., Holze, R. (2005) Electrode materials for lithium secondary batteries prepared by sol-gel methods. *Prog Mater Sci.* 50,881-928.
14. [14] Barakat, A., Al-Noaimi, M., Suleiman, M., Abdullah, S., Aldwayyan, Hammouti, B., Hadda, T.B., Salim, F., Haddad, Boshalaala A., and Warad, I. (2013) One Step Synthesis of NiO Nanoparticles via Solid-State Thermal Decomposition at Low-Temperature of Novel Aqua(2,9-dimethyl-1,10-phenanthroline)NiCl₂ Complex. *Int. J. Mol. Sci.* 14, 23941-23954.
15. Rahdar, A., Aliahmad, M., Azizi, Y. (2015) NiO Nanoparticles: Synthesis and Characterization. *JNS* 5, 145- 151.
16. Kemary, M.E., Nagy, N., Mehasseb, I.E. (2013) Nickel oxide nanoparticles: Synthesis and spectral studies of interactions with glucose. *Materials Science in Semiconductor Processing.* 16,1747-1752.
17. Fan, Z., Xie, M., Xi Jin, Yan J., and Wei, T. (2011) Characteristics and Electrochemical Performances of Using
18. Double-Walled Carbon Nanotubes/ δ -MnO₂ Hybrid Material Electrodes. *Journal of Electro analytical Chemistry.*
19. Vol. 659(2), 191-195.
20. Manisha, Neetu, (2016) Synthesis and characterization of nickel-oxide nanoparticles by sol-gel method. *International journal of advanced research in science and engineering.* 5(8), 791-795.
21. Mishra A. K., and Ramaphrabu, S. (2011) Functionalized Graphene-Based Nanocomposites for Supercapacitor Application. *Journal of Physica.* 29, 14006-14013.

22. Jansz, N.M., Selim, M.M., Ramadan, M. (2009) Processing and properties of nanocrystalline Ni and NiO-coatings. *Thin Solid Films*, 113, 269-275.
23. Henry, N.M. (2011) Synthesis, characterization and optical band gap of NiO nanoparticles derived from amorphous precursors via a thermal decomposition route. *Polyhedron*, 30, 470-476.

Chapter in Edited Book with ISSN / ISBN

Sr. No-	Title	Type of Book & Authorship	Publisher & ISSN/ISBN No.	Whether you are the main author
1	संत साहित्य, कार्य : चर्चा व चिंतन (पृष्ठ क्र १०२-१०९). दि. २८.०८.२०२१	Edited Research Publication आधार पब्लिकेशन, अमरावती संपा. डॉ. पंकज वानखेडे	Dr. Pankaj Wankhede ISBN No. 978- 93-91305-33-8	No

12	संत तुकाराम महाराजांचे समाज प्रबोधनात्मक विचारप्रा. सुपारे यु.पी.	73
13	थोर समाजसुधारक : संतकवी तुकाराम प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	81
14	संत तुकारामांचे सामाजिक विचार प्रा.डॉ.शिल्पा दिपक काकडे	87
15	संत तुकाराम महाराज यांचे सांस्कृतिक व समाज प्रबोधनात्मक विचार प्रा. प्रफुल ई. ढोके	91
16	तुकाराम महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा.डॉ. मिलिंद भिवाजी कांबळे	98
17	तुकाराम महाराज आणि त्यांचे चौदा टाळकरी डॉ. न. ह. खोडे	102
18	संत तुकाराम यांचे विद्रोही विचार प्रा.डॉ. वंदना भोयर	110
19	संत बहिणाबाईच्या काव्यातील विद्रोह (विशेष संदर्भ—आत्मचरित्र व वज्रसूची) डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	114
20	संत गाडगेबाबांचे दशकलमी तत्त्वज्ञान प्रा.डॉ.गजानन एस. फुटाणे	126
21	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. विजय डी. वाकोडे	132
22	भजनातून क्रांती घडविणारा संत : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ.विजय राऊत	137
23	आधुनिक संत - राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके	144
24	ग्रामगीतेतील राष्ट्रसंतांचे कृषि विषयक विचार अभिनव गजानन फुटाणे	149

तुकाराम महाराज आणि त्यांचे चौदा टाळकरी

डॉ. न. ह. खोडे

न्यू स्टेट बँक कॉलनी

प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालयानजवळ, नालवाडी, वर्धा.

Email: nhkhode@gmail.com , मो. ९८५०५३७६१५

प्रस्तावना :-

वारकरी संप्रदायाचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे काम त्या संप्रदायातील सद्भक्तांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून केले. कीर्तन हे कोणत्याही काळातील लोकप्रबोधनाचे माध्यम होते आणि आहे. कीर्तन पद्धती ही नारदामुनीपासून सुरू झाल्याचे सांगतात. म्हणून नारद हा पहिला कीर्तनकार समजावा. विसाव्या शतकातील सर्वात मोठे कीर्तनकार म्हणून गाडगे महाराजांचे नाव घ्यावे लागते. वारकरी संप्रदायात संत नामदेवाला पहिला कीर्तनकार समजतात. नामदेवापासून सुरू झालेली ही कीर्तन परंपरा अव्याहतपणे आजही सुरू आहे. बहिणाबाईंच्या अभंगाप्रमाणे तुकाराम महाराज हे वारकरी संप्रदायाचे शेवटचे अधिकारी सत्पुरुष होय. तुकाराम महाराजांनी आपल्या कीर्तनाच्या द्वारे लोकप्रबोधन केले. आणि लोकांना भगवद्भक्तीचा मार्ग दाखविला. सोळाशे पन्नास मध्ये तुकारामाचे देहावसान झाले. त्याच्यानंतर त्यांच्या अनुयायांनी ही कीर्तन पद्धती सुरू ठेवली आणि त्याला एक निटनेटके स्वरूप प्राप्त करून दिले. भजन मंडळी कीर्तनकाराला कीर्तनासाठी एक अभंग देतात. आणि त्या अभंगावर कीर्तनकार कीर्तन करतो. वारकरी परंपरा असे समजते की, तुकारामांच्या भजन मंडळात चौदा टाळकरी लोक होते. समाजामध्ये हे चौदा टाळकरी मोठ्या कुतुहलाचा विषय आहे. हे चौदा टाळकरी कोण? यावर निबंध लेखकाने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तुकारामांचे कवित्व :- संत नामदेव व विठ्ठलाच्या आदेशाने निर्माण झालेले तुकारामांचे कवित्व, परतत्त्व स्पर्शाने युक्त असल्याने आजवर हजारो वारकऱ्यांनी व भाविकांनी त्याचा भरपूर आस्वाद घेतला आहे. या कवित्वाचे वैशिष्ट्य असे की, ते गेय आहे. आणि तुकाराम महाराज आपल्या कीर्तनातून आपण रचलेले अभंग गाऊन दाखवत असे. तुकारामांप्रमाणेच निळोबा पिंपळनेरकर, शंकरस्वामी शिऊरकर, मल्लापा वासकर, वासुदेवबुवा देहूकर इत्यादी तुकाराम शिष्य व वंशजांनी संत साहित्य कार्य: चर्चा व चिंतन

निर्याणसमयी ते तेथे होते. तुकारामांचे आजोळ लोहोगावचे मोझे घराणे. कोंडराव पाटील टाळ धरण्यात चतुर होते.

नावजी माळी भूमकर व कोंडोभट पाटील हे दोघे तुकारामांच्या शेवटपर्यंत सोबत होते. गोपाळबाबांच्या व महिपतिबाबांच्याही लिहिण्यावरून नावजी माळी हा देहूचाच राहाणारा. त्यांचे पूर्वज त्या गावच्या भूमकर थळाचे मिरासदार होते. नावजी माळ्याचा उल्लेख इ.स. १६८४ ते १६८९ च्या गावझाड्यातून आढळतो. काही इकाणी नावजी माळी भूमकर असा उल्लेख येतो. ते तुकारामांच्या काळी हयात होते. गोपाळबाबा म्हणतात त्याप्रमाणे तो तुकारामांच्या घरी दररोज फुले आणून देत असे. या चौदा टाळकऱ्यांनी प्रामुख्याने तुकारामांची कीर्तन पद्धती नामरूपाला आणली असे प्रतिपादन डॉ. म. रा. जोशी यांनी केले आहे. कीर्तन पद्धतीला प्रारंभ शके १५६१ मध्ये तुकारामांच्या हयातीत झाला. आणि शके १६४५ (इ.स. १७२३) मध्ये निळोबा पिंपळनेरकर आणि इतर निष्ठावंत वारकरी यांच्या कार्यामुळे ही कीर्तन पद्धती परिपूर्ण रूपात वारकरी संप्रदायात सुप्रतिष्ठित झाली.

निष्कर्ष :

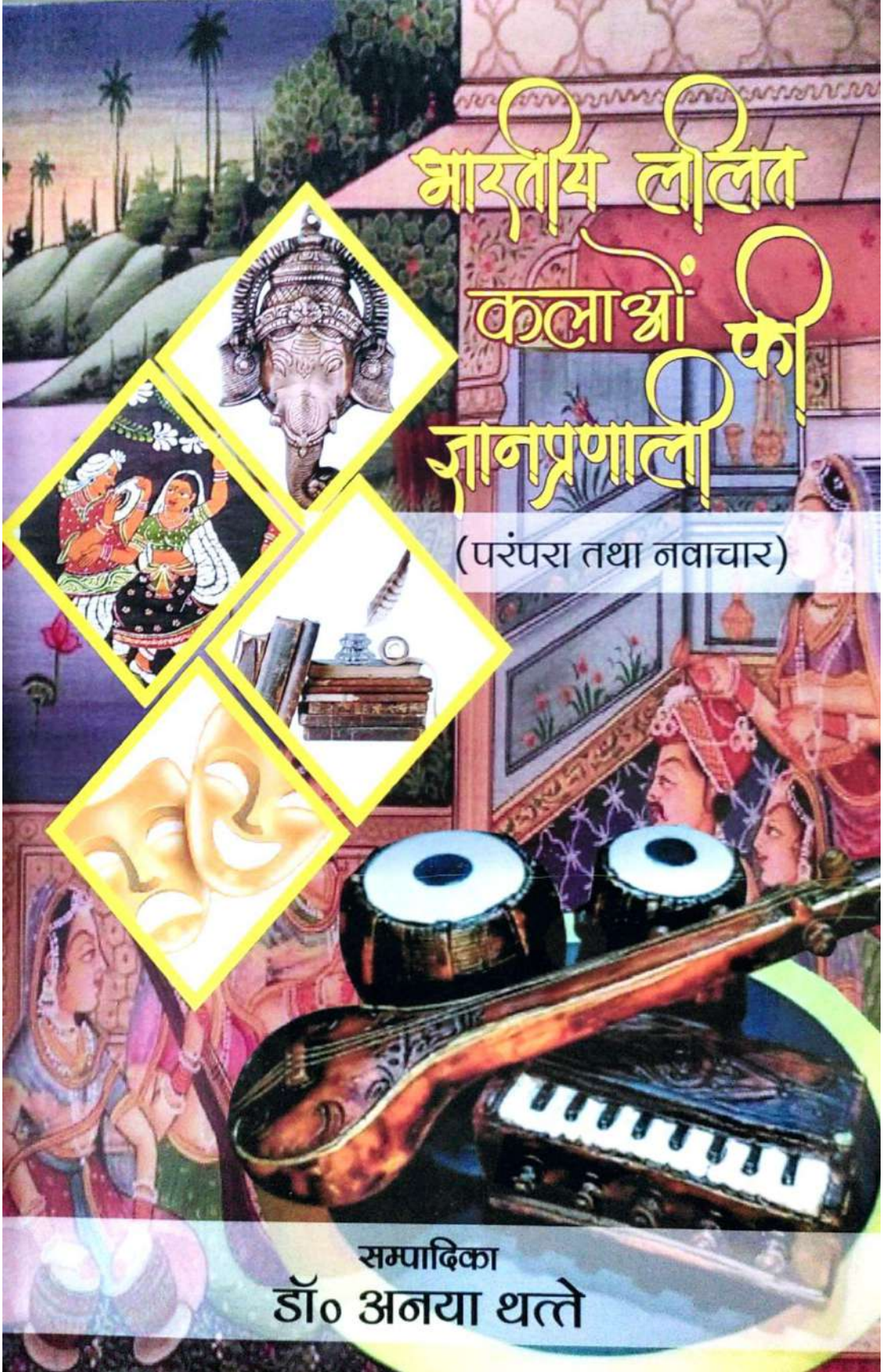
१. तुकारामांच्या भजन मडळात चौदा टाळकरी होते, ही गोष्ट सिद्ध झाली
२. तुकारामानंतर निळोबा महाराज पिंपळनेरकर यांनी ही कीर्तन परंपरा पुढे चालवली.
३. निळोबा पिंपळनेरकर यांच्या नंतर ही परंपरा मल्लापा वासकर आणि बहिणाबाईंचा पुत्र शंकरस्वामी शिऊरकर यांनी पुढे नेली.
४. तुकारामांचे पणतु गोपाळबुवा यांनी प्रथम तुकारामांचे चरित्र लिहून काढले.
५. संताजी तेली जगनाडे व गंगाजी मवाळ हे तुकारामांचे लेखक व टाळकरी होते, असे परंपरा मानते याला दुजोरा मिळतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. वारकरी संप्रदाय : उदय आणि विकास — भा. पं. बहिरट
२. तुकाराम महाराज यांचे संतसांगाती — वा. सि. बेंद्रे.
३. समग्र तुकाराम गाथा — डॉ. म. रा. जोशी

भारतीय ललित कलाओं का ज्ञानप्रणाली

(परंपरा तथा नवाचार)

सम्पादिका
डॉ० अनया थत्ते

इस पुस्तक में व्यक्त विचार लेखक/लेखिका/संपादक के व्यक्तिगत हैं इस पुस्तक में व्यक्त विचारों से किसी भी प्रकार की होने वाली हानि के लिए शब्द संयोजक, मुद्रक तथा प्रकाशक का कोई भी दायित्व नहीं होगा।

ISBN : 978-81-953249-4-1

प्रकाशक-

सत्यम् पब्लिशिंग हाऊस

एन-3/25, मोहन गार्डन, उत्तम नगर,

नई दिल्ली-110059 (भारत)

दूरभाष : +91-7042082850

E-mail: satyampub_2006@yahoo.com

भारतीय ललित कलाओं की ज्ञानप्रणाली : परम्परा तथा नवाचार

मूल्य : ₹ 995.00

प्रथम संस्करण : 2021

© सुरक्षित

प्रस्तुत पुस्तक का किसी भी रूप में लेखक एवं प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना मुद्रण, वितरण एवं पुनः प्रकाशन करना दण्डनीय अपराध है तथा ऐसा करने पर कानूनी कार्यवाही की जाएगी।

भारत में प्रकाशित-

श्री आर. डी. पाण्डेय द्वारा 'सत्यम् पब्लिशिंग हाऊस' के लिए प्रकाशित। सत्यम् प्रिंटोग्राफिक्स, नई दिल्ली द्वारा लेजर टाईपसेटिंग तथा विशाल कौशिक प्रिन्टर्स, शाहदरा, दिल्ली द्वारा मुद्रित।

10. सितार वाद्य की वादन कला, तकनीक प्रस्तुतिकरण की परम्परा एवं नवाचार 168
—डॉ० शोभित कुमार नाहर
11. भारतीय संगीत की ज्ञानप्रणाली में परंपरागत तथा नवाचारित अंतर्वैयक्तिक संबंध 190
—श्रीमती वीणा सावले
12. भारतीय संगीत शिक्षा के मूल तत्व - परंपरा तथा वर्तमान स्थिती 205
—डॉ० अतिंद्र सरवडीकर
13. नए आयामों के संग प्राचीन परंपरा को निभाते आधुनिक गुरुकुलों का संगीत शिक्षा में योगदान 219
—डॉ० संयुक्ता कशालकर- कर्वे
14. भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती का बदलता स्वरूप 235
—प्रा० प्रफुल्ल विलासराव काळे
15. प्राचीन संकल्पनाओंपर समकालीन संशोधन की उपयुक्तता 242
—डॉ० शीतल मोरे
16. हिंदुस्तानी संगीत में घरानेदार खयालगायकी की शिक्षापद्धति : परंपरा तथा नवाचार 257
— प्रा० स्वप्निल चंद्रकांत चाफेकर
17. भारतीय संगीत का शास्त्र पक्ष : क्रमिक विकास विमर्श 272
—डॉ० पौर्णिमा धुमाळे
18. महफिलों की समीक्षा : तब और अब 285
—पं० दीपक क्षीरसागर
19. प्रमुख ऐतिहासिक कालखंड और संगीतकला प्रस्तुति 299
—डॉ० विद्या खांडवे
20. महाराष्ट्र का संगीत : परम्परा एवं नवता 311
—डॉ० केशवचैतन्य कुंटे

भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती का बदलता स्वरूप

प्रा० प्रफुल्ल विलासराव काळे

सार-संक्षेप

प्राचीन काल से ही भारत वर्ष में संस्कृति का चलन देखने को मिलता है। संगीत और संगीत की शिक्षा भी पूर्वापार से चली आ रही है। भारतीय संगीत और संगीत शिक्षण पद्धती में अनेक स्थित्यंतर हुये हैं। प्राचीन काल, मध्यकाल एवं आधुनिक काल इन तीनों काल में संगीत और संगीत शिक्षण पद्धती में हुये बदलाव का सविस्तर विवेचन प्राप्त करना अत्यंत आवश्यक बन जाता है।

पारिभाषिक शब्द

भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती, गुरु-शिष्य परंपरा, संस्थागत शिक्षण पद्धती, ऑनलाइन संगीत शिक्षण पद्धती।

प्रस्तावना

कला मानवी भावनात्मक कौशल्य और कल्पनाशक्ती का अनुप्रयोग है। यह बाहर की दुनिया में मानव की आंतरिक भावना प्रतिबिंबित करता है। जो भी सादरीकरण की कला होती है। प्रस्तुतीकरण होने वाली कला यह प्रभावी मध्यम है जिसमें चेतना की अभिव्यक्ती के लिये मानवी मन और शरीर व्यस्त होते हैं। लालित्य या सुंदरता के आश्रय से अभिव्यक्त होने वाली कला को ललित

कला कहा जाता है। जैसे गीत, संगीत, नृत्य, नाट्य एवं चित्रकला। इन ललित कला में से गीत, नृत्य, नाट्य और चित्रकला इन कला को व्यक्त होने के लिये किसिना किसी माध्यम या साधन कि आवश्यकता होती है। यह ललित कला मूर्त ललित कला ही। लेकिन संगीत यह ऐसी ललित कला ही जो किसी साधन या माध्यम के बिना भी व्यक्त हो सकती है। जिसका आनंद महसूस करने पर भी लिया जा सकता है। संगीत एक अमूर्त कला है। प्रकृती का एक घटक संगीत है। सृष्टी का हर सजीव प्राणी संगीत के स्वर-लय तत्व के साथ प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप से जुड़ा हुआ है। 'गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं त्रयम संगीतमुच्यते।'¹ अर्थात् गीत, वाद्य तथा नृत्य तीनों कला को संगीत कहते हैं। इस संगीत का प्रचलन भारतवर्ष में प्राचीन काल से चला आ रहा है। भारतीय संगीत भारतीय संस्कृती का आईना है। 'गाल्फ पिंडिंगटन ने मानव को चार विषयों में वर्गीकृत किया।

- ☞ शारीरिक नृविज्ञान
- ☞ प्रागैतिहासिक मानव विज्ञान
- ☞ सांस्कृतिक मानवता
- ☞ सामाजिक मानव'² इस प्रकार मानव सभ्यता के विकास के साथ-साथ संगीत का भी विकास हुआ। सीखने एवं सीखाने कि प्रक्रिया को शिक्षण कहते हैं। संगीत शिक्षण का याह अर्थ ही कि शिक्षक प्रात्यक्षिक माध्यम, पुस्तक या अन्य साधन प्रयोग में लाये जिसके द्वारा शिक्षार्थी स्वर, लय, ताल का ज्ञान प्राप्त कर सके और अपनी क्षमतानुसार संगीत को देख सके।

बदलाव होना यह सृष्टी का नियम है। इसी नियम के अनुरूप संगीत और संगीत शिक्षण में प्राचीन काल से आधुनिक काल तक काफी बदलाव हुये हैं। इस संशोधन पत्र में संगीत शिक्षण पद्धती में हुये बदलावो के बारे में सविस्तर जानकारी प्राप्त करने कि कोशिश करेंगे।

प्राचीन काल

सर्वप्रथम मानव को अपनी प्राथमिक आवश्यकताओं कि पूर्ती करना अनिवार्य था। विश्व के अन्य भू-भागों में रहने वाले आदिमानावो का जीवन व्यतीत कर

भटक रहे थे तब भारत वर्ष में व्यक्ती के आत्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक उत्थान के लिये अनिवार्य समझी जाने वाली शिक्षा पद्धती का जन्म हो गया था। भारत में सर्वत्र फैली हुई शिक्षण पद्धती को वैदिक शिक्षण पद्धती भी कहते हैं। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद इन चार वेदोंको हम प्राचीन शिक्षण पद्धती का मूलाधार मानते हैं। वैदिक कालीन शिक्षण पद्धती का काल ऋग्वेद का रचनाकाल लगभग 25000 ई०पू० से लेकर बौद्ध धर्म के उगम तक यांनी के 500 ई०पू० है। 'भगवान बुद्ध का जन्म 533 ईसा पूर्व में हुआ था। इस अवधि के दौरान संगीत में जीवन की व्यापकता और अधिक महत्वपूर्ण हो गई। इस अवधि के दौरान उन्हें एक महान संगीतकार माना जाता था जो अपने संगीत से मानव विकार को दूर कर सकते थे। गांवों और शहरों में सुप्त जनता को जगाने का काम भगवान भगवान बुद्ध के संपूर्ण सिद्धांतों को गाकर पूरा किया गया'।³ वैदिक काल में प्रचलित संगीत शिक्षा ग्रन्थों में ऐसे संकेत प्राप्त होते हैं जिनसे ज्ञात होता है कि आरम्भिक युग में वैदिक शाखा, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद, सूत्र आदि विषयों का अध्ययन अध्यापन उन विद्यालयों में होता था जिन्हें प्राचीन साहित्य में चरण कहते थे। 'सर्वसाधारण रूप से वैदिक साहित्य में संगीत प्रशिक्षण के तीन रूप प्रचलित होने के कई प्रमाण प्राप्त होते हैं।

1. पिता-पुत्र
2. गुरु-शिष्य परम्परा
3. गुरुकुल

वैदिक काल में 12 वर्ष तक शिक्षा प्राप्त करने वाले को स्नातक कहा जाता था। 24 वर्ष तक शिक्षा ग्रहण करने वाले को 'वसु' कहा जाता था। 36 वर्ष तक शिक्षा ग्रहण करने वाले को 'रुद्र' कहा जाता था। 48 वर्ष तक शिक्षा प्राप्त करने वाले व्यक्ति को 'आदित्य' कहा जाता था। शिक्षा सत्र श्रावण मास की पूर्णिमा से लेकर पौष मास की पूर्णिमा तक चलता था।⁴ इन शिक्षार्थी को उपर दि गई पद्धती के अनुसार उनके उम्र के हिसाब से वर्गीकृत किया जाता था और संगीत एवं अन्य शिक्षा दी जाती थी। 'संगीत के लिए भावनाओं और विचारों को व्यक्त करना उद्दिष्ट है, जिन स्थितियों में संगीत बजाया जाता है,

गाया जाता है और सुना जाता है, और संगीत कलाकारों और संगीतकारों के प्रति रवैया सभी क्षेत्रों और काल के बीच भिन्न होता रहा है।⁵

मध्यकाल

‘मुसलमानों का प्रभाव भारतीय संगीत में पड़ा जिससे उत्तरी एवं दक्षिणी भारतीय संगीत धीरे-धीरे पृथक हो गये। कुछ मुसलमानों को संगीत से बड़ा प्रेम था उनके समय संगीत की अच्छी उन्नति हुई, ‘अकबर के शासन काल में संगीत की बहुत उन्नति हुई अकबर स्वयं संगीत का प्रेमी था, अकबरी के अनुसार अकबर के राज दरबार में 36 संगीतज्ञ थे जिसमें तानसेन सब के मुखिया थे, तानसेन ने कई रागों की रचना की जिसमें राग दरबारी कानडा, मियां का सारंग, मियां मल्हार इत्यादि।’⁶ गुरु-शिष्य परंपरा, सीना-बसीना तालीम, शिष्य या अपने परिवार के लोगों को सिखाने कि भावना यह सारी चीजे इस काल में हमे देखने को मिलती है। इस काल में हमे राज्योन्द्रा जनसाधारण कर लिये किसी भी शाला एवं महाविद्यालय कि स्थापना नहीं कि गयी। यह समय में संगीतज्ञ केवल अपने शिष्यो को या परिवार के लोगों को ज्ञानदान किया करते थे। गुरु-शिष्य परंपरा कि नीव तो काफी पहले हि रखी जा चुकी थी, लेकीन उसको मजबुती इसी समय में मिली। संगीत के अनेक घराणो कि निर्मिती निर्मिती इसी काल में हुई। शास्त्रीय संगीत के अलग अलग प्रकारो से संगीत भी सर्वव्यापी बन गया। संगीत के तज्ञ अपना ज्ञान सभी को देना उचित नहीं समझते थे। इसीलिये गुरु शिष्य परंपरा में सीना-बसीना तालीम से ज्ञान प्राप्त करके संगीत को साधने का प्रयास किया जाता रहा है। यह कलाकार संगीत कि शिक्षा के एकमात्र स्रोत थे इसीलिये उन्होने संगीत कि शिक्षा का प्रचार प्रसार सीमित रखा। परन्तु संगीतकारों की ऐसी विचारधारा होने पर भी रियासती शासकों में संगीत के प्रति श्रद्धा भाव के परिणामस्वरूप संगीत रूपी दीप शिक्षा प्रज्वलित होती रही।

आधुनिक काल

भारत में संगीत शिक्षण पद्धती चार वर्गों में वर्गीकृत होती है।

1. गुरुकुल या व्यक्तिगत शिक्षण पद्धती
2. संस्थागत शिक्षण पद्धती

3. डिजिटल साहित्य शिक्षण पद्धती 4. ऑनलाईन संगीत शिक्षण पद्धती गुरुकुल या व्यक्तिगत शिक्षण परंपरागत शिक्षण प्रणाली के बारे में हमने देखा है। अब संगीत कि संस्थागत शिक्षण पद्धती के बारे में देखेंगे। संगीतज्ञो ने शास्त्रीय संगीत उभारणे के लिये, संवारणे के लिये, प्रतिष्ठा दिलाने के लिये दुसरे विषयो कि शिक्षण समान हि संगीत का शिक्षण देने हेतू संगीत शिक्षण संस्थाओमे शुरू करने के लिये या संगीत शिक्षण देने वाली संस्था जहा शिक्षार्थी को संगीत का सूत्रबद्ध शिक्षण दिया जा सके ऐसी जगह निर्माण करने का महत्वपूर्ण कार्य किया। उनके अखंड प्रयास के चलते संगीत शिक्षण शाला, महाविद्यालय तथा निजी वर्गों में शुरू हो गया। 'पं० विष्णु दिगंबर पलुस्करजी के प्रयास से 5 मई 1901 को लाहोर में प्रथम गंधर्व महाविद्यालय कि स्थापना हुई। सन 1908 मी बंबई में गंधर्व महाविद्यालय कि कि शाखा खोली गयी। पं० पलुस्कर के कार्यो को आगे बढाने के लिये उनके शिष्यो के सामुहिक प्रयत्न से गंधर्व महाविद्यालय मंडळ कि विभिन्न शाखा विभिन्न नगरो में स्थापित हुई।' संस्थागत शिक्षण पद्धती में संगीत का अभ्यासक्रम होना जरुरी था। इसलिये कुछ संगीतज्ञोने संगीत का और सैद्धांतिक साहित्य निर्माण किया एवं सैद्धांतिक और क्रियात्मक अभ्यासक्रम कि निर्मिती हुई। यह सर्व प्रक्रिया में जिनका महान योगदान है उन कुछ विद्वानो के नाम इस प्रकार है- पं० विष्णु दिगंबर पलुस्कर, पं० विष्णु नारायण भातखंडे, सुरेन्द्र मोहन टैगोर, मौला बख्श इत्यादी। ऐसेही अनेक विद्वानो कि वजह से शिक्षार्थी संगीत शिक्षा अनेक शालेय संस्था, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय, निजी वर्गों से प्राप्त करके संगीत के विभिन्न प्रमाणपत्र ले सकता है। संगीत शिक्षा के प्रचार प्रसार के लिये आज सरकार कि तरफ से भी विभिन्न स्कॉलरशिप, फेलोशीप दि जाती है। इस प्रकार गुरुकुल एवं संस्थागत शिक्षण पद्धती के बारे में जानकारी प्राप्त होती है।

डिजिटल साहित्य में गुरु या शिक्षक द्वारा पूर्व चित्रित या ध्वनिमुद्रित सी। डी०, डी०व्ही०डी०, केसेट, रेडीओ, टी०व्ही०, युटूब, इंटरनेट इस प्रकार के साहित्यो का समावेश होता है। इन साहित्यो का आधार लेकर शिक्षार्थी स्वयं देखकर या सुनकर रियाझ एवं अभ्यास करता है।

आधुनिक काल में ऑनलाईन शिक्षण पद्धती भी कारगर साबित होती

दिख रही है। अभी के समय में कोरोना इस संसर्गजन्य महामारी ने विश्व को परेशान किया हुआ है। सभी क्षेत्रों के साथ संगीत क्षेत्र भी इस महामारी के चपेट में आ गया है। संगीत शिक्षण पर गहरा परिणाम दिखाई देता है। संगीत का प्रात्यक्षिक पक्ष अधिक प्रभावी पद्धती से गुरु या शिक्षक के सामने बैठके सिखना पड़ता है। ऑनलाईन शिक्षण पद्धती में सैद्धांतिक एवं प्रात्यक्षिक पक्ष सिखाये जा सकते ही, लेकिन उसमें कुछ मर्यादाये भी आती है। ऑनलाईन संगीत शिक्षण पद्धती के घटक जीस पर यह संगीत शिक्षण दिया जा सकता है या ग्रहण किया जा सकता है। व्हिडीओ, व्हाटस अप, झूम, गुगल मीट, मुक्स, स्वयम, युटूब, ऑनलाईन कोर्सेस इत्यादी। संगीत की चिकित्सा पद्धती विकसित हुई। 'संगीत चिकित्सा पद्धति वैज्ञानिक चिकित्सा पद्धति प्रतीत होती है। संगीत चिकित्सा नैदानिक है और एक साक्ष्य पेशेवर द्वारा अनुमोदित चिकित्सीय कार्यक्रम में एक उपचारात्मक पेशेवर के भीतर वैयक्तिकृत लक्ष्यों को पूरा करने के लिए संगीत हस्तक्षेपों का साक्ष्य आधारित उपयोग है।'⁸ इस प्रकार से सभी शास्त्रीय संगीत शिक्षण की सभी पद्धतीयां संगीत को मजबूत करनेका महत्वपूर्ण कार्य करती हुई दिखाई देती है। जिससे संगीत प्राचीन काल से आजतक वृद्धिगत होता चला आ रहा है।

'संगीत स्वर और लय में सोचने की एक विधा है। साधारण संगीत को सुनने से विभिन्न प्रकार की जागरूकता बढ़ती है।'⁹ इसीलिये संगीत शिक्षण पद्धतियों का अध्ययन अत्यंत महत्वपूर्ण है।

संगीत शिक्षा के उद्देश

भारतीय संगीत में अध्यात्मिकता का रुझान प्राचीन काल से ही देखने को मिलता है। ईश्वर प्राप्ती के लिये संगीत साधना यह प्रमुख उद्देश था। संगीत का आधार लेकर हि वेद ऋचा गायन किया जाता था। उसी के अनुरूप संगीत कि शिक्षा दि जाती थी। संगीत और संगीत शिक्षा से एक समृद्ध एवं विकारो से रहित समाज कि निर्मिती करना यह भी एक उद्देश था। मध्यकाल में विरासत से मिला हुआ संगीत का ज्ञान अगली पिढी तक पहुचाना यह उद्देश था। संगीत कि शिक्षा का उद्देश सीखे हुये संगीत से राजा, महाराजा के दरबार में दरबार गायक बनके उपजीविका का साधन प्राप्त करना और उन राजा एवं सुननेवालोंको

खुश करना था। आधुनिक काल में संगीत शिक्षण के उद्देश में अर्थार्जन, मनोरंजन करना यह प्रमुख घटक देखने को मिलते हैं। संगीत और संगीत का अमूल्य ज्ञान अजरामर रहे, उसपर कोई आंच ना आये, सबको उसका उपयोग मिले यह संगीत शिक्षण का प्रमुख उद्देश है। इस प्रकार सभी काल में संगीत और संगीत शिक्षण पद्धती के मनोरंजन, ध्यान-साधना, अर्थार्जन, समृद्ध समाज का निर्माण, संगीत से चिकित्सा एवं अनेको उद्देश देखने को मिलते हैं।

निष्कर्ष

भारतीय संगीत शिक्षण के स्वरूप में बदलाव हुये है। संगीत कि शिक्षा सर्वसामान्य व्यक्ती के लिये खुली हो गयी है। संगीत हर काल में उन परिस्थिती के अनुसार ढला है। संगीत शिक्षण कि सभी प्रणाली कारगर है। संस्थागत शिक्षण पद्धती में संगीत विषय ने अपना स्थान बना लिया है। संगीत शिक्षण कि अलग अलग तकनिकी चीजे विकसित हो रही है। भारतीय संगीत और संगीत शिक्षण पद्धती का विकास होणे कि न खतम होणे वाली प्रक्रिया आजभी चालू है। भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती से संगीत वृद्धिंगत हुआ है और यह प्रक्रिया आज भी हो रही है।

संदर्भ

1. डॉ० पुरोहित बाळ, हिंदुस्थानी संगीत पद्धती, विजय प्रकाशन, 2004, नागपूर, पेज नं० 1, 2
2. डॉ० दुबे श्यामचरण, मानव और संस्कृती, राजकमल प्रकाशन, 2016, दिल्ली, पेज नं० 11
3. डॉ० गर्ग लक्ष्मी नारायण, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय, 2010, हाथरस, पेज नं० 17
4. shripabhu.blogspot.com
5. Wikipedia history of music
6. <https://www.musicalsday.com/2019/11/History-of-music-sangeet-ka-itihhas.html>
7. अशोक कुमार यमन, संगीत रत्नावली, अभिषेक पब्लिकेशन्ज, 2018, चंदीगड, पेज नं० 754
8. Shodhgandha.inflibnet.ac.in, Different types of Veena, pdf, chapter no.3, P.no.63
9. Raj Kumar, Essays on Indian Music, Music-An expression of Man's Creative Genius, Discovery Publishing House, 2003, New Delhi

PRINT ISSN : 2395-6011
ONLINE ISSN : 2395-602X

CONFERENCE PROCEEDINGS

**International Multidisciplinary
E-Conference On Contribution of
Various Aspects In Nation Building**

Date : 11th to 13 th October 2021

Organised by

**Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce,
Home Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist.
Yavatmal, Maharashtra, India**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC
RESEARCH IN
SCIENCE & TECHNOLOGY**

VOLUME 9 - ISSUE 5 , SEPTEMBER-OCTOBER-2021

Email : editor@ijsrst.com Website : <http://ijsrst.com>

Conference Proceedings – Part 2

International Multidisciplinary E- Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building

(CYAINB-2021)

11th to 13th October 2021

Organised by

**Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce, Home
Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal, Maharashtra,
India**

In Association With
International Journal of Scientific Research in Science and Technology

Print ISSN: 2395-6011 Online ISSN : 2395-602X

Volume 9, Issue 5, September-October-2021
International Peer Reviewed, Open Access Journal

Published By

**TECHNO SCIENCE
ACADEMY**
एक अंतरराष्ट्रीय, खुला प्रवेश, ऑनलाइन
[www.technoscienceacademy.com]

15	संततुकाराम : एक सामाजिकपरिवर्तनवादीसंत नवाजीगेंदलाल घरत	58-61	Download
16	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्वातंत्र्य प्रेरक काव्य स्वप्नील राजेश इंगोले	62-69	Download
17	साहित्य आणि संगीत यांचा परस्परसंबंध	70-73	Download
18	प्रा. प्रफुल्ल विलासराव काळे संतांच्यापरिवर्तनवादीविद्याचीचपयुक्तता	74-78	Download
19	डॉ. सुवर्णागाडगे मराठी साहित्यातील बदलते प्रवाह	79-84	Download
20	डॉ. प्रीतीकिशोरउमाठे सामुदायिकप्रार्थनेमागीलराष्ट्रसंताचीभूमिका	85-88	Download
21	प्रा. डॉ. सिध्दरामकिशनरावमुंडे डॉ. आनंद यादवांचावाद्मयीनप्रवास	89-91	Download
22	प्रा. नितीनजगदिशेटकाम मराठीसाहित्यातीलबदलत्याप्रवाहातशब्दचित्स्मातेधर्मा तरश याआत्मकथनाचेमूल्यमापन गजाननश्यामसुंदरराऊत	92-96	Download
23	समाजस्वास्थ्याचेसुधारकरघुनाथधोंडोकर्वे:राष्ट्रभा रणीतीलद्रष्टाकर्मयोगी प्रा.डॉ.जयश्रीप्रकाशशास्त्री	97-103	Download
24	परिवर्तनवादीप्रबोधकजोतीराव प्रा.डॉ.राजेशचवरे	104-113	Download
25	संत श्रीगोविंदप्रभूची सामाजिक परिवर्तनवादी भूमिका डॉ अभिजित नाना पाटील	114-118	Download
26	लोकशाहीतीलसर्वातमोठाअडसर.....जातिवाद डॉ.राजेंद्रश्री.कोरडे	119-123	Download
27	भारतातीलदारिद्र्य Poverty In India Prof. Kalpana K. Kale	124-129	Download
28	वृद्धांचीस्थितीएकअवलोकन प्रा.कु. वैशालीउत्तमरावकांबळे	130-137	Download
29	मानवीजीवनातपोशकआहाराचेमहत्त्व	138-144	Download

साहित्य आणि संगीत यांचा परस्परसंबंध

प्रा. प्रफुल्ल विलासराव काळे, संगीत विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा,

प्रस्तावना : साहित्य आणि संगीत यांचा अनन्यसाधारण संबंध आहे. समाजामध्ये चालत आलेल्या सर्व चालिरीती, प्रथा परंपरा मांडणारा म्हणजे थोडक्यात साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. संगीत कला म्हणजे साहित्य कलेत येणाऱ्या सर्व गोष्टींची भावनिक अभिव्यक्ती होय. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत मानव कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने अभिव्यक्त होण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. भाषा जन्मापूर्वी टाळ्या वाजवणे, पशु-पक्षांचे आवाज काढणे, एका वस्तूने दुसऱ्या वस्तूवर आघात करणे अशा अनेक गोष्टींच्या सहाय्याने मानव अभिव्यक्त होत होता. त्यानंतर भाषा तयार झाली. लेखनकला अस्तित्वात आली. वेगवेगळ्या लिपी पद्धती तयार झाल्या. साहित्य निर्माण झाले. याच साहित्याला त्यात असणाऱ्या सांगीतिक गुणधर्मांमुळे संगीताच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करून त्याचा प्रगल्भ परिणाम समाजावर होतो याची प्रचिती मानवाला आली. मानवाच्या जीवनात लयबद्धता असणे अत्यंत आवश्यक आहे. लयबद्धता हि सांगीतिक संज्ञा आहे. त्या संज्ञेचा अर्थ असा की एका विशिष्ट लयीत / चालीत, स्वरात जीवन व्यतीत करणे. लय / लयतत्त्व / लयात्मकता म्हणजे त्या विशिष्ट गोष्टीला (सजीव तसेच अस्तित्वात असलेल्या प्रत्येक गोष्टीला) प्राप्त होणारा आकार होय. लयीमुळे सुबकता प्राप्त होते. साहित्य, चित्रण, शिल्प, संगीत किंवा संपूर्ण ललित कलांमध्ये लय / लयतत्त्व असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यात लय तसेल तर कोणताही रस न उत्पन्न झाल्यामुळे ती गोष्ट निरस भासते. साहित्य आणि संगीत या दोहोंमध्ये असलेला लयबद्धतेचा गुणधर्म समान आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये साहित्य आणि संगीत यांचा परस्परसंबंध सविस्तर पाहणार आहोत.

साहित्य : साहित्याची सर्वसामन्य पद्धतीने व्याख्या करावयाची झाल्यास ती पुढीलप्रमाणे करता येईल- मानवाचे जीवन, चित्रण, विवरण, त्याभोवती घडणाऱ्या घटना अशा अनेक गोष्टींची भाषिक पद्धतीने होणारी मांडणी म्हणजे साहित्य होय. मानवी जीवनामध्ये येणाऱ्या भाव-भावना, अध्यात्म अशा विविध अंगणी घडविलेले सर्जनशील, वैचारिक, कल्पनात्मक, वास्तव अशा भिन्न-भिन्न स्तरांवरचे सर्वांगीण, सम्यक दर्शन साहित्यातून वाचकांस प्रतित होते. "Literature, in its broadest sense, is any written work. Etymologically, the term derives from Latin *litaritura* / *litteratura* "writing formed with letters," although some definitions include spoken or sung texts. More restrictively, it is writing that possesses literary merit. Literature can be classified according to whether it is fiction or non-fiction and whether it is poetry or prose. It can be further distinguished according to major forms such as the novel, short story or drama, and works are often categorized according to historical periods or their adherence to certain aesthetic features or expectations (genre)."

1 कोणत्याही साहित्यामध्ये गद्य-पद्य रचना आणि त्यांचे अनेक प्रकार असल्याचे दिसून येते. साहित्यामध्ये लेखन महत्त्वाचे आहे. "कोणत्याही लेखन परिस्थितीत तिचा खास विशेष अधिक खोलवरच्या पातळीवर अवतरत असतो."2 सर्वप्रथम शारीरिक हालचाली तसेच विविध मार्गांचा उपयोग करून मानव आपापसात संभाषण करत असे. कालांतराने विकास होत गेला आणि भाषेची निर्मिती झाली. पुढे अजून विकास झाल्यानंतर बोली म्हणून

असणाऱ्या या भाषेला लिखित स्वरूपात मांडण्यासाठी लिपी पद्धती तयार झाली आणि साहित्याची निर्मिती झाली.

संगीत : संगीत म्हणजे समाजाच्या आत्मिक भाव-भावना अभिव्यक्त करणारे प्रभावी साधन होय. संगीताच्या माध्यमातून अध्यात्म, आरोग्य, विज्ञान, मनोरंजन तसेच सामाजिक एकता अशा अनेक गोष्टी मानवाला साध्य करता येतात. संगीत हे चराचरात वसलेले आहे. लय आणि स्वर हे संगीताचे मुख्य घटक आहेत. यावरच संगीताचा पाया रचला जातो. संगीत म्हणजे मानवी देहातून उत्पन्न होणारी अत्यंत प्रभावी कला आहे. लयतत्त्व आणि स्वरतत्त्व यांचे दर्शन संपूर्ण ब्रम्हांडामध्ये होते. दिवसाचे प्रहर, ध्रुवधव्याच्या आवाज, पक्षांचे आवाज, नाड्यांचे तसेच हृदयाचे ठोके, रक्ताभिसरणाची प्रक्रिया अशी अनेक लयतत्त्व आणि स्वरतत्त्व उदाहरणे दैनंदिन जीवनात पाहायला मिळतात. "पं. अहोबल के अनुसार - गीतं वादित्रं नृत्यानाम त्रयं संगीतमुच्यते."³ गायन, वादन आणि नृत्य तिन्ही कलांच्या समूहाला मिळून संगीत असे म्हणतात. प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेल्या या संगीतामध्ये प्रात्यक्षिक आणि सैद्धांतिक ज्ञान असलेले अनेक सांगीतिक साहित्य / ग्रंथ याचे अनेक पुरावे सापडतात. संगीत श्रवण केल्यामुळे आजार बरे होतात. आध्यात्मिक विकास होण्यासाठी संगीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सर्वसामान्य व्यवहारांमध्ये सुद्धा सांगीतिक गुणधर्म असलेली लय अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक सजीव विशिष्ट लयीत, चालीत, स्वरात दिनचर्या व्यतित करीत असतो. दोन सजीवांमध्ये असलेले मुख्यस्थित लयतत्त्व हे योग्य व्यवहार,संभाषण घडवते. पण जर त्यांमध्ये लयतत्व साधता आले नाही तर भांडण, तंटे उत्पन्न होतात. त्यामुळे स्वरतत्व आणि लयतत्व यांचा संगीतामध्ये तसेच दैनंदिन जीवनात असलेले महत्व दिसून येते.

साहित्य आणि संगीत यांचा परस्परसंबंध : ज्याप्रमाणे साहित्यामध्ये आधी भाषेचा विकास झाला, लेखनकला विकसित झाली आणि वेगवेगळ्या लिपी पद्धती विकसित झाल्या, त्याचप्रमाणे संगीतामध्ये सुद्धा आधी गायन, वादन, नृत्य या कला विकसित झाल्या आणि मग त्यांची लिपी पद्धती विकसित होत गेली, शास्त्र विकसित होत गेले. थोडक्यात सांगायचे झाले तर कोणतीही कला आधी अस्तित्वात येते आणि त्यानंतर त्यांचे साहित्य, शास्त्र बनते.

साहित्य आणि संगीत यांचे जवळचे नाते दर्शविण्यासाठी ललित कला या घटकाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. 'ललित' या शब्दाचा अर्थ सुंदरता असा होतो. याच पद्धतीने ललित कला या सुंदरतेची अभिव्यक्ती करणाऱ्या कला होत. "ललित कला म्हणजे भावना व्यक्त व उद्दीपित करण्याकरिता स्वतंत्रपणे व विचारपूर्वक, तालबद्ध, गती किंवा ध्वनी किंवा नियमबद्ध आकृती काढण्याचे नियम पाळून केलेली आणि प्रत्यक्ष उपयोगाची दृष्टी न ठेवता केवळ चिरकालिक निरपेक्ष आनंद पुष्कळांना प्राप्त करून देण्यासाठी अधिकाधिक उत्तम केलेली, मनुष्याची उत्तम कृती होय."⁴ या ललित कलांमध्ये पाच कलांचा समावेश दिसून येतो, ज्या कलांपासून उत्पन्न होणाऱ्या सौंदर्याचा परिणाम मानवी मनावर अत्यंत खोलवर होतो आणि चिरकाल टिकतो.त्या पाच ललित कला पुढीलप्रमाणे:- १)संगीत २)साहित्य ३)वास्तु ४)चित्र ५)शिल्प इत्यादी. या कलांमध्ये संगीत आणि साहित्य यांचा समावेश विशेष आहे. संगीताचा इतर प्रत्येक कलेशी घनिष्ट असा संबंध आहे. तरीसुद्धा संगीत ही कला इतर ललित कलांच्या तुलनेत सर्वश्रेष्ठ ठरते. इतर ललित कलांना कोणत्या ना कोणत्या साधनांची, माध्यमांची आवश्यकता असते. "शोषेन होवर का कहना है - केवल संगीत हि ऐसी कला है जो श्रोतओंसे सीधा संबंध राखती है. इसे किसी भी मध्यम कि आवश्यकता नहीं होती."⁵ ललित कलांमधील चित्रण, वास्तु, शिल्प या कलांमधून जे भाव व्यक्त होत

नाहीत ते साहित्यातून होतात. साहित्य कलेला सुद्धा मर्यादा आहेत. सर्व भाव-भावना पोहचविण्यासाठी साहित्याला जिथे मर्यादा येतात तिथून पुढे संगीत कला कार्यरत होते. संगीत हि अमूर्त अशी कला आहे. साहित्यातील कलाकृतीला श्रोत्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी त्याति भाव-भावना अभिव्यक्त करण्यासाठी संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला आहे. साहित्य आणि संगीत यांमध्ये समान असणारा असणारा गुण म्हणजे त्यांमध्ये असणारी लयात्मकता. कोणत्याही कलेला निरस होण्यापासून वाचवायचे असेल तर त्यात लयात्मकता असणे अत्यंत आवश्यक आहे. अक्षर, शब्द, ओळ, गद्य-पद्य या सर्वांमध्ये स्वर, लय, लयतत्त्व, लयात्मकता असणे आवश्यक आहे. हेच स्वरतत्त्व, लयतत्त्व म्हणजे संगीताचा प्राणतत्व आहे. "Music arises when irregular sounds are made regular indiscriminate sounds periodic."⁶ म्हणजे सांगीतिक ध्वनी हा नित्य आणि सुव्यवस्थित असतो. संगीतामध्ये कानाला ऐकू येणारा सांगीतिक ध्वनी म्हणजे श्रुती होय. अशा २२ श्रुती संगीतात आहेत. श्रुतीला आईचा तर लयीला पित्याचा दर्जा संगीतात देण्यात येतो. यावरून संगीत आणि साहित्य किंवा इतर कोणतीही ललित कलांमध्ये लयतत्त्व अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. साहित्यातील गद्य-पद्य अधिक परिणामकारक होण्यासाठी किंवा श्रोत्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी संगीत कलेची जोड असेल तर ते सांगीतिक साहित्य लोकमनावर अधिराज्य गाजविणारे ठरते. भाषा-साहित्य याला प्रांतवार रचना या दृष्टीने पाहिल्यास मर्यादा येतात. प्रत्येक राज्याची भाषा-साहित्य हे सर्वसाधारणपणे त्या त्या राज्याच्या भाषेमध्ये असते. पण ज्यावेळी साहित्य संगीतामध्ये बद्ध होते तेव्हा त्या परंप्रांतीय साहित्याचा अर्थ जरी कळाला नाही तरी त्या साहित्यातील रसात्मकता संगीत कला श्रोत्यांच्या अंतर्मनापर्यंत पोहचविते. अर्थ त समजणारे साहित्याचा गाभा संगीतातून अभिव्यक्त होतो आणि त्याच्या उलट प्रांतीय भाषा-साहित्य आणि संगीत यांच्या मिलाफातून तयार झालेली कलाकृती अजरामर होऊन मानवी मनावर राज्य करते. संतांचे साहित्य, साहित्यातील गद्य-पद्य पद्य यांना सांगीतिक जोड मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे. ही गोष्ट संताना माहिती होती. याच कारणामुळे संतांनी, समाजसुधारकांनी साहित्याला गेय स्वरूप दिले म्हणजेच समाजामध्ये सर्वसामान्यांना एकत्रित करण्यासाठी, समाजसुधारणेच्या दृष्टीने साहित्य आणि संगीत यांची सांगड घालून जनजागृती करण्याचे कार्य यशस्वीपणे पार पाडले. संतसाहित्य, कीर्तन, अभंग, भजन, साहित्यातील गद्य-पद्य हे सर्व त्यांच्यात असलेल्या लयात्मकता या सांगीतिक गुणामुळे अजरामर होतात. म्हणजेच साहित्याची परिणामकारकता वृद्धिंगत करून जनसामान्यांपर्यंत पोहचवून चिरकाल स्मरणात ठेवण्यासाठी संगीत ही कला आत्यंतिक महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. वाग्गेयकार हि संकल्पना संगीतामध्ये प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. "श्रीपाद बंडोपाध्याय के अनुसार वाग्गेयकार का अर्थ है वाक अर्थात पद्य और गेय अर्थात स्वर. इन दोनों शब्दों का संयुक्त रूप हि वाग्गेयकार है."⁷ सांगीतिक स्वर, लय आणि साहित्य यांचा अभ्यास असणारा व्यक्ती म्हणजे वाग्गेयकार होय. वाग्गेयकाराला शब्द, साहित्य, व्याकरण, अलंकार, छंद, रस, भाव तसेच संगीत कलेतील गायन, वादन, नृत्य, लय, स्वर, ताल, कला अशा प्रकारे साहित्यिक आणि सांगीतिक दोन्ही गोष्टींचा अभ्यास असणे आवश्यक आहे. यावरून साहित्य आणि संगीत यांचा असलेला घनिष्ट संबंध दिसून येतो.

निष्कर्ष :

- साहित्य आणि संगीत यांमध्ये लयात्मकता हा गुणधर्म आहे.
- साहित्य परिणामकारक होण्यासाठी संगीत महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- साहित्य आणि संगीत यांचा घनिष्ट संबंध आहे.

- साहित्याला समाजापर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्यासाठी संतांनी, समाजसुधारकांनी त्यांच्या साहित्याला गेय / सांगीतिक रूप दिले आहे.
- वाग्गेयकार हि संकल्पना साहित्य आणि संगीत यांमध्ये समन्वय साधते.
- साहित्य आणि संगीत यांचा मिलाप जनसामान्यांच्या चिरकाल स्मरणात राहतो.

संदर्भ :

1. Introduction to Literature pdf by Dench Jamie, Lumen learning and IVY tech College, 2015, page no. 1
2. रानडे अशोक, संगीत विचार, पोपुलर प्रकाशन, मुंबई, २००९, पृष्ठ क्र. १५१
3. कुमार अशोक, संगीत रत्नावली, अभिषेक पब्लिकेशन, चंडीगड, २०१८, पृष्ठ क्र. २
4. पुरोहित बळ, हिंदुस्थानी संगीत पद्धती मुलतत्त्वे आणि सिद्धांत, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००४, पृष्ठ क्र. ३
5. वसंत, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय, हाथरस, २०१०, पृष्ठ क्र. ५६०
6. Kumar Raj, History and Cultural series, Essays on Indian Music, Discovery Publishing House, New Delhi, 2003, page no. 22
7. कुमार अशोक, संगीत रत्नावली, अभिषेक पब्लिकेशन, चंडीगड, २०१८, पृष्ठ क्र. २९९

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

शीर्षक व लेखक

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
30	LSRW Skills and Students - Prof. Pranali Hiwarkar	219
31	Importance of English Language in Today's World - Prof. Vishal Patil	227
32	Stem Cell Banking: A New Hope For Life - Prof. Kranti Chandankar	233
33	Concept of Crimes, Punishments And Victimology - Dr. Manoj Bendle	239
34	A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia In Children (0-12 Year) And Their Socio Economic Status Wardha District - Dr. Kalpana Kulkarni	245
35	Constitutional Morality - Dr. Ravishankar Mor	254
36	Adolescent Friendly Health Clinics (AFHC) - Dr. Sarita R. Vishwakarma	257
37	Gear Up For The Technology-Enabled Learning - Dr. Atul Sidurkar	261
38	Ecofriendly Technology For Green India - Dr. Arti Chaudhari	267
39	Waste Management And Awareness of 3'Rs - Dr. Archana Dupare	272
40	Water Treatment for Domestic and Industrial Purpose - Dr. Yogita Thakre	275
41	The Representation of the Tribals' Struggle for Existence in the Selected Works of Mahasweta Devi - Prof. Madhuri Sidam	280
42	Study on Bagru or Dabu Printing - Prof. Smita Kawley	286

The Representation of the Tribals' Struggle for Existence in the Selected Works of Mahasweta Devi

Prof. Madhuri Sidam
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract

Tribals have emerged as an area of critical concern in contemporary literary tradition of subaltern studies. In Indian literary tradition, the tribals have not been given adequate space. Every marginalized community like women and Dalits started their movement in full swing and represented themselves in modern Indian literary tradition. But the tribals are yet to create a distinct space for themselves. It is due to their lack of power to assert due to their poverty and exploitation by the dominant class. It is slowly being acknowledged locally as well as globally that tribals have a long cultural heritage attached to their roots, with literature, music, songs, dance, art, food habit, ornaments and unique life style. Their culture has attracted the attention of various Indian writers across the country. A few of them have presented the realistic picture of the tribal world. Gopinath Mohanty, Mahasweta Devi from non-tribal community, have tried to project the tribals and their miserable conditions in their writings facing the onslaught of adversarial forces. The objective and goal of this research is to study Mahasweta Devi's novels in the light of tribal culture in general and their existential struggles in particular.

Introduction:

Literature allows us to discover the significance even a lost culture lost in the pages of history. The tribal culture has a living history, but in India's past it is muted and misrepresented. Both history and literature in their fields ultimately require inclusion and a recent development has emerged in modern literature, bringing into question the elitism and exclusiveness of the dominant class and encouraging the muffled voice of the indigenous peoples.

The well-known writer Mahasweta Devi has devoted all her life to supporting and upholding the tribal cause. For more than three decades she has been researching and writing about the injustice being meted out to tribals. The expertise of Mahasweta Devi was based on Adivasi, Dalit and Marginalised people (Chatterjee, 2008). She stayed, years after years and learnt from them and became friends with them in the towns of Adivasis in

context of the rapidly changing Indian society.

2. To analyse the major themes of Mahasweta Devi's novels.
3. To briefly analyse tribal literature in India.
4. To investigate the struggle of tribals for existence in the novels of Mahasweta Devi.

Tribes and Society

India is a heterogeneous Country with multiplicity of faiths, languages, castes, regions, races, communities etc. The tribal groups are one of the key divisions of this isolated population. The different tribal groups reflect the varied cultures of different areas. Though a large number of the tribals are spread throughout the world, most of them are clustered heavily in forest regions. There are also wide similarities between these different tribes. The most profitable groups are subsistence farming, hunting and the processing of fruit. Most of the tribes are backward from demographic, political and poor divisions of Indian society (Louis, 2000).

Tribal people definitely vary from the majority of the population ethnically and culturally. A tribe is typically an endogamous group with its own name. Tribes typically live separately from the villages in their own communities. Tribes follow their typical, distinct occupation from non-tribal. Their membership, life and traditions are a part of tribal culture. So to understand their struggles, their deep-rooted culture has to be studied.

The Tribals and their struggle for existence in Mahasweta Devi's work

The devotion of Mahasweta Devi to the tribes is more enduring and fruitful. Her understanding of tribal identity is different from Mohanty's and Karanth's. One can see the tribal in her novels as human beings and not as idealised individuals. The author depicts the miserable and precarious lives in the tribal regions in which rice is the eternal hope, in which life means moving from one location to the next because the dikus (outsiders) constantly pushes them away, in which tribal life has been founded upon land and woods, the tribal agriculture in the woods and the issue of forestry rights has become a crisis. Her goal was to help the tribes build on their naturally rich and valuable past. The mainstream is still called upon to accept Tribal India's rich cultural heritage. That was her fiction's crucial theme. She seeks to end the injustice and inequality meted out to the indigenous citizens at the hands of the ruling class, as a social activist and reformer. In her novel she exposes tribal injustice, particularly atrocities towards tribal women (Salgado, 2000).

She also reveals the ruling class's exploitative actions on tribal in general. These issues are reflected in her short fiction like *Shishu*, *Salt and Arjun*. One notices, though, that the tribes are still a fighting group in her writing. Her novels rarely contain their songs, dances, joys and other types of cultural traditions. This means that a tribal still struggles for food, justice and shelter for her. Reality of tribal existence as such is hard and not so easy. However, one feels that Mahasweta Devi's narrative overlooks some facets of tribal life such as their good disposition, sense of happiness and other values. The politics, advocacy, and passion of the writer can lead people to see tribal societies as battlefields. She needs the mainstream's concern always kept focused on the tribal people's injustices and pains. Such portrayal offers only a partial perspective of the tribal culture and definitely not the whole. The tribals, though, are not aromatized and eroticised, but portrayed as human beings unlike many other writers in their literature.

The engagement of Mahasweta Devi with the tribes and her hard work to record the tribal realities make her writing more authentic than that of many other novelists'. She also collects many facts about tribal life and makes imaginative use of them all from various source materials including government records, historical papers, oral tales, laws, and medicine. Though many authors projected the minimal features of tribal life with respect to themselves, one can see greater realism in her work.

Her novel, *The Book of the Hunter* is translated by Sagaree and Mandira Sengupta. The two translators, Sagaree and Mandira Sengupta acknowledge that Mukundaram's poem was only source, while writing about the life of Shabars. While translating, they found direct experience and acquired knowledge for a better understanding of shabars. The novel, *The Book of the Hunter* is the translation of *Byadhkhanda*, written in Bengali. In this novel, the writer has completely concentrated on the Shabar tribe, their history and identity to explain to the main stream of the Indian society. The writer explains in her work, legacy and history, facts and fiction, narration and dialogue coalesce into a dramatic whole.

The novel *Aranyer Adhikar* (1977) is based on Birsa Munda's Movement for tribal emancipation. She gives different views about the Movement. Mahasweta Devi's choice of the particular historical event, which is a neglected phase of Indian history, gives evidence of her social commitment. Through this novel, she exposes the exploitation of the tribals and its effects on their lives—physical as well as emotional. She makes an attempt to give a realistic picture of the movement. She exposes

the crookedness, exploitative nature, and heartlessness of the British government authorities, and the ruthless and crafty nature of non-aboriginal landlords, moneylenders and petty officials.

Chotti Munda and His Arrow (2002), is a novel about Munda's uprising against the British colonization, who repeatedly conquered and looted the land of Munda. This parallels the tale of Birsa Munda, the self-declared god of Munda, who rebelled against the colonial rule, as well as Dhani Munda, who engaged in many tribal uprisings against British colonisers and local landlords. The novel thus aims at historicizing the tribal hero to bring forward tribal history parallel to mainstream history that avoids the role of local tribes and challenges the cultural, economic, and political structures that silence the tribal voices and make them insignificant by proclaiming their narratives to be unworthy.

Imaginary Maps is another significant work in which there is a set of three stories. In all the three stories, Mahasweta Devi uses imperialism and nationalism as metaphors for violations of rights of the tribals. The three stories explore troubling motifs in contemporary Indian life through the figures and narratives of indigenous tribes of India. Mahasweta Devi's short stories such as The Hunt (Devi, 1995), Douloti the Bountiful (Devi, 2014) and Draupadi depicts the legacy of violence in the lives of tribal people, particularly tribal women who endure sexual abuse, economic inequality, gender, class and caste atrocities at different levels. She seeks to stress the plight of the homeless and impoverished tribal who as a part of civilization is easily ignored. Her accounts are a summary of women through hundreds of years of violence and exploitation. She relates horrible tales and the frequent persecution of tribal people. Tribal women are abused on many levels for being sexually violated by non-tribal and tribal men, as well as for being marginalised as bonded workers and coerced by non-tribal women into prostitution.

Conclusion

Mahasweta Devi had long connections with tribals and lived with them in the tribal areas and worked for the betterment of the tribal groups. Devi being a free activist speaks against the government policies and takes adversary stances. Her intervention is an effective cultural intervention. As far as the tribal writers are concerned, they have direct experiences about their own life and culture and present what they suffer and share their own community. The attempt is made to find out tribal culture which has been made invisible, suppressed, concealed in hills and jungles are made visible

through these tribal writings. There are three major findings:

1. raising tribal consciousness leading to protest against exploitation, Consciousness about their rights and identities against hegemonic non-tribal world.
2. Textualisation of the tribal history and situating the tribal protest within that. Historicisation of the protagonists like Birsa Munda, Dhani Munda, Chotti Munda, Draupdi, Douloti and Mary Oran of Mahasweta Devi's fiction based on oral narratives and legends, not on archive like mainstream history.
3. Self reflectivity turning attention to the tribal community itself, its intra-cultural conflicts exposing superstitions and evil customs within the tribal community.

Bibliography

Primary sources:

- Devi, Mahasweta. "The Book of the Hunter, transl." S Sengupta, M Sengupta. Calcutta, India: Seagull Google Scholar Article Location (2002).
- Devi, Mahasweta, and Gayatri Chakravorty Spivak. Chotti Munda and his arrow. Oxford: Blackwell, 2003.
- Devi, Mahasweta, and Gayatri Chakravorty Spivak Imaginary Maps : Three Stories . New York, Routledge 1995.

Secondary sources:

- Ahmad, Aijaz. In Theory: Classes, Nations, Literatures. Delhi :OUP, 1994.
- Bhattacharya, Pratibha. "The Image of India in the Writings of M.M.Kaye and John Masters: A
- Chakravorty, Dilip. A Passage to the Orient. Delhi: Amar Prakashana, 1988.
- Chatterjee, Maitreyi. "Three Faces of Eve." The Book Review. (1997)
- Chatterjee, Suniti. "Adivasi Languages and Literatures." Our Tribal Heritage. Ed. K. S. Singh Delhi: Anthropological Survey of India, 1989.
- Dube, S.C. "Inter-Tribal Relations: A Study." Man in India. 30. (1950): 73-80.
- Iyengar, K. R. Srinivasa. Indian Writing in English. Bombay: Asia Publishing House, 1962.
- Loomba, Ania. Colonialism/Postcolonialism. London :Routledge, 1999.
- Madan, T. N. Pathways: Approaches to the Study of Society in India. New Delhi: OUP, 1995.
- Mahapatra, Jayanta. "In Remembrance: Gopinath Mohanty" Indian Literature. (1991)
- Mahapatra, Sitakant. "Tribal Poetry." Our Tribal Heritage. Ed. K. S. Singh. New Delhi: Anthropological Survey of India, 1989.
- Mahapatra, Sitakant. Unending Rhythms: Oral Poetry of Indian Tribes. New Delhi: Inter-India Publications, 1992.
- Majumdar, D.N. Races and Cultures of India. Delhi: Kalyani, 1990.
- Majumdar and Madan. Introduction to Social Anthropology. Bombay: Asian Publishing House, 1977.
- Mukatkar, R.K. "Tribal Life in India" Indian Heritage. Ed. Vasanti Majumdar. Bombay: Indian Council of Social Welfare, 1981.

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा - ४४२००९
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती
२७ एप्रिल २०२२

First Edition:
27th April 2022

मुद्रक
अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९९२७

Printer
Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ
सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :
९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN
978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

भारत-चीन संबंध

डॉ. रविंद्र बेले

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

भारत १९४७ मध्ये स्वतंत्र झाला तर चीन १९४९ साली कम्युनिस्ट प्रजासत्ताक म्हणून अस्तित्वात आला. भारताचे परराष्ट्रीय धोरण हे सुरवातीपासून सर्व देशांशी मैत्रीचे आणि सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे असल्यामुळे चीन बरोबर सुद्धा भारताचे चांगले संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला. चीनमधील कम्युनिस्ट सरकारला मान्यता देणारे भारत हे गैर कम्युनिस्ट राष्ट्रांमधील पहिले राष्ट्र होते. चीनच्या नवीन सरकारला भारताने मान्यताच दिली नाही तर संयुक्त राष्ट्र संघात चीनला प्रवेश देण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न केले. वास्तविक भारताची ही कृती अमेरिकेला आवडणारी नव्हती तरीही अमेरिकेची नाराजी पत्करून भारताने चीनला सहकार्य केले, तसेच संयुक्त राष्ट्र संघात चीनच्या प्रवेशाचे समर्थन केले. १९७० पर्यंत अमेरिकेने चीनला राजनयिक मान्यता दिलेली नव्हती. भारताचा चीनशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा उद्देश होता परंतु तिबेटचा प्रश्न उपस्थित करून चीनने भारताच्या मैत्रीपूर्ण संबंधाना तडा दिला.

भारत चीन करार १९५४ मध्ये झाला. या करारानुसार तिबेट प्रांतावर चीनचे अधिराज्य आहे हे भारताने मान्य केले. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात भारत व चीन यांच्या मध्ये तिबेट हे बफर स्टेट मानले जात असे. परंतु मार्च १९५८ मध्ये तिबेटमधील जनतेने चीन सरकारच्या विरुद्ध विद्रोह केला. तिबेटच्या स्वायत्तता लढ्याचे नेते दलाई लामा यांना भारताने राजकीय आश्रय दिल्याने पुन्हा भारत-चीन संबंध बिघडले. चीन स्वतःला जगाचे केंद्र मानत होता. चिनी राज्यकर्ते भारताला मित्र मानण्याऐवजी स्पर्धक मानू लागले.

भारत-चीनमधील सीमावाद मुख्यतः दोन सीमारेषांबाबत आहे. उत्तर पूर्व बाजूला मैकमोहन रेषा आणि उत्तर पश्चिम बाजूला लडाख. भारत मैकमोहन रेषा भारत-चीन मधील सीमारेषा असल्याचे मानतो. ह्या उलट ही रेषा साम्राज्यवाद्यांनी निश्चित केली असल्यामुळे व या रेषेला चीनच्या कोणत्याच सरकारने मान्यता दिली नसल्यामुळे ही रेषा सीमारेषा होऊच शकत नाही असे चीनचे म्हणणे आहे. भारत सरकारला १९५८ मध्ये असा अहवाल प्राप्त झाला की, लडाख भागात भारताचा सुमारे बारा हजार चौरस किलो मीटर प्रदेशावर चीनने कब्जा केला आहे. अक्साई चीन भागातून बारमाही उपयोगी पडेल असा रस्ताही चीनने तयार केला. हा प्रदेश पुन्हा जिंकणे भारताला अशक्य होते कारण भारतीय सैन्य पायथ्याला आणि चिनी सैन्य शिखरावर अशी त्यावेळची अवस्था होती. तसेच भारताची युद्धाची पूर्व तयारी नव्हती. भारत-चीन यांच्यामध्ये २१ ऑक्टोबर ते २० नोव्हेंबर १९६२ या काळात युद्ध झाले. २१ नोव्हेंबर १९६२ रोजी चीनने एकतर्फी युद्धबंदीची घोषणा केली. या युद्धामुळे भारत चीन संबंढाला तडा गेला. कम्युनिस्ट देश

कधीही आक्रमण करणार नाही हा पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंचा भ्रम ठरला. भारत व चीन यांच्यातील राजकीय संबंध संपुष्टात आले. १९५७ मध्ये इंदिरा गांधी यांनी चीन बरोबर पुन्हा राजकीय संबंध प्रस्थापित व्हावे अशी इच्छा व्यक्त केली. त्याला चीनने चांगला प्रतिसाद दिला. भारत-चीन राजकीय संबंध १९७६ मध्ये प्रस्थापित झाले. १९७७ मध्ये भारतात जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले आणि भारत-चीन व्यापारिक संबंधाला सुरवात झाली. जनता राजवटीत भारताचे परराष्ट्रमंत्री श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांनी फेब्रुवारी १९७९ मध्ये चीनला भेट दिली. भारत-चीन संबंधात लक्षणीय सुधारणा होईल अशी आशा त्यावेळी करण्यात येत होती. परंतु प्रत्यक्षात तसे झाले नाही. १९८० मध्ये जनता सरकार संपुष्टात येवून श्रीमती इंदिरा गांधी मन्त्र आल्या पण त्यांनी भारताच्या चीन बाबतच्या धोरणात बदल केला नाही.

१९८८ मध्ये भारताचे पंतप्रधान श्री. राजीव गांधी यांनी चीनला भेट दिली. दोन्ही देशांनी त्यावेळी एकमेकांशी चर्चा करण्याचे ठरविले. मतभेद मिटविण्याचा उभयतांमध्ये प्रयत्न करण्यात आला. सीमाप्रश्न वाटाघाटीच्या मार्गाने सोडविला जावा यांची जाणीव दोन्ही देशांना झाली व त्यादृष्टीने दोन्ही देशांनी विशेष प्रतिनिधींची नेमणूक करित १९९० नंतर भारत-चीन यांच्या व्यापारिक संबंधाला गती प्राप्त झाली. जवळपास ३१ वर्षांनंतर १९९१ ला चीनचे एक उच्चस्तरीय मंडळ भारतात आले. यात शांघाय व मुंबईत अनुक्रमे भारत व चीन व्यापारी दुतावास स्थापन करील, दोन्ही देशात पुन्हा सीमा व्यापार सुरू होईल व भारत-चीन परस्परांना विज्ञान, तंत्रज्ञान व अवकाश संशोधात मदत करतील असे ठरले.

मे १९९२ मध्ये भारताचे राष्ट्रपती श्री. आर वेंकटरमन यांनी चीनला भेट दिली. यावेळी 'भारत चीनी भाई-भाई' ही सद्भावना पुन्हा सुरू व्हावी असा चीनने विचार मांडला. सप्टेंबर १९९३ मध्ये पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी चीनला भेट दिली, या भेटीत सीमेवर शांतता ठेवण्यात यावी यावर विशेष जोर देण्यात आला. १९५६ मध्ये चीनचे राष्ट्रपती जायांग जेमीन यांना भारताला भेट दिली त्यावेळी देखील वास्तविक नियंत्रण रेषेवर शांतता ठेवण्यात यावी असाच भारताचा दोन्ही देशांनी दिला होता. जून २००० मध्ये राष्ट्रपती के. आर. नारायण यांनी चीनला भेट दिली त्यावेळी भारत-चीन यांच्या संवाद चालू ठेवण्यावर भर देण्यात आला. एकांदरित १९९० नंतर भारत-चीन संबंधामध्ये सातत्याने सुधारणा होतांना दिसून येते. पण तरीही चीनच्या दृष्टीने सीमावादाचा मुद्दा आहे तसाच कायम आहे. संपूर्ण सीमाप्रश्न एकत्र विचारात घ्यावा आणि त्याचे निराकरण एकाच वेळी करण्यात यावे असा चीनचा दृष्टिकोन आहे. याउलट सीमावादाची चर्चा व निराकरण हे प्रदेशानुसार व्हावे असा भारताचा दृष्टिकोन आहे.

१९६२ आणि १९६७ वगळता भारत आणि चीन सैन्यात गोळीबाराची घटना घडली नाही. भारत पाकिस्तान पेक्षा चीन बॉर्डर शांत आहे परंतु गेल्या दोन महिन्यांपासून चीनने शाब्दिक गोळीबारी करून उभय देशातील वातावरण तापविले आहे. तसेच चीनने हिमालयाच्या पर्वतरांगांच्या मधोमध वसलेल्या भूतानच्या डोकलाम भागात पक्का रस्ता बांधायला सुरुवात केली.

आहे. यावर भूतानने हरकत घेतली. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर काही दिवसांनी भूतानच्या तत्कालीन राजाने भारत सरकारशीही करार करून भूतानच्या संरक्षणाची जबाबदारी भारतावर सोपविली. चीन भूतानचा शेजारी असला तरी भूतानने त्यांच्याशी राजकीय संबंध प्रस्थापित केले नव्हते. रस्ता बांधणी संबंधीची माहिती भूतानने भारताला दिली. भारताने रातोरात डोकलाम मध्ये आपले सैन्य पाठवून चीनच्या रस्ता बांधण्याला विरोध केला. डोकलाम भागात भारतीय लष्कराने घुसखोरी केली असून भारताने तातडीने या भागातून माघार घ्यावी अशी चीनची मागणी आहे. डोकलाम क्षेत्रात लष्करी तणाव उत्पन्न झाल्याच्या पार्श्वभूमीवर भारताच्या परराष्ट्रमंत्री सुषमा स्वराज यांनी संसदेत केलेले भाषण या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते. चर्चेतून प्रश्न सोडवण्यातच राष्ट्रहित असल्याचा परराष्ट्रमंत्री सुषमा स्वराज यांच्या भाषणामागील मुर होता.

सन १९६७, १९८६, २०१३ आणि २०१४ मध्ये भारत-चीन सीमेवर डोकलाम सारखी परिस्थिती निर्माण झाली होती, जी वाटाघाटीच्या माध्यमाने सोडविण्यात आली. परंतु सद्यस्थितीत चीन मधील सत्तारूढ सरकारला असे वाटते की, आपण भारतासह अन्य विकसनशील देशांना बरेच मागे टाकले आहे. त्यामुळे भारतासह इतर विकसनशील देशांनी चीनच्या वाढत्या प्रभावाला मान्यता द्यावी अशी चीनची आग्रही भूमिका आहे. स्वतःचे जागतिक स्थान बळकट करण्यासाठी 'वन बेल्ट वन रोड' प्रकल्पात सहभाग न होणारे भारतासारखे देश चीनच्या जागतिक उदयात आडकाठी करित असल्याची भावना चीनच्या सत्तारूढ पक्षात प्रबळ झाली आहे. कारण भारताने 'वन बेल्ट वन रोड' योजनेच्या उद्घाटन समारंभावर बहिष्कार घातला होता. अमेरिका आणि भारताचे संरक्षण क्षेत्रातले संबंध सद्यस्थितीत सुधारत आहेत. त्यामुळे साहजिकच ही गोष्ट चीनला खुपणे आवश्यक ठरते. भारत-चीन संबंधाविषयीच्या आब्ल्झर्व्हर्स रिसर्च फाऊंडेशनच्या चायना स्टडी प्रोग्रामशी संबंधित विश्वनाथन असे म्हणतात की, "चीनचे दहाहून अधिक देशांशी सीमावाद होते. ते चीनने सोडविले. भारत एकमेव असा देश आहे की, ज्याच्या सोबतचा सीमावाद सोडविण्यासाठी चीनने अजिबात रस दाखवलेला नाही".

चीन भारताचं ईशान्य बाजूचं टोक असलेल्या अरूणाचल प्रदेशावर म्हणजे दक्षिण तिबेटवर ज्याला चीनी भाषेत झेंग वेन म्हटले जाते त्यावर सुद्धा आपला हक्क सांगत आहे. हा भूभाग ९०,००० चौरस किलोमीटरचा आहे.

सध्या चीनजवळ प्रचंड लष्करी ताकद असल्याने त्याची भिती तो सगळ्यांना दाखवित सुटला आहे. चीन भारताबरोबरचा १९१४ चा (ब्रिटिशकालीन) करार मान्य करायला तयार नाही. परंतु भूतानशी १८९० मध्ये झालेल्या एका कराराचा दाखला देत भूतानच्या भूभागावर आपला हक्क सांगत आहे. चीनची भूमिका आक्रमकाची आहे तरीही चीनवर राजकीय दबाव वाढविण्यासाठी भारताने अन्य देशांशी संबंध वाढवावे. उदा. इराण, मध्य आशियातील पाचही इस्लामिक गणराज्ये, दक्षिण कोरिया व मंगोलिया या राज्यातील काही राज्यांनी जरी भारताच्या बाजूने भूमिका घेतली तरी चीनवर दबाव येऊ शकतो. याशिवाय भारत व चीन या दोघांशीही नैमित्तिक निबंध २०२२ | १५ |

जवळीक असलेल्या रशियाचा चीनवर दबाव आणण्याच्या दृष्टीने जास्त प्रभाव पडू शकतो. याविषयी चिनी लष्कराची क्षमता, चीनची परराष्ट्र नीती आणि व्यूहरचना यांचा सखोल अभ्यास करणारे प्रो. श्रीकांत कोन्डापल्ली असे म्हणतात की, “सध्याच्या परिस्थितीत भारताशी युद्ध करणं चीनला परवडणारं नाही. कारण चीनला आपली अर्थव्यवस्था चालविण्यासाठी भारताच्या विकसित होत असलेल्या बाजारपेठेची गरज आहे”.

भारताचे माजी अर्थमंत्री पी. चिदम्बरम असे म्हणातात की, “कुठल्याही परिस्थितीत दोन्ही देशांत सशस्त्र संघर्ष होऊ नये. भारत सरकारची भूमिका तीच असेल याची त्यांना खात्री आहे. पण चीन सरकारला तसे वाटत असेल की नाही याबाबत त्यांना शंका आहे”. चीनच्या भूमिकेविषयी जवाहरलाल नेहरू युनिव्हर्सिटीच्या चायनीज स्टडी विभागाचे प्राध्यापक कोन्डापल्ली म्हणतात की, “चीन शक्य तितकी भारताची जमीन बळकावून आपला विस्तार करत सुटलाय, जेणे करून सीमेविषयी बोलणी होतील तेव्हा भारताला आणखी दाबता यावे. समजा वाटाघाटीच्या वेळी थोडंस सोडून द्यावं लागलं तरी आपण बळकावलेली जमीनच द्यायची, अशी चीनची त्यामागील लबाडी आहे.”

निष्कर्ष :

एकंदरित चीन उभे करत असलेले आव्हान हाणून पाडण्यासाठी दूरगामी, दीर्घकालीन आणि चीन केंद्रित नसलेल्या राजनयिक प्रयत्नांची गरज आहे. सार्कमधील पाकिस्तान वगळता इतर सर्व देश आणि आशियानचे १० घटक देश यांच्याशी भारताने सौदार्यतेचे चौफेर संबंध चीनवर वचक बसविण्यासाठी परिणामकारक ठरणार आहेत. तसेच भारताची वाढती लष्करी ताकद व व्यूहरचना चीन चांगली ओळखून आहे त्यामुळे चीन कडून सरळ आक्रमणाचे धोरण आखले जाणार नाही असेच एकंदर परिस्थितीवरून दिसून येते.

संदर्भ :

- १) लोटे रा. ज., भारताची विदेशनीती, पिंपळापुरे अॅण्ड
- २) सामाहिक चित्रलेखा, २८ जुलै २०१७
- ३) लोकसत्ता, मंगळवार १ ऑगस्ट २०१७ कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ४) लोकसत्ता, गुरूवार १० ऑगस्ट २०१७

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा -४४२००१
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती

२७ एप्रिल २०२२

First Edition:

27th April 2022

मुद्रक

अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९१२७

Printer

Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ

सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by

Sachin Thete, Wardha.

ISBN :

९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN

978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

पंडित नेहरू यांचा समाजवादी विचार

डॉ. रवींद्र बेले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताचे पहिले पंतप्रधान या नात्याने देशाच्या आर्थिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक, आंतरराष्ट्रीय धोरण तसेच विविध कला व सांस्कृतिक क्षेत्रांच्या पायाभरणीचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. इतिहास, धर्म, राजकारण, अर्थकारण, परराष्ट्र नीती अशा विविध विषयावर स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळापासून नेहरूजींनी भाषण, लेखनातून आपले विचार मांडलेले दिसतात. स्वतंत्र्य भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला अतिशय योग्य असा आकार देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य नेहरूजींनी केले. भारताने तटस्थतेचे जे धोरण स्वीकारले होते त्याचे प्रणेत हे केवळ नेहरूजीच होते. त्यावेळेच्या परिस्थितीत अमेरिकेच्या बाजूने जाणे योग्य ठरले नसते तर कम्युनिस्ट विचारसरणी असणाऱ्या सोव्हिएत रशियाच्या गटात जाऊन बसणे आत्मघाती ठरले असते. नेहरूंच्या विचारातील द्रष्टेपणा, त्यांचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व यामुळे पंतप्रधान पदाच्या कार्यकाळात देशाच्या सर्व राज्यकारभारावर, अर्थव्यवस्थेवर व परराष्ट्र नीतीवर नेहरूजींच्या विचारांचाच प्रभाव पडलेला होता. १९४७ ते १९६४ अशी तब्बल १७ वर्षे पंतप्रधान पदाची धुरा समर्थपणे पेलविणाऱ्या पंडित नेहरू यांनी लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना अंमलात आणण्याचे धोरण अवलंबिले होते. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताच्या लोकशाहीचा भक्कम आधारस्तंभ म्हणून कार्य केले. झपाट्याने केल्या जाणाऱ्या आर्थिक विकासाचेच नव्हे तर औद्योगिक विकासाला गतिशिल बनविण्याचे धोरण नेहरूजींनी अवलंबिले होते. भारतातील पिढ्यान् पिढ्याचे दारिद्र्य, अज्ञान आणि विषमता नष्ट करून संपन्न, समृद्ध आणि समतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या समाजाचे स्वप्न साकार करण्याची संधी आपल्याला मिळाली आहे यांचे पुरेपुर जाणीव नेहरूजींना होती.

नेहरूंना असामान्य व्यक्तिमत्त्व लाभलेले होते. स्वातंत्र्य लढ्याच्या काळात आणि त्यानंतर पंतप्रधान म्हणून कार्य करतांना नेहरूजी इतकी लोकप्रियता इतर कोणत्याही राजकीय नेत्याला लाभली नव्हती. पंडित जवाहरलाल नेहरू हे मानवी स्वातंत्र्याचे आणि समतेचे पुरस्कर्ते होते. जुन्या समाजातील विषमता नष्ट करून त्या जागी न्यायावर, स्वातंत्र्यावर आणि समतेवर आधारलेला समाज निर्माण करावा असे त्यांचे उदात्त विचार होते. नेहरूंनी आपले संपूर्ण आयुष्यच राजकारणाला व देशकारणाला अर्पण केले होते. दीर्घकाळ चाललेल्या स्वातंत्र्य लढ्यामधील त्यांचे योगदान आणि नंतर स्वतंत्र भारतातील सर्वश्रेष्ठ राजकीय नेता या दोन गोष्टींचा भारतीय राजकीय विचारसरणीवर खोल व गंभीर परिणाम झाल्याचे दिसते. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या

विचारांमध्ये आदर्शवाद होता. तसाच व्यवहारवादही होता, विज्ञान निष्ठा होती. त्यांच्या लेखनातून, भाषणातून, वस्तूनिष्ठ राजकारणाला आणि योग्य प्रशासकाला साजेशी दृष्टी असल्याचे दिसून येते.

नेहरूजींचा समाजवादी दृष्टिकोन :

१९३६ साली लखनौ काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून नेहरूजींनी समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. १९२६-२७ मधील युरोप-रशिया दौऱ्यापासूनच ते समाजवादाकडे आकृष्ट झाले होते. पुढे मार्क्सवादाचा ही त्यांनी अभ्यास केला. परंतु पोथीनिष्ठ समाजवाद अथवा मार्क्सवाद नेहरूजींना मान्य नव्हता. १९३६ साली नेहरूजी एका पत्रात लिहितात, "समाजवाद म्हणजे अशी एक पद्धत की ज्यामध्ये भूमी आणि भूमीची फळे यांचा समाजाच्या हितासाठी अशा तऱ्हेने उपयोग व्हावा की, मिळणारा लाभ खाजगी मालमत्तेच्या अपघाताने न ठरता लोकांनी केलेल्या सेवेच्या प्रमाणात ठरावा." तसेच उत्पादन आणि वितरणाच्या साधनांचे राष्ट्रीयकरण करून त्याद्वारे आमलाग्र बदल घडवून आणणे हा त्यांचा समाजवादाचा मूळ गाभा होता. नेहरूजींना अशी आर्थिक चौकट निर्माण करावयाची होती की ज्यातून व्यक्तिगत एकाधिकार व भांडवली केंद्रीकरण निर्माण करू इच्छिणाऱ्यांचे फावणार नाही, त्याचबरोबर अधिकतम उत्पादन करणेही शक्य होईल. गांधीजींच्या नैतिक आध्यात्मिक समाजवादापेक्षा नेहरूंचा फलितवादी व शास्त्रीय समाजवाद अगदीच वेगळा होता. समाजवाद हा केवळ आर्थिक सिद्धांत नाही तर नेहरूजींच्या दृष्टीने तो बुद्धी व अंतःकरणाला आवाहन करणारा एक संप्रदाय आहे. ग्रामीण भारताच्या विकासाचे स्वप्न (खेडे केंद्रित अर्थव्यवस्था) गांधीजींनी पाहिले, तर नेहरूजींनी त्या विरोधात जाऊन औद्योगिक व्यवस्थेत प्रशासकीय सहभागाच्या आवश्यकतेवर भर दिला होता. नेहरूंनी फेबियन समाजवादाचा अभ्यास केला होता. पाश्चात्य देशांमधील उदारमतवादाचा त्याला अनुसरून जनतेला मिळणाऱ्या व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा नेहरूजींच्या मनावर विशेष प्रभाव पडला होता. म्हणून लोकशाही व समाजवाद यांची सांगड घातली पाहिजे अशीच नेहरूजींची ठाम भूमिका होती. उत्पादन साधनांवर सामाजिक नियंत्रण आणि खाजगी मालमत्तेवर कडक निर्बंध असणे, सर्वांना विकासाची समान संधी असणे नेहरूजींच्या मते आवश्यक होते. भांडवलशाही व्यवस्थेचा नेहरूंना विरोध होता कारण या व्यवस्थेतील शासन विशिष्ट वर्गाचेच राहते. भांडवलशाहीचा अनिवार्य परिणाम साम्राज्यशाहीत होतो. म्हणून साम्राज्यशाहीशी लढा म्हणजे भांडवलशाहीशी लढा असे पंडित नेहरूंचे मत होते. जनतेचे, जनतेने, जनतेसाठी चालविलेले शासन फक्त समाजवादाद्वारेच शक्य होते कारण त्या व्यवस्थेतच जनसामान्यांना शासनात व राष्ट्रीय मालमत्तेत खऱ्या अर्थाने वाटेकरी होता येते.

नेहरू हे दारिद्र्याला मानवाचा सर्वात मोठा शत्रू मानतात. दारिद्र्यनिर्मुलन हे समाजवादाचे महत्वाचे साध्य आहे. संपत्तीचे न्याय वितरण म्हणजे धनिकांचा पैसा हिरावून गरिबांना वाटून देणे नव्हे, कारण त्यातून फारसे काहीच साधणार नाही; तर संपत्तीचे उत्पादन वाढवून तिचे न्याय

वितरण करणे नेहरू यांना अभिप्रेत होते असे म्हणावे लागले. आर्थिक व सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे सामर्थ्य समाजवादात आहे असे पंडित नेहरूंना वाटत होते. व्यक्तींचे वेगळेपण आणि स्वत्व समाजवादात चिरडल्या जात नाही. समाजवादात व्यक्तीला स्वातंत्र्य व आर्थिक सुरक्षितता मिळत असते. महत्त्वाचे उद्योगधंदे सार्वजनिक मालकीचे होतात आणि लहान उद्योग, ग्रामोद्योग सहकारी स्वामित्वाखाली येतात. खाजगी मालकी पूर्णपणे मोडून पडते व समतेच्या दिशेने मालमतेचे न्याय वितरण करणे शक्य होते असे नेहरूंना वाटत होते.

पंडित नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये :

१) भांडवलशाही पद्धतीचा विरोध :

भांडवलशाही पद्धतीचा पंडित नेहरूंना विरोध होता. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था मजुरांचे व श्रमिकांचे सतत शोषण करते. उत्पादनातील सर्व पैसा मुठभर धनिकांच्या हाती केंद्रित होत जातो ज्यामुळे गरीब अधिक गरीब तर श्रीमंत हे अधिक श्रीमंत होत जातात. भांडवलशाही पद्धतीतून निर्माण होणारी विषमता आणि त्या विषमतेमुळे सामान्य जनतेचे होणारे आर्थिक शोषण नाहिसे करणे आवश्यक आहे हे नेहरूंना पटलेले होते. श्रमिकांच्या श्रमाला योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे या मताचे नेहरूजी होते. माणसाने माणसाची पिळवणूक करावी हे तत्त्व नेहरूंना अजिबात मान्य नव्हते असे दिसून येते.

२) दारिद्र्य निर्मूलन :

पंडित नेहरू दारिद्र्याला वर्गीय शोषणातून निर्माण झालेला सामाजिक अन्यायाचा मूलस्रोत मानतात. दारिद्र्य निर्माण करणाऱ्या आणि सहन करणाऱ्या समाजव्यवस्थेवर नेहरूजी सडकून टीका करतात. भारताच्या प्रचंड दारिद्र्याबद्दलच्या जाणिवेमुळे आणि दारिद्र्य शास्त्रीय व तांत्रिक विकासाच्या मार्गाने त्याचप्रमाणे समाजवादासारख्या आधुनिक पद्धतीचा स्वीकार करून घालवता येऊ शकेल, असा आशावाद नेहरूंना असल्यामुळे ते समाजवादी विचारांकडे आकर्षित झाले होते. नेहरूंच्या दृष्टीने समाजवाद म्हणजे फक्त आर्थिक उपदेश नव्हता तर भारतीय समाजातील भयानक गरीबी व हालअपेष्टा संपविण्याचा एक महान मार्ग होता. वर्गकलह व वर्गशोषण या अनिष्टांना पोसणाऱ्या जमीनदारी तालुकादारीला नेहरूजी प्रगतीच्या व उत्पादन वाढीच्या मार्गातील मोठा अडसडर मानीत होते. भारतात जी जमीनदारी पद्धत अस्तित्वात होती, ती शेतकऱ्यांचे शोषण करणारी होती. म्हणून स्वातंत्र्यानंतर जमीनदारी पद्धती नष्ट करण्याची पावले उचलण्यात आली. कसणाऱ्याची जमिन हे तत्त्व स्वीकारण्यात आले.

३) अहिंसेचा स्विकार :

हिंसा, सक्तीचा व बळाचा वापर आणि क्रांती हे मार्ग नेहरूंनी त्याज्य ठरविले होते. लोकशाहीच्या शांततामय मार्गांनी समाजवाद आणणे शक्य होईल अशी नेहरूंनी खात्री होती. अन्यायाचा नुसता निषेध करून उपयोग नाही तर त्याचा प्रतिकार अहिंसात्मक मार्गाने केला

पाहिजे या गांधीजींच्या विचारांनी नेहरू प्रभावित झाले होते. गांधीजींचा जीवनाकडे पाहण्याचा नैतिक दृष्टिकोनही नेहरूंना मान्य होता. कामगार, शेतकऱ्यांच्या ठिकाणी हिंसक मनोवृत्ती वाढविण्यातूनच समाजवाद अस्तित्वात येऊ शकेल हे नेहरूंना पटत नव्हते. प्रासंगिक हिंसाचारातून व उद्रेकातून चळवळीचे बळ वाढत नसते तर शिस्तबद्ध संघटनेतून व शांततामय कृतीतून ते वाटत असते असेच नेहरूंचे या विषयीचे मत होते.

४) व्यक्ती स्वातंत्र्य :

नेहरूंचा समाजवाद भारतातील लोकांचे व्यक्ती स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्याचे काम करतो. पंडित नेहरूंचा समाजवाद हा व्यक्ती विकासावर आणि व्यक्ती स्वातंत्र्यावर आधारलेला होता. स्वातंत्र्य व लोकशाही समतेविना अशक्य असून समता प्रस्थापित करण्यासाठी उत्पादनाची मुख्य साधने खाजगी मालकीतून बाहेर काढणे गरजेचे आहे असे नेहरूंना वाटत होते. समाजवादांतर्गत व्यक्तीला स्वातंत्र्य तर मिळतेच, त्याचबरोबर आर्थिक सुरक्षितता सुद्धा प्राप्त होते. त्यासाठी आचार-उच्चार, लिखाण, धर्म व शिक्षण इत्यादी स्वातंत्र्य जनतेला बहाल केली पाहिजेत असेच नेहरूंना वाटत होते. व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर गदा येऊ न देता जनतेला सामाजिक न्याय कसा मिळवून देता येईल हा प्रश्न नेहरूंच्या मनामध्ये अग्रस्थानी होता.

५) उत्पादनाच्या साधनांचे राष्ट्रीयीकरण :

मोठमोठ्या कारखान्यांना उत्तेजन देणे, त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करणे नेहरूजी आवश्यक मानतात. कारण भारताला दारिद्र्याचा प्रश्न सोडवावयाचा असेल तर पाश्चात्य देशांप्रमाणे उद्योगिकीकरणाची कास धरली पाहिजे असे नेहरूंना वाटत होते. काही उद्योगधंदे हे सरकारच्या मालकीचे असावेत तर काहींवर खाजगी नियंत्रण असावे अशा मताचे पंडित नेहरू होते. मात्र जनतेचे हित लक्षात घेऊन सरकारने काही नियंत्रणे उद्योगधंद्यावर आणणे गरजेचे आहे असेही नेहरूंना वाटत होते. उत्पादन साधनांचे राष्ट्रीयकरण हे समाजाच्या हिताचे आहे हे नेहरूंना उमगले होते. म्हणूनच वीज, पोलाद, खाणी, वाहतूक इत्यादी क्षेत्रात आवश्यक असेल त्या ठिकाणी राष्ट्रीयकरण करून त्या सर्वांचा समावेश सार्वजनिक क्षेत्रात करण्यात आला. खाजगी उद्योजकांची मालकीदार वाढू नये यासाठी नियंत्रण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असे कायदे करण्यात आले.

६) नियोजनातून समताधिष्ठित समाज व्यवस्थेचे लक्ष्य :

नियोजन ही लोकशाही संरचनेमधील समाजवादी अर्थव्यवस्थेची टाळता न येण्याजोगी प्रक्रिया आहे असे नेहरूंना वाटत होते. आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे हे नेहरूंच्या नियोजनामागचे उद्दिष्ट होते. १९३८ च्या नॅशनल प्लॅनिंग कमिटीचे नेहरूजी अध्यक्ष होते. या समितीच्या कार्यानेच भारतातील लोकशाही समाजवादाची पायाभरणी भविष्याच्या उन्नतीसाठी करणे शक्य झाले. समाज जीवनातील अतिलोभाच्या प्रवृत्तीवर मर्यादा घालणे, विकासाच्या मार्गातील अडथळे दूर करणे झपाट्याने विस्तारित असलेल्या सामाजिक

संरचनेचे नेतृत्व करणे सामान्य माणसाच्या हिताचा विचार करणे, त्यांचे जीवनमान उंचावणे, त्यांना विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे हे नेहरूंच्या नियोजनामागील उद्दिष्ट होते.

समारोप :

भारताने १९९१ मध्ये नवे आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर झपाट्याने खाजगीकरणाला सुरवात झाली. देशातील सर्वच क्षेत्रांवर खाजगी उद्योजकांचे नियंत्रण प्रस्थापित होवू लागले अशा परिस्थितीत नेहरूंच्या समाजवादी विचारांची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. भारतामधील प्रचंड गरिबी, निरक्षरता आणि सामाजिक मागासलेपणाच्या पार्श्वभूमीवर या प्रचंड प्रमाणात असणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी नेहरूंचा समाजवाद हाच उपाय सार्थ ठरलेला दिसून येतो. भारताने समाजवादाच्या दिशेने हळूहळू वाटचाल करायला पाहिजे असे नेहरूंना राजकीय दृष्टिकोनातून वाटत होते. परंतु सद्यस्थितीत याउलट दिशेने भारताची वाटचाल सुरू असलेली दिसून येते. ज्या क्षेत्रावर सार्वजनिक हिताचे दृष्टीने सरकारचे नियंत्रण असायला पाहिजे ते क्षेत्र खाजगी उद्योजकाकडे जात आहे. भारताचा उन्नतीसाठी अनेक मुलभूत उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण करण्याचे कार्य नेहरूंच्या काळात पार पडले होते. नेहरूंनी समाजवादी विचारांमध्ये भांडवलशाहीचा विरोध करून समाजवादाला महत्त्व दिले होते. ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे समाजवादी राज्यव्यवस्था व धर्म निरपेक्षता हे तत्त्व भारताच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये समाविष्ट करण्यात आले होते. भारताच्या संविधानाची चौकट समाजवादी राज्यव्यवस्थेचीच आहे. नेहरूंनी या चौकटीला अधिक मजबूत करण्याच्या दृष्टीने विचार व कार्य केले हे नाकारता येणार नाही. स्वातंत्र्य व लोकशाही समतेविना अशक्य असून समता प्रस्थापित होण्यासाठी उत्पादनाची मुख्य साधने खाजगी मालकीतून बाहेर पडणे अनिवार्य ठरावे या दृष्टीने नेहरूंचा समाजवाद लोकशाहीला पुरकच ठरतो. 'समाजवाद' ही कल्पना भारताच्या दृष्टीने सर्वस्वी परकी असताना सुद्धा नेहरूंजीनी ती रूजविण्यामध्ये आपले सर्वस्व पणास लावले आहे हे नाकारता येत नाही.

संदर्भ :

- भोळे भा. ल., आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३०
- थॉमस पंथम, केनेथ एल. डॉयच (संपादन), आधुनिक भारतातील राजकीय, सेग पब्लिकेशन हाऊस इंडिया प्रा. लि. मथुरा रोड, न्यू दिल्ली.
- वराडकर र. घ., भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- शर्मा सुरेन्द्र, भारतीय राजनितिक विचारक, वंदना पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली- ११०००२
- विराग गावंडे, डॉ. संजय कोठारी (संपादन), भारतीय सामाजिक सुधारक आणि त्यांचे विचार. आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती
- डॉ. अलका देशमुख, राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विचार, साईनाथ प्रकाशन नागपूर-४४००१०
- लोटे रा. ज., राजकीय सिद्धांत आणि, राजकीय विचारवंत, पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स, महाल नागपूर- ४४००३२

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा - ४४२००९
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती

२७ एप्रिल २०२२

First Edition:

27th April 2022

मुद्रक

अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९९२७

Printer

Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ

सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :

९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN

978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' पुस्तक : एक विवेचन

प्रा. एकनाथ मुकुटे
यशवंत महाविद्यालय, वरुण

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात प्रबोधनाला सुरूवात झाली. त्यामधून सुधारकांचा प्रवाह पुढे आला. ब्रिटिश सत्तेने भारतीयांना आत्मपरीक्षण करावयास प्रवृत्त केले. ख्रिश्चन मिशनर्यांनी भारतीय समाजजीवनाची चिकित्सा करून जातिसंस्थेची मीमांसा केली. ही जातिसंस्थेची मीमांसा करणारे सुधारक, राष्ट्रवादी, यथास्थितीवादी आणि मूलगामी असे विविध विचारप्रवाह उदयास आले. सुधारक, राष्ट्रवादी विचारवंतांनी जातिसंस्थेमध्ये काळानुसार सुधारणा घडवून आणण्याचा आग्रह धरला तर मूलगामी विचारप्रवाहाने जात ही एक शोषणसंस्था असून ती नष्ट झाल्याशिवाय भारत हे एक राष्ट्र म्हणून साकार होईल, अशी महत्त्वपूर्ण मांडणी केली. या मांडणीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' हे पुस्तक लिहून मोलाची भर टाकली. ब्रिटिशकाळात विविध संस्था, संघटनांचे जाळे निर्माण झाले होते. त्या माध्यमातून भारतात समाजात सुधारणांचा आग्रह धरला जात होता. अशा संस्था पैकी एक लाहोर येथील 'जातपात तोडक मंडळ' ही संस्था होती. या संस्थेचे संतरामजी हे एक पदाधिकारी होते. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना व्याख्यानासाठी निमंत्रित केले होते. तेथील भाषणाचा लिखित मसुदा डॉ. आंबेडकरांनी लिहून आयोजकांच्या माहितीस्तव पाठवला. आयोजक 'जातपात तोडक मंडळाने' प्रस्तावित भाषणामधील वेद हा शब्द वगळावा, हिंदू धर्म सोडण्याची बाब आदि संदर्भ वगळावे असे डॉ. आंबेडकरांना सांगितले. जर भाषणात सुधार झाले नाहीत तर लाहोर येथील प्रस्तावित संमेलन घेणे शक्य होणार नाही असेही डॉ. आंबेडकरांना कळवले. डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्तावित भाषणात सुधार करण्यास स्पष्ट नकार दिला. परिणामी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना नियोजित भाषण देता आले नाही. ते पुढे 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' या नावाने पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध करण्यात आले.

सामाजिक सुधारणांना प्रारंभ :

ब्रिटिश काळात विविध चळवळी भारतात निर्माण झाल्या. प्रामुख्याने राजकीय व सामाजिक चळवळींनी समाजजीवन प्रभावित केले. राजकीय सुधारणांचा आग्रह धरणारा एक गट आणि सामाजिक सुधारणांचा आग्रह धरणारा दुसरा गट असे दोन गट आपला आग्रह धरू लागले. पुढे काँग्रेसने राजकीय सुधारणांचे समर्थन केले आणि सामाजिक सुधारणांना कमी लेखले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक सुधारणांचा आग्रह धरला. त्यांनी ब्रिटिशपूर्व काळातील

पेशवाईची परखड चिकित्सा केली. या पेशवाईमध्ये अस्पृश्यांची अत्यंत दयनीय स्थिती झाली होती. पशू पेक्षा हीन जीवन त्यांच्या वाट्याला आले होते. अस्पृश्यांना शिक्षण बंदी, इतर जीवन व्यापारावर बंदी घालून राजकीय स्वातंत्र्याचे समर्थन कसे करता येईल. जे लोक समाज सुधारणेला तुच्छ लेखतात ते राज्यकारभार करण्यास खरेच लायक आहेत काय असा डॉ. आंबेडकर प्रश्न विचारतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' या पुस्तकाच्या प्रारंभी जमे काँग्रेसच्या राजकीय सुधारकांवर टिकास्र केले आहे तसे त्यांनी भारतीय समाजवाद्यांवर सुद्धा आक्षेप घेतले आहेत. डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, भारतीय समाजवाद्यांची अशी धारणा आहे की, समाजात आर्थिक सुधारणा झाली की समाजात समता प्रस्थापित होईल. परंतु आर्थिक शक्ती ही एकमेव शक्ती कधीच असत नाही. धर्मसत्तेच्या माध्यमातून ब्राम्हणांनी समाजावर प्रभुत्व निर्माण केले आहे. जोपर्यंत समाजातील प्रत्येकांमध्ये समता, बंधुता व न्यायाची भावना निर्माण होणार नाही तोपर्यंत भारतात क्रांती होणार नाही. ही क्रांती करायची असेल तर जातीचा राक्षस ठार करावा लागेल. त्याशिवाय कोणत्याही सुधारणा करता येणार नाहीत. सर्व सुधारणांचा मार्ग जातिअंतामधूनच निघू शकेल.

जातिभेदाचे विवेचन :

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये पुढे जातिभेदाचे विवेचन करण्यात आले आहे. डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, जातिसंस्था हे केवळ श्रमविभाजन नसून श्रमिकांचे सुद्धा विभाजन आहे. जगामध्ये कोठेही जातिसंस्था नाही. केवळ भारतातच ती आहे. ही जातिसंस्था व्यक्तीच्या जन्मानुसार व्यक्तीला विशिष्ट व्यवसाय करावयास प्रवृत्त करते तेथे व्यक्ती या आवडीनिवडीला काहीच महत्त्व राहत नाही. या जातिव्यवस्थेच्या श्रमविभागणीस दैववादाचा आधार दिला गेलेला असल्यामुळे त्यास संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

जातिसंस्थेचे वर्णन करताना असे सांगितले जाते की, वंश आणि रक्ताच्या शुद्धतेचे रक्षण करणे हा जातिसंस्थेचा हेतू असतो. डॉ. आंबेडकर असे दाखवून देतात की, भिन्न वंशातील रक्त आणि संस्कृतीचे मिश्रण झाल्यानंतर भारतात जाती अस्तित्वात आल्या. भारतातील ब्राम्हण आणि चांभार हे एकाच वंशाचे असून त्यांच्यात जातिभेदाने सामाजिक विभागणी केली आहे. जातीच्या संरचनेमध्ये ज्यांना उच्च दर्जा होता अशा स्वार्थी हिंदूंच्या उद्दामपणाचे जातिसंस्था हे मूर्त रूप आहे असे परखड मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्यक्त करतात.

जाती - राष्ट्रविरोधी :

भारतातील हिंदू हे विविध जातीमध्ये विभागलेले आहेत, म्हणून ते भारतास राष्ट्र म्हणून घडू देत नाही. राष्ट्र बनण्यासाठी सर्व लोकांनी परस्परांशी सार्वजनिक व्यवहार करणे, एखाद्या कार्यात सर्वांनी सहभागी होणे, यामधून जी समूह भावना निर्माण होते. मधे जी कार्ये केली जातील त्यातील यश म्हणजे सर्वांचे यश असे प्रत्येक व्यक्तीला जेव्हा वाटू लागेल तेव्हाच राष्ट्र अस्तित्वात येते. परंतु भारतातील जातिसंस्था ही भारतीयांना एक राष्ट्र होण्यापासून वंचित करते म्हणून

जातिसंस्था राष्ट्रविरोधी असल्याचे प्रस्तुत पुस्तकात डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

जाती - विषमतेसाठी पोषक :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, भारतात विविध जाती व पोटजाती आहेत. एक जात दुसऱ्या जातीचा द्वेष करते. म्हणून जाती म्हणजे अनेक शत्रुगटांचा समूह आहे. जातिव्यवस्थेतील निम्न जातींना उच्च जातींच्या लोकांनी हीन ठरवून विषमता निर्माण केली. भारतातील हिंदू मधील जात ही बंद दार असलेली संस्था असल्यामुळे इथे इतर धर्मीयांना सामावून घेणे शक्यच नाही.

जातिसंस्थेचे विघातक परिणाम :

जातीमुळे हिंदूंच्या नीतिमतेवर अतिशय वाईट परिणाम झाला आहे. सार्वजनिक हित, दयाबुद्धी जातीने नष्ट करून टाकली आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या आपल्या जातीमध्ये बंदिस्त झाला आहे. दुसऱ्या जातीतील कितीही कर्तृत्ववान व्यक्ती झाला तरीही इतर जातीय त्याची तमा बाळगून नाहीत. जातीमुळे प्रत्येक जण आपापल्या कोषातच मग्न झालेला आहे, असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

समाजाचा आधार - समता :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जातिसंस्थेमुळे भारतीय समाजात विषमता निर्माण झाली असून प्रत्येक व्यक्ती दुसऱ्याचा द्वेष करतो. म्हणून नवा समाज साकार करायचा असेल तर तो स्वातंत्र्य, समता व बंधुभावाने आधारलेला असावा असे म्हणतात. प्रत्येकास स्वातंत्र्य असावे, व्यक्ती व्यक्ती असमान आहेत म्हणून त्यांना विषम वागणूक देणे न्यायाला धरून राहणार नाही. म्हणून नवा जातिविरहित समाज समतेच्या पायावर उभा राहिला पाहिजे.

जातिअंताचा विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रस्तुत पुस्तकामध्ये पुढे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर टीका केली आहे. जोपर्यंत आपला समाज बदलणार नाही तोपर्यंत आपल्या समाजाची प्रगती होणार नाही. या प्रगतीच्या आड जाती येत असल्यामुळे त्या नष्ट करणे अपरिहार्य ठरते. भारतातील जातीमध्ये पोटजाती आहेत. आधी त्या नष्ट कराव्यात असे मत मांडले जाते. त्याबाबत डॉ. आंबेडकर असा इशारा देतात की, यामुळे जाती नष्ट तर होणार नाहीत उलट जाती प्रबळ होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो.

जातिअंतासाठी काही जण आंतरजातीय सहभोजने घडवून आणण्यास सूचवतात. हा उपायदेखील तकलादू आहे, कारण स्वजातीची जाणीव सहभोजनाने नष्ट होत नाही. समाजजीवनात एकसूत्रीपणा यावा यासाठी आंतरजातीय विवाहाची आवश्यकता आहे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिपादन करतात. जाती ह्या विटांची भीत किंवा तारेचे कुंपन नाहीत. जे सहज तोडता येईल. जात ही एक मानसिक वृत्ती आहे. जातीना धर्मशास्त्राचा भक्कम आधार आहे जोपर्यंत तो नष्ट केला जाणार नाही तोपर्यंत जाती नष्ट होणार नाहीत, असे डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर समाजसुधारणा करू पाहणाऱ्या सुधारकांना सुचवतात.

जातिअंत हे अत्यंत कठीण व आव्हानात्मक काम आहे. जातिसंरचनेतील उच्चस्थानी असलेले ब्राम्हण यात पुढाकार घेणार नाहीत. तसेच जातिसंरचनेत सर्व जातींचा दर्जा एकसारखा नाही. म्हणून स्वतंत्र विवेकबुद्धीनुसार कोणीही वागणार नाही, कारण प्रत्येक जातीला धर्मशास्त्राने बंधने घातली आहेत. हा आधार नष्ट केल्याशिवाय जाती नष्ट होणार नाहीत.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, आपण ज्याला हिंदू धर्म समजतो तो धर्म नसून, ते केवळ जुने व जीर्ण नियम आहेत, हे जेव्हा लोकांना कळेल तेव्हाच लोक त्यात बदल करण्यास तयार होतील. हिंदूनी आपल्या सर्व सामाजिक, धार्मिक परंपरा उपयुक्ततेच्या निकषावर तपासून घेऊनच नव्या पिढीकडे हस्तांतरित कराव्या. परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम असून या सृष्टीचा मानवी समाज हा एक अविभाज्य घटक आहे. हिंदूनी जूनी जीवनमूल्ये बदलून क्रांती करावी.

अशाप्रकारे 'जातिसंस्थेचे निर्मूलन' या पुस्तकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीसंस्था, तिची कार्यात्मकता, तिचे शोषणकारी स्वरूप आणि जातीअंताची निकड याचे विवेचन केले आहे. हिंदू समाज जातिविरहित, एकसंघ झाला तर त्याला भवितव्य आहे असे पुस्तकाच्या शेवटी डॉ. आंबेडकर म्हणतात.

निष्कर्ष :

१. प्रस्तुत पुस्तकामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील जातिव्यवस्थेची मूलगामी चिकित्सा केली आहे.
२. जातिव्यवस्था, विषमता, भेदभाव निर्मूलन समताधिष्ठीत समाजासाठी आवश्यक असल्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात जातीची निर्मिती कशी झाली व ती का टिकून आहे? याची मीमांसा केली.
४. भारत राष्ट्रनिर्मितीमध्ये जात हा मुख्य अडथळा असून ती नष्ट करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्तुत पुस्तकात उपाय सुचविले आहेत.
५. प्रस्तुत पुस्तकात जातिसुधारणा ऐवजी जातीअंताचा विचार त्यांनी मांडला आहे.

संदर्भ :

- डॉ. आंबेडकर, बी. आर. (२०१५), जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन, मुंबई, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने समिती.
- डॉ. भोळे, भा. ल. (२०१३), आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, नागपूर, पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स.
- ग. प्र. प्रधान (२००७), जातिसंस्थेचे निर्मूलन, पुणे, सामाहिक साधना.

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं
१	भारत-चीन संबंध - डॉ. रवींद्र बेले	१३
२	बहुजन नायक-कांशीराम यांच्या चळवळीचे वेगळेपण - डॉ. नरेश कवाडे	१७
३	तुकारामांची अभंग गाथा : काही समस्या - डॉ. नथ्यू खोडे	३१
४	सागरी प्रवाहाचा हवामानावरील प्रभाव - प्रा. बुद्धघोष लोहकरे	३८
५	ग्रे कापड ते संस्कारित कापड - एक परिपूर्ण प्रवास - प्रा. सुचिता रायपुरे	४२
६	सावित्रीबाई फुले यांची कविता - प्रा. प्रमोद नारायणे	५३
७	लोकन्यायालय/लोकअदालत - एक सुलभ न्यायप्रक्रिया - प्रा. राजेश जोगळे	६५
८	भारतीय संगीताचा स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रचार/प्रसार - प्रा. ऋषिकांत मेसेकर	७०
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' पुस्तक : एक विवेचन - प्रा. एकनाथ मुस्कटे	७६
१०	क्रीडा क्षेत्रातील व्यावसायिक दृष्टिकोन - प्रा. राहुल भालेकर	८०
११	शरीरस्वास्थ्य आणि मनःस्वास्थ्यासाठी संगीत एक नवसंजीवन - प्रा. अरुणा हरले	८४
१२	हा खेळ भावनांचा...एक विचारमंथन - प्रा. चित्रा धोटे	९०
१३	भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय - प्रा. संदीप चव्हाण	९८
१४	मनोनिग्रह - वेध मनाचा - प्रा. रचना उरकांदे	१०१

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
१५	मानव मुक्तीचे स्वप्न साकारणारा ध्येयवेडा प्रयोग - डॉ. प्रियंका जाधव	११४
१६	कुटुंब, विवाह व आप्तसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा परिणाम - प्रा. संदीपकुमार रायबोले	१२६
१७	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये अशासकीय संस्थांची भूमिका - डॉ. प्रतिभा काटकर	१३५
१८	भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्र - फायदे आणि तोटे - प्रा. शुभांगी राऊत	१४५
१९	कोरोना काळ व शारीरिक स्वास्थ्य - प्रा. किरण काळे	१५३
२०	ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणी व्यवस्थेचे आर्थिक अध्ययन - प्रा. अमर डहाणे	१५५
२१	उपेक्षित समाजातील महान संत चोखामेळा - प्रा. दीपक महाजन	१६३
२२	तालवाद्ये : लयतत्त्वाचे प्रभावी माध्यम - प्रा. प्रफुल्ल काळे	१७१
२३	पंडित नेहरू यांचा समाजवादी विचार - डॉ. रवींद्र बेले	१७४
२४	हातमागाचे बदलते स्वरूप आणि वस्त्रनिर्मिती - प्रा. सुचिता रायपुरे	१७९
२५	मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री - रझिया सुलतान - डॉ. नरेश कवाडे	१८५
२६	ओवीगीतातून होणारे विट्टल-रूक्मिणीचे दर्शन - डॉ. नथ्यू खोडे	१९२
२७	मराठी से हिंदी अनुवाद की समस्याएँ (अंतरभाषिक अनुवाद के संदर्भ में) - डॉ. संजय धोटे	२०२
२८	खेलो में व्यावसाईक संधीया - डॉ. मंदा ठेंगणे	२११
२९	मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला - प्रा. निकिता निर्मळ	२१५

कुटुंब, विवाह व आमसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा परिणाम

प्रा. संदीपकुमार रायबोले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

गोषवारा :

आधुनिक वैज्ञानिक, तंत्रज्ञानाच्या या झपाट्याने बदलणाऱ्या युगामध्ये कुटुंब विवाह व आमसंबंधावर सामाजिक माध्यमांचा परिणाम कसा होत आहे? त्याचे स्वरूप कसे आहे? बदलाची अवस्था कशी आहे? कुटुंब, विवाह व आमसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचे परिणाम सकारात्मक की नकारात्मक होत आहेत हे पाहणे या शोधनिबंधामागील भूमिका आहे. इंटरनेटमुळे संपूर्ण जग जवळ आलेले आहे. पण त्यामुळे त्याचे समाजावर काय विपरित परिणाम होत आहेत. या आधुनिक वैज्ञानिक, तंत्रज्ञानामुळे, सोशल मिडियामुळे कुठल्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत? तसेच समाजावर विशेषतः कुटुंब, विवाह, आमसंबंधावर कोणते सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम झाले आहेत. कुटुंब, विवाह व आमसंबंध या संस्थांवर सोशल मिडियामुळे पडणारे नकारात्मक प्रभाव टाळता येईल काय? सामाजिक प्रसार माध्यमे हे संध्याच्या काळातील अविभाज्य अंग बनत आहे व बनणार आहे. त्यामुळे या माध्यमांकडून कुटुंब विवाह व आमसंबंधावर जास्तीत जास्त सकारात्मक प्रभाव कसे वाढवता येतील? यादृष्टीने या शोधनिबंधामध्ये उहापोह करून समाजावरील भविष्यातील धोके कमी करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केलेले आहेत.

बिजशब्द : कुटुंब, विवाह, आमसंबंध, सामाजिक प्रसारमाध्यमे, प्रसारमाध्यमांचे परिणाम.

प्रस्तावना :

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. त्याचप्रमाणे मानव हा भांडखोर सुद्धा आहे. मानवाला जन्मताच चांगुलपणा लाभला आहे असे म्हणता येत नाही तर तो एक हाडामासांचा गोळा असतो. त्याला आई-वडील, कुटुंब, शेजारी, मित्रमंडळी, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था व प्रसारमाध्यमांच्या साहाय्याने त्याच्यावर सामाजिकरण, सामाजिक मूल्ये, प्रमाणके, रूढी, प्रथा, परंपरा, विश्वास आदीचे संस्कार देवून संस्कारक्षम व सुसंस्कृत बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

कोणत्याही मानवी समाजात कामवासना, प्रजोत्पादन, मूलभूत आर्थिक गरजा, सुरक्षिततेची प्रबळ इच्छा धर्म, ईश्वरविषयक श्रद्धा वगैरे या समान मूलभूत गरजा दिसून येतात. पण त्यांची पूर्तता करण्याचे प्रत्येक समाजाचे मार्ग भिन्न आहेत. याचे कारण म्हणजे ज्या त्या समाजाची संस्कृती जशी असेल तसे स्वरूप त्या समाजाला लाभते. काही समाज आक्रमक आहेत किंवा काही समाज सहकारशील आहेत, काही मागासलेले आहेत किंवा प्रगत आहेत अशी विधाने आपण करतो तेव्हा त्याचा संबंध त्या समाजातील संस्कृतीशी असतो. कामवासनेच्या

नैमित्तिक निबंध २०२२ | १२६ |

तृतीयांश विवाह, कुटुंब व्यवस्था निर्माण झाल्या तरी वेगवेगळ्या समाजात त्याचे स्वरूप वेगळे आढळते.

प्रत्येक समाजातील भाषा, अन्न, कपडे, मालमत्ता विषयक नियम, आचारविचार, रूढी, परंपरा, राज्यव्यवस्था, धर्मसंस्था, खान-पान, निवासव्यवस्था, दागदागिने वगैरे अनेक बाबतीत ही सांस्कृतिक विविधता दिसून येते.

समाज विविधता असली तरी व्यक्तीच्या मूलभूत गरजा भागवितांना त्या त्या समाजातील उचित मार्गांनी त्या गोष्टी मिळविण्याचे प्रयत्न करावे म्हणजेच समाजमान्य मार्गांनी आपल्या गरजा पूर्ण कराव्या असे समाजातील दंडक, मानक, नियम असतात. परंतु बऱ्याच वेळा समाजांनी मान्य केलेल्या नियमांना डावलून समाजातील अनेक व्यक्ती जेव्हा आपल्या गरजा पूर्ण करतात तेव्हा समाजातील शांतता, सुखवस्थितता धोक्यात येत असते, त्या वर्तनाला पथभ्रष्ट वर्तन आहे, म्हणजेच सामाजिक मूल्यांचा न्हास होत आहे असे बहुदा बोलले जाते. दिवसेंदिवस व्यक्ती हा आत्मकेंद्रित होत असून माझ्या वेबसाइट्स या लोकांनी, लोकांसाठी तयार केलेले असतात. वापर करणाऱ्यांवर या वेबसाइट अवलंबून असतात. या वेबसाइटचा वापर जसजसे अधिकाधिक लोक करू लागतात, तसतशी वेबसाइटला लोकप्रियता मिळू लागते आणि ती वाढूही लागते. सोशल मिडिया म्हणजे नुसते नेटवर्कींग नव्हे. त्यापेक्षाही ते बरेच काही आहे. लोकांना आपली मते व्यक्त करता येतील आणि माहितीची देवाणघेवाण करता येईल, अशा अनेक वेबसाइटसूचे एकत्रीकरण म्हणजे मिडिया.

उद्देश :

१. सामाजिक माध्यमांचा कुटुंब व्यवस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

२. सामाजिक माध्यमामुळे वैवाहिक संबंधावर होणाऱ्या दुष्परिणामांचे अध्ययन करणे.

तथ्य संकलन : प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धती अंतर्गत वर्तमानपत्रे, पुस्तके, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट वेबसाईट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

लोकांच्या संपर्कात राहण्यासाठी वर्तमानपत्रे, टि.व्ही., रेडिओ यासारखी मुख्य माध्यमे सोशल मिडियाबरोबर एकत्रिकरण करण्याचा, त्यांच्याशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. आपले विचार, भावना व प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचे प्रभावी व्यासपीठ म्हणजे सोशल मिडिया. कुठल्याही बाबींवर व्यक्ती आपली टीका टिप्पणी या माध्यमावर व्यक्त करू शकतात. या माध्यमावर कुणाचाही मालकी हक्क व नियंत्रण नसल्यामुळे भावना व्यक्त करण्याचे हे एक खुले व्यासपीठ बनले आहे. या माध्यमावर उच-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा कुठलाही भेदभाव नसतो. ज्याच्याकडे हे माध्यम वापरण्याचे कौशल्य, तंत्रज्ञान आहे तो याचा वापर करू शकतो. यामध्ये सामान्य व्यक्तीपासून तर राजकीय नेता, आर्टिस्ट, क्रीडापटू व उद्योगपतीसह इतरांचाही समावेश असतो. कुणाविषयी तुम्ही या माध्यमावर आपले विचार व प्रतिक्रिया मांडू शकता. उदा. एखाद्या

नैमित्तिक निबंध २०२२ | १२७ |

राजकिय नेत्याने एखादी पोस्ट टाकली असेल तर त्यावर तुम्ही सकारात्मक अथवा नकारात्मक प्रतिक्रिया व्यक्त करू शकता एवढे स्वातंत्र्य तुम्हाला या माध्यमाने दिले आहे. मुख्य प्रवाहातील मुद्रित इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमावर कुणाचे तरी वर्चस्व सतत डोकावत असते. मात्र समाज माध्यमावर सामान्य माणसाकडे याची मालकी आहे.

परस्पर कर्तव्यामुळे सदस्यांमध्ये प्रेम, आत्मीयता, सहानुभूतीची भावना वाढते. कौटुंबिक संबंध भावनात्मक असतात. परंतु आज सामाजिक माध्यमाच्या प्रभावामुळे कुटुंब संस्थेचे स्वरूप बदलले आहे. या संदर्भात अनेक दाखले विविध संशोधनांती समोर आली आहे.

एकाच घरात राहणाऱ्या मंडळी एकमेकांशी संवाद न साधता तासंतास मोबाईलच्या माध्यमातून सोशल नेटवर्किंगशी कनेक्ट असतात. इंटरनेटच्या अती वापरामुळे सर्दी खोकल्यासारख्या सामान्य बाबी नेटवर्किंगवरील मित्रांना समजतात. वाढदिवस सर्व प्रथम मित्रांमध्ये साजरा होतो.

स्वतःच्या फायद्याकरिता तो समाजहितसुद्धा विसरून जातो. प्रसारमाध्यमातून प्रसारित होणारे ज्ञान किंवा गोष्टी या काय योग्य-अयोग्य याचा विचार न करता सर्वांसाठी मुक्त पद्धतीने प्रसारीत होत असल्याने वय/लिंग आदीचे सुद्धा भान राहिलेले नाही त्यामुळे येणाऱ्या भविष्यातील पिढ्यांचे चित्र कसे असेल? कुटुंब, विवाह व आम्र संबंधावर सामाजिक प्रसार माध्यमांचा काय परिणाम होत आहे व होईल यावर विचार करणे गरजेचे झाले आहे.

२१ व्या शतकातील तंत्रज्ञानाचा सोशल मिडिया हा अविष्कार आहे. जग स्मार्ट फोन आणि सोशल मिडियाभोवती फिरत आहे. ते संवाद व संपर्काचे माध्यम झाले आहे. या माध्यमांचा वापर व्हावा यासाठी शासनाकडून अगदी ग्रामपंचायत स्तरापासून प्रयत्न सुरू आहे. सोशल मिडियाने मिळवलेली जगातील लोकप्रियता व आयुष्याच्या प्रत्येक अंगामध्ये होत असलेले त्यांचे संक्रमण यामुळे मानवी जीवनाचा आयाम बदलू लागला आहे. तंत्रज्ञानाचा शिरकाव प्रत्येकाच्या दिवाणखान्यातच नाही. तर अभ्यासिकेत, बेडरूमपर्यंत झाला आहे. तरूण पिढी फेस टू फेस कमी बोलते परंतु त्यांच्याशी स्क्रिन टू स्क्रिन संपर्क करणे जास्त सोपे आणि साईचे आहे. या माध्यमाची उपलब्धता व जीवनातला कनेक्टनेस असाच वाढत जाणार आहे. व तंत्रज्ञानाच्या या अश्वमेधाला कोणी रोखू शकत नाही. मानवी जीवनात तंत्रज्ञानाचा कल्याणकारी उपयोग केला गेल्यास उत्तम, मात्र प्रत्येक साधनाला दुसरी बाजू असते तसेच या माध्यमालादेखील आहे. सोशल मिडिया हे तंत्रज्ञान व वेबवर आधारीत टुल आहे. सामाजिक परस्पर संवाद जे जगाच्या कानाकोपऱ्यात असलेले लोकांचे विचार, अनुभव, मते एकमेकांबरोबर पोहचवते अनुभूती देते.

पुर्व संशोधनाचा आढावा

डॉ. सुषमा कीर्तनी, (शिश्वाल व किशोर रोग तज्ञ) या सबब विषयाला अनुसरून म्हणतात की, 'मुलांच्या संगणक आणि टिव्हीच्या अतिवापरामुळे कदाचित पालक अगदी कंटाळून गेले असतील किंवा ते या नवीन आवश्यक अशा शिक्षणाच्या माध्यमाचे कौतुकही करत नसतील. पण नैमित्तिक निबंध २०२२ | १२८ |

इंटरनेट हे नक्कीच किशोरवयीन मुले व तरूणांकरिता भरपूर शैक्षणिक माहिती पुरविण्याची क्षमता असणारे उपकरण असून ते प्रचंड घरगुती वाचनालय आहे.'

तसेच ते पुढे अमेरिकन अकॅडमी ऑफ पिडीयाट्रिक्स या संस्थेचा दाखला देतात की, 'मुलांना दररोज दोन किंवा तीन तासापेक्षा जास्त वेळपर्यंत या माध्यमासमोर बसू घ्यायचे नाही' याचाच अर्थ मुलांना टीव्हीवरील हिंसक दृष्ये किंवा कार्यक्रम बघायला दिले नाही व त्याबद्दल प्रोत्साहित करत राहिल्यास त्यांच्यामध्ये सकारात्मक मूल्ये आकार घेऊ लागतील.'

श्री. यशवंत भंडारे म्हणतात की, 'समाजाच्या सकस वाढीसाठी लोकशाही मूल्यांची जपवणूक आवश्यक आहे. त्यामध्ये माध्यमाची भूमिका ही सातत्याने महत्त्वपूर्ण राहिलेली असून त्या पाश्र्वभूमीवर डिजिटल माध्यम जे कमीवेळा असंख्यापर्यंत एखादी गोष्ट, माहिती पोहचवते त्यांच्याकडे सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, भावनिक या सर्व दृष्टिकोनातून बघणे गरजेचे आहे. साधन आणि साध्य याचा योग्य मेळ बसवून त्याचा वापर हा विधायक कामांसाठीच केला जाणे याचे भान वापरकर्त्यांनी प्राधान्याने जपणे ही डिजिटल पत्रकारिते समोरचे आव्हान आहे. राष्ट्रउभारणीचे काम करण्यासाठी, त्या कामाला योग्य ती दिशा देण्यासाठी माध्यमाला प्रामुख्याने डिजिटल माध्यमांचा वापर करतांना काही बंधने आणि मर्यादा पाळणे नीतीमुल्यांचा आदर राखणे हे आजच्या काळात जास्त गरजेचे आहे. हे लक्षात घेवून प्रत्येकाने जबाबदारीने या माध्यमांचा योग्य वापर करावा.

कुटुंबावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा परिणाम :

मानव समाज व्यवस्थेत कुटुंब संस्थेला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले असून अशा या कुटुंब संस्थेला मानवी समाजाचा मूलाधार म्हटल्या जाते. दोन भिन्न लिंगीय व्यक्ती (स्त्री-पुरुष) विवाह विधीच्या माध्यमातून एकत्र येऊन कुटुंब या संस्थेद्वारा समाज व्यवस्थेत विविध कार्ये पार पाडली जातात. ज्यामध्ये प्रजोत्पादन मुलांचे संगोपन, सामाजिकरण, मनोरंजन, लैंगिक गरज, आर्थिक गरज, नियंत्रणात्मक कार्य, व्यक्तिमत्त्व विकास, शारिरीक व मानसिक गरजा पूर्ण करून व्यक्तीचे व समाजाचे अस्तित्त्व व सातत्य टिकवून ठेवण्याचे कार्य कुटुंब संस्थेद्वारा पार पाडल्या जाते. आणि समाजाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे मानले जाते.

आज वर्तमान स्थितीत आधुनिक सामाजिक प्रसार माध्यमांचा कुटुंब या संस्थेवर अनेक बाजूने प्रभाव पडलेला दिसून येत आहेत. ते पुढील प्रमाणे बघता येईल.

कुटुंबावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा सकारात्मक परिणाम :

१. मोबाईल, व्हॉटसअप यामुळे कुटुंबातील व्यक्ती दूर असल्या तरी एकमेकांच्या संपर्कात राहून वेळीच अनेक प्रकारच्या मदतीचे हात देऊ शकतात.
२. स्पर्धा परीक्षा, व्यक्तिमत्त्व विकास, आरोग्यविषयक बाबी तसेच अनेक महत्त्वपूर्ण ज्ञानाचे भंडार व मनोरंजक बाबी मोबाईल, इंटरनेट, संगणक याद्वारे आई-वडील मुलांना उपलब्ध करून

देऊ शकतात.

३. कुटुंबातील स्त्रीयांना खाद्यपदार्थ बनविण्याकरिता अनेक रेसीपी, मेहंदी क्लासेस तसेच इतर महत्त्वपूर्ण गोष्टींचे प्रशिक्षण यु-ट्युबद्वारे सहज उपलब्ध होत असल्याने अनेक दृष्टीने सामाजिक प्रसार माध्यमे कुटुंबासाठी वरदान ठरत आहेत.
४. अद्यावत सामाजिक प्रसाराद्वारे आई-वडिल भविष्यातील चांगल्या गोष्टींचे वेध घेवून मुलांना त्या दिशेनी बळवू शकतात.
५. सामाजिक प्रसार माध्यमांमुळे मुला-मुलींना काही महत्त्वपूर्ण बाबी जाणून घेण्याकरिता, समजण्याकरिता किंवा ज्ञान मिळविण्याकरिता आई-वडिलांवर विसंबून राहावे लागत नाही.

कुटुंबावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा नकारात्मक परिणाम :

१. सामाजिक प्रसार माध्यमांमुळे काहीवेळा शरमेनी मान खाली जाईल अशी बिभत्स दृष्ट्ये एकाकी टी.व्ही. वा मोबाईलवर येत असतात. घरातील सर्व कुटुंबमंडळी मिळून एखाद्या टिव्हीवरील कार्यक्रम वा सिनेमा बघू शकणार नाही. अशा थरापर्यंत प्रसार माध्यमांचा दर्जा घसरलेला आहे.
२. आज कुटुंबातील सर्वच सदस्यांकडे मोबाईल आल्यामुळे त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ इंटरनेटवर, व्हॉटसअप, फेसबुकवर जात असल्यामुळे आई-वडील, बहिण-भाऊ यांच्यातील आपआपसातील संवाद कमी होत चाललेला आहे.
३. स्त्रीया घरातील कामे सोडून मुलांकडे दुर्लक्ष करून टीव्ही सीरीयल यामध्ये गुरफटून चाललेल्या आहेत त्यामुळे पती-पत्नी यामधील वाद, ताण-तणाव वाढत आहेत कौटुंबिक वातावरण दूषित होत आहे.
४. इंटरनेटवरील अनेक वाईट पॉर्न साईट्सवर किशोरवयीन मुले गुरफटली जावून त्यांच्याकडून अनेक लैंगिक गुन्हे, चार्ड्ड पोर्नोग्राफी असे अनेक प्रकारचे अनैतिक गुन्हे घडून येत आहेत.
५. मोबाईल, इंटरनेटवर, व्हॉटसअप, फेसबुक, टीव्ही सिरिअल यामध्ये कुटुंबातील जास्तीत जास्त वेळ घालवित असल्यामुळे त्याचा परिणाम शारिरिक, मानसिक आरोग्यावर होत आहे. तसेच आई वडिलांचे मुलांकडे दुर्लक्ष होत असून मुले गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळण्यात होत आहे.

विवाह साथीदाराची निवड करताना सौंदर्य किंवा रूप, शिक्षण, नोकरी, स्वभाव यापैकी कोणत्या घटकांना अधिक महत्त्व द्यायचे याबाबत प्रत्येक व्यक्तीची मते वेगवेगळी असू शकतात.

विवाह ही व्यक्तिगत अधिकार-स्वातंत्र्याशी निगडित बाब आहे. असे असले तरीही विवाहाला समाजाची मान्यता प्राप्त झाल्याशिवाय स्त्री-पुरुषांमधील संबंधांना 'वैवाहिक संबंध' आणि पती-पत्नी संबंध असा दर्जा प्राप्त होत नाही. म्हणूनच समाजात विवाह व विवाहसंस्थेचे महत्त्व अनन्य साधारण असे दिसून येते.

नैमित्तिक निबंध २०२२ | १३० |

आधुनिक प्रसार माध्यमांचा देखील विवाह या संस्थेवर बरा-वाईट प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

विवाहावर प्रसारमाध्यमांचा सकारात्मक परिणाम :

१. आज सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे विविध विवाह संकेत स्थळाची माहिती उपलब्ध होत असून विवाह योग्य वर-वधूची निवड करणे सुलभ झाले आहे.
२. सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे विवाहपूर्व व विवाहानंतरची योग्य माहिती वर-वधूस प्राप्त होत असून त्याबाबतचे समज-गैरसमज दूर होण्यास मदत होत आहे.
३. विवाह संकेत स्थळी बहुदा वर किंवा वधू कोणत्याही जाती धर्माचा चालेल असे स्पष्ट लिहिल्या जात असल्यामुळे आपल्या इच्छेनुसार आज वर-वधू आंतरजातीय, आंतरधर्मीय, विवाहबद्ध होत असल्याचे दिसून येत आहे.
४. विधू किंवा विधवा यांना विवाह करण्याकरिता नातेवाईक वा मध्यस्थी व्यक्तीची गरज लागायची. आज विधू वा विधवा विवाह संकेत स्थळांची निर्मिती झालेली असून त्यांना मध्यस्थांच्या मदती अभावी आपल्या पसंतीने विवाह करणे सोपे झाले आहे.

विवाहावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा नकारात्मक परिणाम :

१. हिंदू धर्मानुसार विवाह हे पवित्र संस्कार मानला जातो. परंतु आज सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे फेसबुक यावरून ओळख झालेल्या मैत्रीचे रूपांतर प्रेमात व नंतर विवाहात होत आहे. ज्यामध्ये जाती, धर्म, प्रांत यापलीकडे जाऊन कुटुंबातील नातेवाईकांचा विरोध पत्करून विवाहबद्ध होत आहेत. समाजमान्यता आहे की नाही याकडे विशेषतः दुर्लक्ष होत आहे. 'मिथ्या बीबी राजी तो क्या करेगा काजी' अशी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.
२. विवाह प्रसंगी मध्यस्थी व्यक्ती किंवा नातेवाईक यांचेकडून मुला-मुलींच्या कुटुंबाविषयीची माहिती घेतली जावून विवाह होत असत. परंतु सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे थोड्या ओळखीचे रूपांतर प्रेमामध्ये व नंतर विवाहात होत असल्यांनी त्यांच्यात घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे. त्यांना भावनिक मदत करणाऱ्या नातेवाईकांची कमतरता निर्माण झाली आहे.
३. सामाजिक प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रतिबिंबित होत असलेल्या विवाहाचे स्वरूप हे पवित्र वा धार्मिक नसून मौज मस्तीचे केंद्र असे दिसून येत आहे. उदा. पॅराशुट, विमान, रॅकेट (हवेमधील) यामध्ये होत असणारे, लग्न, पाणबुडी, जहाज (पाण्यामधील) यामध्ये होत असणारे लग्न, देशाबाहेर जावून लग्न लावणे, यामधून विवाह या पवित्र संस्काराला छेद देण्यात येत असल्याचे चित्रित होते.
४. प्रसार माध्यमांद्वारे चित्रित होत असलेली विवाह सोहळ्याची दृश्ये बघून त्यापेक्षा वेगळे भव्य-दिव्य लग्न लावायचे या नादात लाखो रूपयाची उलढाल व स्पर्धा वाढत असलेली दिसून येते. म्हणजेच विवाहाचे विकृत स्वरूप प्रसारमाध्यमांद्वारे समोर येत आहे.

नैमित्तिक निबंध २०२२ | १३१ |

आप्तसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा परिणाम :

आप्त संबंध हे विवाह आणि रक्तसंबंधांच्या आधारावर निर्माण होत असतात. आप्तसंबंध व्यवस्थेस सामाजिक संरचनेचा एक भाग मानला जातो. त्यामध्ये निश्चित अशा सामाजिक समूहाचा समावेश असतो. त्यात विशेष महत्त्वाचे कुटुंब हे असते. विवाह संबंधित आप्त संबंधामध्ये केवळ विवाह संबंधामुळे पती-पत्नीचाच समावेश होत नाही तर त्या दोन्ही कुटुंबातील इतर नातेवाईकांचा देखील समावेश होतो. उदा. विवाहामुळे एक पुरुष केवळ पतीच बनत नाही तर तो जावई, बहीण जावई, जिजाजी, मावसा, साडू देखील बनतो. त्याचप्रमाणे एक स्त्री देखील विवाहानंतर पत्नी बनण्याव्यतिरिक्त ती सून, वहीनी, काकू, मामी बनते. यामध्ये प्रत्येक संबंधाच्या आधारावर दोन व्यक्ती आहेत. उदा. साळा-बहीण, जावई, सासू-जावई, साळी-जिजाजी, दिर-वहीनी, पती-पत्नी, सासू-सून अशाप्रकारे विवाहाद्वारा संबंधित संपूर्ण आप्ताना विवाहाधिष्ठित आप्तसंबंध असे म्हणतात.

समाजामध्ये आप्तसंबंध व्यवस्थेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असून समाजात शांतता, सलोखा, प्रेम, सहकार्य, आपुलकी, सुख-दुखात सहकार्य व्यक्तीमत्त्व विकासास पोषक अशी भूमिका वटविण्यात आप्तसंबंध व्यवस्था महत्त्वाची ठरते. असे असले तरी बदलत्या प्रवाहासोबत आज सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे आप्त संबंध व्यवस्थेवर बरे-वाईट परिणाम होत आहेत.

आप्तसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा सकारात्मक परिणाम :

१. सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे मोबाईल यासारख्या उपकरणाद्वारे नातेवाईकांशी संपर्कात राहता येते. सुख-दुखात सहभागी होता येते. तसेच वेळप्रसंगी तात्काळ मदतीस धावून जाता येते.
२. नातेवाईकांना अनेक कार्यक्रमाकरीता वेळे अभावी पत्रिका देणे शक्य होत नव्हते. परंतु आज व्हॉट्सअप सारख्या माध्यमातून पत्रिका पाठवून नातेवाईकांना असमर्थता दर्शवून कार्यक्रमांला उपस्थित राहण्याकरीता आग्रह करता येतो व नातेवाईक सहभागीही होत असतात.
३. अनेकदा नोकरी व्यवसाय आदी कामाकरीता आपले नातेवाईक दूर परराज्यात किंवा विदेशात राहत असल्यास त्यांच्याशी विडिओ कॉन्फरन्सद्वारे प्रत्यक्ष बोलता येते. सर्व कुटुंबातील सदस्यांना नातेवाईकांना डोक्याने बघता येते. अद्ययावत फोटो, इतर माहिती वा आर्थिक देवाण-घेवाणही शक्य झालेली आहे.
४. आज सोशल मिडियाच्या माध्यमातून फेसबुक, व्हॉट्सअप, इंस्टाग्राम, ट्विटर, याद्वारे जेव्हा वेळ मिळेल तेव्हा मित्र-मैत्रिणी तसेच नातेवाईक यांच्या संपर्कात राहण्याच्या सुविधा उपलब्ध झालेल्या आहेत.

आप्तसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा नकारात्मक परिणाम :

१. सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे नातेवाईकांशी मोबाईल वा इतर व्हॉट्सअप, फेसबुक याद्वारे

नैमित्तिक निबंध २०२२ | १३२ |

अप्रत्यक्ष संपर्कात राहत असल्याने त्यांच्याशी प्रत्यक्ष भेटी घेणे, विचारपूस करणे कमी होत चालले आहे. त्यामुळे नातेवाईकांशी असलेले घनिष्ठतेचे संबंध क्षिण होत चालले आहे.

२. सामाजिक माध्यमासारख्या आभासी जगात वावरण्याच्या नादात खऱ्या जीवनाचे, वास्तवाचे, त्यातल्या आव्हानाचे मूल्य आपण कमी करत आहोत. संगणक-स्मार्ट फोनमुळे हाताने लिहिण्याची सवय कमी झाली. नातेवाईकांचे फोन नंबर लक्षात ठेवण्याची क्षमता कमी झाली. नातेवाईकांशी प्रत्यक्ष भेटून मनमोकळ्या गप्पा मारण्याची सवय कमी झाली.
३. कुठल्याही महत्त्वाच्या विषयावर नातेवाईकांशी बसून चर्चा करणे, त्यांचेशी भेटी घेणे हे टाळून आज मोबाईलने बोलता येते ना? कार्यक्रमाची पत्रिका व्हॉट्सअपने पाठवता येते ना? या सबबीमुळे प्रत्यक्ष भेटी-गाठी घेणे टाळले जात आहे.
४. कुटुंबातील कुठलाही कार्यक्रम म्हणा किंवा विवाह जुळवणी म्हणा नातेवाईकांचे अनन्य साधारण महत्त्व होते. परंतु आज विवाह संकेतस्थळे म्हणा किंवा इतर मॅरिज ब्युरो वा व्हॉट्सअप वरिल मॅरिज ब्युरोद्वारे म्हणा नातेवाईकांचे या कामातील महत्त्व कमी झालेले आहे.
५. विवाह संबंधातील बिघाड किंवा कौटुंबिक कलह सोडविण्याच्या दृष्टिकोनातून नातेवाईक यांची भूमिका फार महत्त्वपूर्ण असायची परंतु आज सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे मिळालेल्या माहितीमुळे प्रत्यकांना कायदे, कोर्ट कचेरी नातेवाईकांपेक्षा जवळची वाटू लागलेली आहे. त्यामुळे अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहेत.

निष्कर्ष :

सोशल मिडियामुळे कुटुंब, विवाह व नातेवाईक यांचयावरील परिणाम हे बरे-वाईट या दोन्ही स्वरूपाचे दिसून येतात. बदलत्या काळाच्या ओघात अनेक सामाजिक बदल, स्थित्यंतरे घडून येत असतात. सामाजिक प्रसार माध्यमांद्वारे संपूर्ण जग हे जवळ आल्यासारखे भासमान झालेले आहे. पृथ्वीवरील मानवी समुदाय हा अत्यंत बुद्धिमान असून अनेक शोध, अविष्कार करीत पुढे-पुढे वाटचाल करीत आहे. परंतु या वैज्ञानिक, तांत्रिक प्रगती बरोबर सामाजिक मूल्य, समाज यावरही विपरीत परिणाम होणार नाही याची काळजी घेणे गरजेचे ठरते. संपूर्ण मानवी समाजाची निर्मिती हीच मुळात कुटुंबाद्वारे होत असते. कुटुंबातून मिळणारे बाळकडू हे बालक शिकून पुढे समाजातील सदस्य म्हणून समोर येतो. त्यामुळे बिघडलेल्या कुटुंबातून सुज्ञ सदस्य तयार होणे कठीण असते. त्यामुळे कुटुंबाचे वातावरण हे निकोप राखणे हे सुज्ञ सदस्य निर्माण करण्यासारखे असते. कुटुंबाची निर्मिती ही मुळातच विवाह विधिच्या माध्यमांद्वारे होत असते. त्यामुळे विवाह या संस्थेचे पावित्र्य व महत्त्व टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे. कारण विवाह संस्थेची निर्मितीच मुळात समाजातील वातावरण योग्य राखण्यासाठी झालेली आहे. आप्तसंबंध हे मुळातच कुटुंब व विवाह या दोघांना सुरळीत टिकवून ठेवणारा दुवा आहे. आप्तसंबंधामुळे कौटुंबिक सौख्य व वैवाहिक सौख्य टिकवून ठेवता येतात. त्यामुळे या तिन्ही व्यवसाय अनन्यसाधारण महत्त्व असून

नैमित्तिक निबंध २०२२ | १३३ |

या तिन्ही व्यवस्था निकोप राखणे महत्वाचे आहे. त्यामुळेच समाजात शांतता, सुव्यवस्थितता नियंत्रण टिकून राहिल. सामाजिक प्रसारमाध्यमाद्वारे या संस्थांवर विपरीत परिणाम होणार नाही यादृष्टीने पाऊल उचलणे गरजेचे राहिल. तेव्हाच कुठे समाजाचे पर्यायाने जगाचे कल्याण, सौख्य अबाधित राहिल.

संदर्भ :

समाजाचा परिचय भाग - १. रा.ज. लोटे, पिंपळापूरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

स्टडी सर्कल पब्लीकेशन, सामान्य अध्ययन पेपर-३. मनुष्यबळ, मानवी हक्क व समुदाय विकास.

निराली प्रकाशन, मानवी हक्क व समाज, सामान्य अध्ययन - १. अनिवार्य, नंदकुमार भारंबे.

ई-पेपर, नवप्रभा, दिनांक २३ डिसे. २०१४, डॉ. सुषमा कीर्तनी.

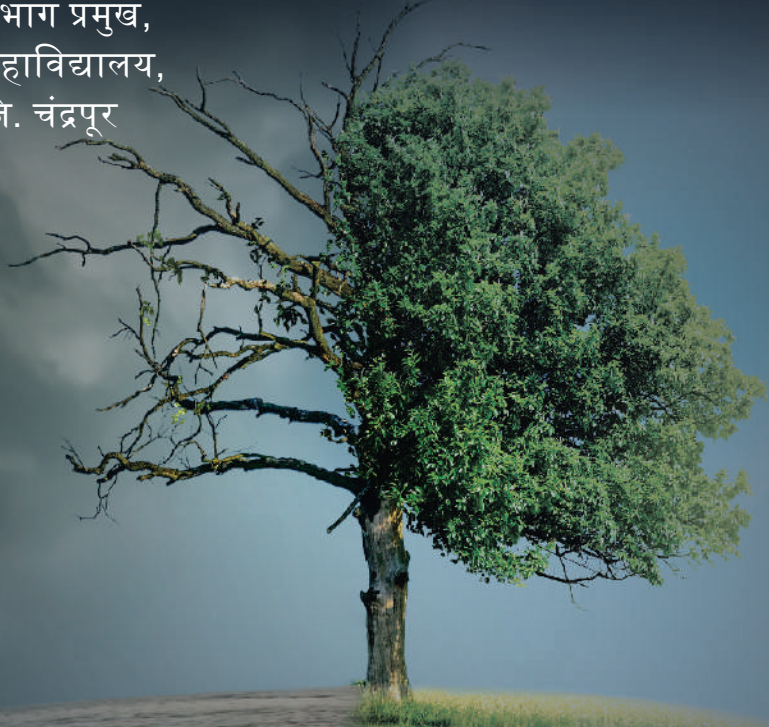
प्रसारमाध्यमे आणि मराठी भाषा, डॉ. भास्कर शेळके व डॉ. मिलिंद कसबे.

अर्थनाद

संपादक

डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

 mahi
Publication

अर्थनाद

संपादक

डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री जानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

28	महाराष्ट्र राज्यातील पाण्याची उपलब्धता आणि गुणवत्तेवर हवामानातील बदलांचा परिणाम	प्रा. डॉ. निलम छंगाणी, कारंजा लाड, जि. वाशिम.	166-172
29	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	डॉ. नितिन कावडकर घुघुस	173-180
30	हवामान बदलाचा कृषि विकासावर परिणाम	डॉ. प्रवीण हाडे, रिमोड	181-186
31	हवामानातील बदलाचा वण्याजीव व मनुष्यावरील परिणाम	डॉ. रवी सोरते, नरखेड	187-191
32	हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम	डॉ. समित माहोरे नागपूर प्रा. संदीप चौव्हाण वर्धा	192-197
33	भारतातील हवामान बदल व त्याचे परिणाम	प्रा. डॉ. संतोष उध्दवराव धामने वाशिम	198-199
34	भारतातील हवामान बदल: परिणाम धोरणे व उपाय	डॉ. सुनील घुगल डॉ. ईश्वर वाघ	200-209
35	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	डॉ. विठ्ठल ठावरी, भिशी	210-217
36	भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय	डॉ. विशाल मालेकर, कोरपना	218-222
37	भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय	सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे संशोधक विद्यार्थी, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे अमरावती	223-224
38	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व आढाने	डॉ. सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम, कामठी	225-233
39	भारतातील हवामान बदल, परिणाम आणि उपाय	प्रा. डॉ. नीता नंदलाल तिवारी खडकी	234-239
40	भारतातील हवामान बदल - परिणाम व उपाय	प्रा. डॉ. दिलीप पांडुरंग महाजन चिखली प्रा. डॉ. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे खामगाव प्रा. डॉ. राजेंद्र बापूराव भांडवलकर, यवतमाळ	240-247
41	भारतातील हवामान बदल, कारणे आणि शेती क्षेत्रावरील परिणाम व उपाययोजना	गंगाधर एस. घागरे, संशोधक विद्यार्थी	248-354
42	हवामान बदलाचा भारतीय कृषीवरील परिणाम आणि शाश्वत कृषी व्यूहनिती	डॉ धीरज कदम	255-261
43	Climate Changes in India – Consequences and Remedies	Dr. Lajwanti R Tembhurne Morshi Amravati	262-265

हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम

डॉ. समित माहोरे.

अर्थशास्त्र विभाग.

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

प्रा. संदीप चव्हाण

अर्थशास्त्र विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना:

मानवाच्या अस्तित्वापासून हवामानात नेहमीच बदल घडून येताना दिसून येते. हवामानातील होणारे बदल हे दोन कारणामुळे निर्माण होतात. एक म्हणजे निसर्गाच्या माध्यमातून आणि दुसरे म्हणजे मानवाच्या माध्यमातून. निसर्गाच्या माध्यमातून होणाऱ्या हवामान बदलाचा पेक्षा मानवाच्या माध्यमातून हवामान होणारे बदल किती तरी पटीने जास्त आहे. मानवाने स्वतःच्या आर्थिक फायद्यासाठी शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास घडवून आणला आहे. मानवाने स्वतःचा विकास करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनाचा मोठ्या प्रमाणात वापर केलेला दिसून येतो. त्याचबरोबरच वाहनाचा अतिरेकी वापर, इंधनाचा मोठ्याप्रमाणात वापर केल्याने हवामानात प्रचंड बदल घडून येत असल्याचे दिसून येते.

भारताच्या भौगोलिक परिस्थितीचा विचार केलास आपल्या असे दिसून येते की, भारतात शेती व्यवसायाला अनुकूल परिस्थिती आहे. भारतातील अनेक क्षेत्र प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे. भारत देश हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे शेती व्यवसाय भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख व्यवसाय आहे. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा अंदाजे 57.80 टक्के, औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 28.30 टक्के आणि कृषी क्षेत्राचा वाटा 16 टक्के असला तरी जवळपास देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास 58 टक्के लोकांना या क्षेत्रातून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार मिळताना दिसून येते. हवामान बदलाचा सर्वच क्षेत्रावर परिणाम झालेला दिसून येतो. त्यापैकी सर्वात मोठा परिणाम कृषी क्षेत्रावर झालेला आहे. महाराष्ट्रामध्ये प्रामुख्याने कोरडवाहू शेतीचे क्षेत्र जास्त असून केवळ 12.2 टक्के पीक क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. राज्यातील 50 टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या त्यांच्या उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहे. तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, कापूस आणि ऊस ही प्रमुख पिके आहेत. ज्वारी, भात, मका, गहू आणि बाजरी प्रमुख अन्नधान्याचे पिके आहेत. त्याचबरोबर हरभरा तूर मूग आणि उडीद हे मुख्य डाळीचे पिके आहेत. सोयाबीन भुईमूग हे तेलबियाचे पिके आहेत. हवामान बदलाचा पीकांच्या धारणक्षेत्रावर व उत्पादनावर परिणाम होत असल्याचे दिसून येत आहेत. हवामान बदलामुळे पीक व पीक संरचनेला धोका तर आहेत पण त्याचबरोबर फक्त शेतीवर उदरनिर्वाहासाठी अवलंबून असणाऱ्यावर सुद्धा हवामानातील बदल खूप जोखमीचे ठरू शकतो.

सध्याची शेती करण्याची पद्धती ती पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या हवामान विषयक पद्धतीवरच आधारित आहेत, परंतु आता जागतिक हवामानात नेहमीच बदल होत आहे. मानवी हस्तक्षेपाच्या परिणामामुळे कार्बन डायऑक्साईड, मिथेन, नायट्रोजन ऑक्साईड आणि हरित गृह वायूमुळे हवामानात बदल घडून येत आहे आणि त्यांचे परिणाम सुद्धा दिसून येत आहे. पाऊस आणि तापमानात झालेल्या बदलामुळे शेती क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम दिसून येत आहे. सध्या शेतीमध्ये लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण, कमी होणारे लागवडीखालील क्षेत्र, पाण्याचा अभाव आणि बिघडलेले मातीचे आरोग्य या समस्या दिसून येत आहे त्याचबरोबर हवामानातील बदलाचा शेती क्षेत्रावर परिणाम होत आहे.

विषयाची निवड:

प्रस्तुत विषय हा सध्या महाराष्ट्रातील सोयाबीन आणि कापूस या पिकांच्या उत्पादनावर आधारित आहे. कापूस आणि सोयाबीन हे महाराष्ट्रातील महत्वाचे व्यापारी पीके आहे. या कृषी उत्पादनाचा महाराष्ट्राच्या विकासात महत्वाची भूमिका आहे. परंतु हवामान बदलाचा परिणाम कृषी उत्पादनावर होऊन कृषी उत्पादनाखालील क्षेत्र दिवसेंदिवस वाढले तरी उत्पादनात मात्र पाहिजे तशी वाढ होताना दिसत नाही. तसेच शेतकऱ्यांना सद्यःस्थिती आणि भविष्यात येणाऱ्या धोक्याविषयी माहिती जाणून घेणे हा आहे.

उद्दिष्टे:

या संशोधन लेखामध्ये खरीप हंगामातील पिके सोयाबीन आणि कापूस यावर हवामान बदलाचा परिणाम जाणून घेणे.

गृहीतके:

हवामान बदलाचा खरीप हंगामातील पिके सोयाबीन आणि कापूस यावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात विविध पुस्तके, वर्तमान पत्रे आणि महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी यातील संदर्भ घेण्यात आला आहे.

विषयाचे विवेचन:

महाराष्ट्रातील वाढती लोकसंख्या, वाढत्या मानवी गरजा, मानवाच्या अती महत्वाकांक्षेपोटी मानवाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अवास्तव वापर केला आहे. अवास्तव वापरामुळे हवा प्रदूषण, जल प्रदूषण, मृदा प्रदूषण आणि ध्वनी प्रदूषण यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांचा परिणाम हवामान बदलावर झालेला दिसून येत आहे. हवामान बदलामुळे तापमान वाढ, अतिप्रजन्य, दुष्काळ आणि रोगराई यासारख्या समस्या निर्माण झालेले आहेत. या सर्वांचा परिणाम कृषी उत्पादनावर होताना दिसून येतो.

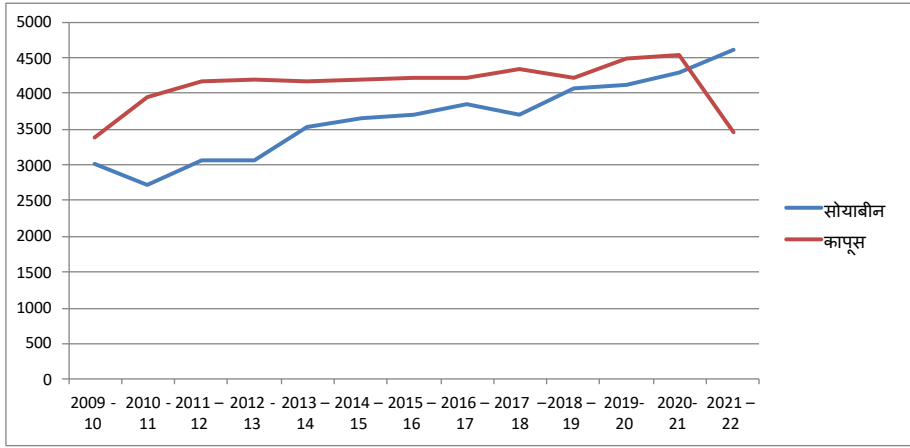
सोयाबीन आणि कापूस या खरीप पिकांखालील धारणक्षेत्र व उत्पादन:

धारण क्षेत्र – (हजार हेक्टर)

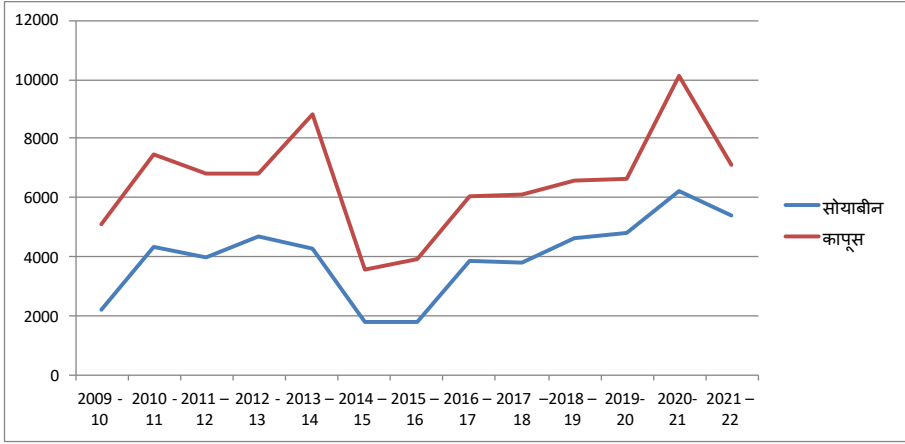
उत्पादन – (मेट्रिक टन)

पिके	2009 - 10	2010 - 11	2011 - 12	2012 - 13	2013 - 14	2014 - 15	2015 - 16	2016 - 17	2017 - 18	2018 - 19	2019- 20	2020- 21	2021 - 22
सोयाबीन क्षेत्र	3019	2729	3070	3064	3520	3640	3702	3841	3694	4075	4124	4290	4617
	उत्पादन	2197	4318	3969	4690	4273	1821	1795	3886	3805	4611	4826	6234
कापूस क्षेत्र	3392	3942	4167	4187	4160	4190	4207	4212	4351	4219	4491	4545	3454
	उत्पादन	5111	7473	6820	6793	8834	3577	3914	6049	6094	6593	6639	10110

स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2009 - 10 ते 2021-22

सोयाबीन आणि कापूस पिकाखालील धारणक्षेत्र (हजार हेक्टर मध्ये)

सोयाबीन आणि कापूस पिकाचे उत्पादन (मेट्रिक टन मध्ये)

वरील आकडेवारीचा विचार केला तर सोयाबीन आणि कापूस या पिकाच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ होताना दिसून येते मात्र उत्पादनात पाहिजे तेवढ्याप्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येत नाही. हवामान बदलामुळे शेती व्यवसायात अनियमित पाऊस, वेगवेगळ्या कीड व रोगराईचे प्रादुर्भाव, तापमानातील वाढ इत्यादी कारणामुळे परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे. 2009-10 ते 2021-22 या कालावधीत सोयाबीन आणि कापूस या पिकाखालील लागवडी खालील क्षेत्रात वाढ झाली असली तरी या कालावधीत सोयाबीन पिकाच्या उत्पादन बाबतीत 2013-14 वर्ष वगळता आणि कापूस पिकाच्या उत्पादन बाबतीत 2020-21 वर्ष वगळता बाकी सर्व वर्षात उत्पादनात होणारी वाढ मर्यादित असल्याचे दिसून येते. हवामानातील बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या विविध रोगाचा प्रादुर्भाव पिकावर होतांना दिसत आहे.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की महाराष्ट्रात शेती व्यवसायाला अनुकूल वातावरण असून सुद्धा शेतीचे उत्पादन हवामानातील बदलामुळे वर्षानुवर्ष त्यात बदल होतांना दिसून येत नाही उलट उत्पादन

वाढीचा दर कमी होतांना दिसून येते.

- उशिरा सुरु होणारा पावसाळा, अधून-मधून पडणारा दुष्काळ आणि पाऊस यामुळे खरीप हंगामातील पिकांचा उगवण क्षमतेवर परिणाम झाला आहे.
- खरीप हंगामाच्या कालावधीत पडणारा मुसळधार पाऊस यामुळे पिकावरील रोगराई, तण आणि किड्यांचा प्रादुर्भाव वाढण्याची शक्यता आहेत. याचा परिणाम खरीप हंगामातील पिकांच्या उत्पादनावर होत आहे.
- ज्या जमिनीत पाण्याचा निचरा लवकर होत नाही अशा जमिनीमध्ये पिकांची मुळे सडण्यास अनुकूल वातावरण तयार होत आहेत. त्यामुळे जमिनीतील पोषक द्रव्य आणि खताची परिणामकारकता कमी होतांना दिसून येत आहे.
- सोयाबीन आणि कापूस या खरीप पिकासाठी शेंगा आणि बोंड तयार होण्याच्या आणि परिपक्वतेच्या दरम्यान झालेल्या अतिवृष्टीचा एकूण परिणाम उत्पादन आणि गुणवत्तेवर दिसून येत आहे.

हवामानातील बदलाचा शेती क्षेत्रावर होणारा परिणाम:

हवामानातील बदलाचा शेती क्षेत्रावर होणारा परिणाम पुढील प्रमाणे

1. हवामानातील बदलामुळे शेती आणि जमिनीच्या वापरावर परिणाम होतो.
2. हवामानातील बदलामुळे शेतीतील मातीचे धूप होते त्यामुळे शेतीतील सुपीकता कमी होते.
3. हवामानातील बदलामुळे पाण्याच्या उपलब्धतेवर / पाण्याच्या साठ्यावर परिणाम होतो.
4. हवामानातील बदलामुळे उच्च तापमानात वाढ होते त्याचा प्रभाव पिकावर होतो.
5. हवामानातील बदलामुळे वनस्पतींवर परिणाम होतो.
6. हवामानातील बदलामुळे कीटक आणि रोगांचा पिकावर परिणाम होतो.
7. हवामानातील बदलामुळे अन्न सुरक्षेवर परिणाम होतो.
8. हवामानातील बदलामुळे नैसर्गिक आपत्तींचा परिणाम होतो.

उपायोजना:

1. **हवामानातील बदलाच्या परिणामांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी हरितवायू उत्सर्जन कमी करणे:**
शेतीमधून हरितगृह वायू उत्सर्जन कार्बन आणि नायट्रोजनच्या अधिक कार्यक्षम व्यवस्थापनाद्वारे कमी केले जाऊ शकते.
2. **पिकांचे वाण बदलविणे:**
हवामान बदलाचा परिमाण कमी करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी वापरत असलेल्या पिकांचे वाण किंवा प्रजाती बदलविणे आवश्यक आहे.
3. **एकात्मिक कीड व्यवस्थापन करणे:**
हवामान बदलामुळे किड, रोग आणि तण विस्तृत प्रमाणात पसरले आहे. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन पिकाचे उत्पादन आणि संरक्षणासाठी पर्यावरण विषयक दृष्टीकोण आहे. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन कीटकांची लोकसंख्या कमी करण्यासाठी आणि किटकनाशकांचा योग्य वापर करणे. मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणास धोका कमी करणे यासाठी मदत करते.
4. **सुधारित पाण्याचा वापर आणि व्यवस्थापन:**
ज्या ठिकाणी पाणी मर्यादित आहे तेथे पाणी व व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी उपाययोजना करता येतात त्यामुळे माती आणि पाण्याचे संरक्षण होते. सिंचन पद्धतीचा योग्य वापर करणे.
5. **पीक उत्पादन घेण्यासाठी माती आणि जमीन व्यवस्थापन:**
हवामान बदलांच्या उद्देशाने पीक उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि संसाधनांच्या वापराची कार्यक्षमता

सुधारण्यासाठी कृषी व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित केले आहे. पिकाच्या उत्पादनासाठी व्यवस्थापन धोरणांमध्ये उत्पादन प्रणालीद्वारे पोषक तत्वाची संतुलित चक्रे करणे आणि शेतातील मातीचे संरक्षण करणे समाविष्ट आहे. पोषक तत्व असे संतुलित चक्र म्हणजे पिकांच्या उत्पादनात सेंद्रिय आणि अजैविक पदार्थांचा वापर करणे.

6. पीक हंगाम समायोजित करणे:

हवामानातील बदलाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी अनुकूल परिस्थितीत ऑल या कालावधीचा फायदा घेण्यासाठी व पीक दिनदर्शिकेत योग्य बदल करावे.

7. हरितगृहांचा वापर करणे:

हरितगृह हे भाज्या, फुले किंवा फळांसाठी उच्च तंत्रज्ञान उत्पादन सुविधा आहेत. हरितगृहामध्ये स्क्रीन स्थापना, गरम करणे, थंड करणे, प्रकाश व्यवस्था यासह उपकरणांनी भरलेले आहे. पिकांच्या वाढीसाठी लागणारी परिस्थिती हरितगृहामध्ये अनुकूल करण्यासाठी संगणकाद्वारे नियंत्रित केले जाऊ शकते.

8. हवामान बदलास प्रतिरोधक पिकांच्या वाणांची लागवड करणे:

दुष्काळ सहिष्णू पिकांच्या वाणाची लागवडीसाठी निवड करणे. त्यामध्ये तांदूळ पिकाच्या वंदना, अंजली आणि सोयाबीन पिकाच्या एम. जी 46 बीआर 46 यासारख्या पिकाची बियाची निवड करणे.

9. पीक प्रणाली सुधारणा करणे:

a. मिश्र पीक:

दोन किंवा अधिक पिके मिश्रण मध्ये लावून पिकाचे उत्पादन अनुकूल करण्यासाठी आंतरपीक ही देखील एक प्रभावी पद्धत आहे. मिश्र पिकांचे फायदे म्हणजे एकूण उत्पादकता वाढविण्यासाठी मातीतील पोषक घटक संतुलित करणे, तण व किडे दडपणे, वनस्पती रोगावर नियंत्रण ठेवणे.

b. आच्छादणे पिक:

उन्हाळ्यात कोरड्या जमिनीचे संरक्षण करण्यासाठी या पिकाची लागवड उपयुक्त ठरते. झाडांची पाने जमिनीवर पडून मातीची धूप आणि पोस्टीक नुकसानीपासून बचाव करण्यासाठी आच्छादने पिके घेतली जातात. जसे सोयाबीन, भुईमूग, मूग इत्यादी

10. पावसाचे अंदाज लक्षात घेऊन पीक पद्धती ठरविणे.

11. पावसाच्या आगमनानुसार पीक पद्धतीची निवड करणे.

12. हवामानातील बदलाचा पीक उत्पादनावरील परिणाम कमी करण्यासाठी हवामान विषयक माहिती तयार करणे आणि ही माहिती शेती विषयक निर्णय घेण्यासाठी उपयोगात आणणे.

13. कृषी निविष्टाची व साधनाची गुणवत्ता सुधारणे.

14. हवामान बदल लक्षात घेऊन पीक पद्धतीत बदल करावा.

15. रासायनिक शेती यॉजी जैविक शेतीला प्राधान्य द्यावे.

निष्कर्ष:

भविष्यातील हवामान बदलामुळे ज्वारी, बाजरी आणि कडधान्ये यांसारख्या पारंपारिक पावसावर आधारित पिकांची तसेच ऊस, कांदा आणि मका यांसारख्या सिंचन नगदी पिकांची उत्पादकता कमी होण्याची दाट शक्यता आहे. वार्षिक किमान तापमानातील वाढ, विशेषतः हिवाळ्याच्या काळात, गव्हाच्या उत्पादकतेवर विपरित परिणाम करू शकते. हवामानातील बदलाचा थेट परिणाम अन्न सुरक्षेवर होईल. हवामानातील बदलाचा शेतीवर होणाऱ्या परिणामातून भविष्यात भविष्यात अन्न सुरक्षाचा प्रश्न अधिक तीव्र बनण्याची शक्यता आहे. परंतु बिकट परिस्थिती शेती चांगल्या पद्धतीने करू शकेल अशा पद्धतीने शेती विकसित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:

- डॉ. घाटगे, एल. एन. आणि डॉ. वावरे, ए. के. (2018) भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे
- डॉ. देसाई व डॉ. भालेराव (2010) भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे
- दत्त सुंदरम (2019) भारतीय अर्थव्यवस्था, एस चंद कंपनी, नई दिल्ली
- प्रा. सौ. पंडित शांता, डॉ. लीला पाटील, कृषी अर्थशास्त्राची मुलतत्वे, नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथानिर्मिती मंडळ.
- विविध वर्तमान पत्रे
- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी- 2009 - 10 ते 2021-22

त्रैमासिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा - ४४२००१
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती

२७ एप्रिल २०२२

First Edition:

27th April 2022

मुद्रक

अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९१२७

Printer

Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ

सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :

९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN

978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or
by any means, electronics or mechanical including photocopying
without permission in writing from the publisher.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
१	भारत-चीन संबंध - डॉ. रवींद्र बेले	१३
२	बहुजन नायक-कांशीराम यांच्या चळवळीचे वेगळेपण - डॉ. नरेश कवाडे	१७
३	तुकारामांची अभंग गाथा : काही समस्या - डॉ. नथू खोडे	३१
४	सागरी प्रवाहाचा हवामानावरील प्रभाव - प्रा. बुद्धघोष लोहकरे	३८
५	ग्रे कापड ते संस्कारित कापड - एक परिपूर्ण प्रवास - प्रा. सुचिता रायपुरे	४२
६	सावित्रीबाई फुले यांची कविता - प्रा. प्रमोद नारायणे	५३
७	लोकन्यायालय/लोकअदालत - एक सुलभ न्यायप्रक्रिया - प्रा. राजेश जोगळे	६५
८	भारतीय संगीताचा स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रचार/प्रसार - प्रा. ऋषिकांत मेसेकर	७०
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' पुस्तक : एक विवेचन - प्रा. एकनाथ मुरकुटे	७६
१०	क्रीडा क्षेत्रातील व्यावसायिक दृष्टिकोन - प्रा. राहुल भालेकर	८०
११	शरीरस्वास्थ्य आणि मनःस्वास्थ्यासाठी संगीत एक नवसंजीवन - प्रा. अरुणा हरले	८४
१२	हा खेळ भावनांचा...एक विचारमंथन - प्रा. चित्रा धोटे	९०
१३	भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय - प्रा. संदीप चव्हाण	९८
१४	मनोनिग्रह - वेध मनाचा - प्रा. रचना उरकांदे	१०५

शरीरस्वास्थ्य आणि मनःस्वास्थ्यसाठी संगीत : एक नवसंजीवन

प्रा. अरुणा च. हा
यशवंत महाविद्यालय, वर

प्रस्तावना :

गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हटले जाते. मानवप्राणी हा प्राचीनकाळी अगदी राग
अवस्थेत होता. पुढे त्याच्या अनेक गरजा निर्माण झाल्या. जगण्याकरिता अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची
गरज लागली, आत्मसंरक्षणसाठी शस्त्रांची गरज लागली. मनुष्य हा बुद्धिजीवी प्राणी असल्याने
आपल्या ह्या गरजा भागविण्यासाठी तो आपल्या बुद्धीचा उपयोग करू लागला. आपले जीवन
सुखमय होण्याकरिता तो आपली बुद्धी जसजशी वापरू लागला तसतशा अनेक कला निर्माण होऊ
लागल्या. त्यामध्ये मनुष्याच्या प्रापंचिक गरजा भागविणाऱ्या कला व अंतरात्म्याला प्रसन्न व
आल्हादित करणाऱ्या अशा दोन प्रकारच्या कला त्याने निर्माण केल्या. यांनाच अनुक्रमेण
लौकिककला व ललितकला असे म्हटले जाते. ललित म्हणजे सौंदर्य. सौंदर्य प्राप्त करून देणे व
त्या सौंदर्याच्याद्वारे आल्हाद उत्पन्न करणे हे ललितकलांचे कार्य होय. हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी
संगीत, साहित्य, वास्तू, चित्र व शिल्प या पाच ललित कलांपैकी संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला मानली जाते.

संगीत कलेचा प्रभाव तत्काळ मानवी हृदयावर होत असतो. मानवी भावना व्यक्त
करण्याचे संगीत हे फार प्रभावी माध्यम आहे. "थेट संवेदनांना जाऊन भिडण्याचे सामर्थ्य केवळ
शब्दांपेक्षा संगीतात आहे" असे रवींद्रनाथ ठाकूरांनी म्हटले आहे. तर शेक्सपियर म्हणतो,
"संगीताच्या मधुर ध्वनीने ज्याच्या हृदयाला स्पर्श होत नाही असा मनुष्य विश्वासघातकी, डाव
साधणारा, वाया गेलेला असतो अशा माणसावर विश्वास ठेवू नये."

विश्वाचे महान तत्त्वज्ञानी अरिस्टॉटल, प्लेटो, हेगेल, कांट इत्यादींनीही संगीताच्या
विलक्षण प्रभावाला ओळखून म्हटले आहे की, संगीत मानवाच्या शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक,
अध्यात्मिक, भावनिक आणि सांस्कृतिक विकासाचे सशक्त माध्यम आहे. पाश्चात्य कवी मिल्टन
याने संगीताला "The hidden soul of Harmony" म्हटले आहे तर बेनच्या मते, 'Music is
sweet sounds made sweeter'.

सकल कलांची कला असलेल्या अशा या उदात्त संगीत कलेचे मनुष्याचे शरीर व
मनःस्वास्थ्य उत्तम ठेवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान आहे हे खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते.

१) बालकांमधील बौद्धिक विकास :

गर्भावस्थेपासून बालकांना संगीत एकवले तर त्यांच्या बौद्धिक विकासावर कसा परिणाम
होतो याबाबत अनेक प्रयोगांद्वारे संशोधन केलेले दिसून येते. गर्भावस्थेपासून ज्या मुलांच्या
नैमित्तिक निबंध २०२२ । ८४ ।

Aesthetics in Various Types of Music & its Impact on Humanity

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में संगीत और साहित्य का सहसंबंध

Editors

Mr. N.P. Singade • Mr. M.G. Wahane
Mr. S.P. Gajbhiye • Mr. N.G. Jadhav

This book include the Research Articles submitted and presented in two days National e-Conference on Aesthetics in Various Types of Music and its Impact on Humanity. The book has been carefully designed keeping in mind the needs of researchers. The articles in the different literary forms contribute to enhance the knowledge of Music, also evoke the number of emotions in readers. The text has been given with comprehensive references. Apart from only creating interest, every piece included aims at giving some valuable information. Nothing is perfect and this book is no exception therefore suggestions for improvement are always welcome and they will duly acknowledged. We are grateful to the publishers for the keen interest, they have taken and the co-operation they have extended to us in making the book up-to-date.

Sanjay Nandagawali
Officiating Principal

ISBN: 978-81-8315-501-4 ₹ 1000/-
First Edition 2022
Pages : 332

Aesthetics in Various Types of Music & Its Impact on Humanity
वर्तमान परिप्रेक्ष्य में संगीत और साहित्य का सहसंबंध

Editors
Mr. N.P. Singade • Mr. M.G. Wahane
Mr. S.P. Gajbhiye • Mr. N.G. Jadhav

₹ 1000/-

ISBN: 978-81-8315-501-4

न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन

208, 2nd —फ्लोर
4735 / 22, प्रकाशदीप बिल्डिंग
अन्सारी रोड, दरियागंज,
नई दिल्ली- 110002
फोन: 23280214, 23280209
E-mail: deepak.nbbs@yahoo.in

**AESTHETICS IN
VARIOUS TYPES OF MUSIC AND
IT'S IMPACT ON HUMANITY**
वर्तमान परिप्रेक्ष्य में संगीत और साहित्य का सहसंबंध

Editors

Mr. N.P. Singade

Mr. M.G. Wahane

Mr. S.P. Gajbhiye

Mr. N.G. Jadhav

NEW BHARATIYA BOOK CORPORATION
DELHI (INDIA)

Published by :
New Bhartiya Book Corporation
208, 2nd Floor, Prakashdeep Building,
4735/22, Ansari Road, Daryaganj,
New Delhi-110002
Phone : 011-23280214, 011-23280209
E-mail : deepak.nbbc@yahoo.in

First Edition : 2022

© Publisher

ISBN : 978-81-8315-501-4

Type Setting
Creative Graphics

Printed by :
Jain Amar Printing Press
New Delhi

विषय-सूची

<i>Message</i>	v
<i>Message</i>	vii
<i>Preface</i>	ix

Section-I : Hindi Paper

1. संगीत और साहित्य का संबंध प्रा. अरूणा च. हरले	3
2. तकनीकी का संगीत उद्योगों पर प्रभाव डॉ. श्वेता दीपक वेगड़	9
3. भारतीय संगीत चिकित्सा डॉ. राहुल मल्हारी भोरे	15
4. संगीत चिकित्सा डॉ. नेत्रा तेलहारकर	21
5. स्त्री जातियों पर बंधन और संगीत क्षेत्र में उनका योगदान प्रा. शरद गजभीये	27
6. संगीत : एक चिकित्सक पद्धति प्रा. डॉ. कु. प्रिती बी. इंगळे (वाकपांजर)	35
7. मानवी विकास पर संगीत का प्रभाव प्रा. नाना गणपत जाधव	44
8. मानव की भृण अवस्था एवं संगीत चिकित्सा प्रा. विद्या प्र. गावंडे	54
9. पं. भातखंडे लिखित हिन्दुस्तानी संगीत पद्धति क्रमिक पुस्तक मालिका अनुसंधान एक अध्ययन प्रा. विशाल विजय कोरडे	58

संगीत और साहित्य का संबंध

प्रा. अरूणा च. हरले

सारांश

संगीत के सिवाय साहित्य और साहित्य के बीना संगीत मानो जैसे आत्मा बिना शरीर ऐसा हम कह सकते हैं। किसी भी संगीत को लोगों तक पहुँचाने के लिये साहित्य याने की शब्दों की जरूरत होती है तथा साहित्य लोगों के मन में उतरने के लिये संगीत जरूरी होता है विभिन्न भावों की अभिव्यक्ति का साहित्य और संगीत यह दोनों प्रमुख साधन है। स्वर और शब्दों के माध्यम से मन की अलग अलग अवस्थाओं का प्रकटीकरण हो सकता है। परंपरासे आये संस्कारों में से कुछ वाद्य तथा कुछ विशिष्ट भावों का एक अतुट संबंध दिखायी देता है। बासूरी के सुरों से अध्यात्म तथा भक्तिभाव, षहनाई के सुरों से पवित्रता, ढोल-ताशा के लय से उत्सव का, बँड के लय से जवानों के जोश का, संतूर के स्वरों से प्रेममयी भावों का, सितार और सारंगी के सुरों से करुणा के भाव अपनेआप ही मन के अंदर उत्पन्न होते हैं। इसमें शब्द नहीं होते परंतु एक अनोखा भावविश्व निर्माण करने की अद्भूत शक्ति इन वाद्यों के सुरों में है। मन के किसी भाव को आकार नहीं रहता वह निर्गुण निराकार होता है। किंतु इस भाव को आकार प्रदान कर उसे दुसरोँ तक पहुँचाने का कार्य साहित्य और संगीत करता है।

उद्देश्य:-संगीत और साहित्य इनका दृढ संबंध बताना तथा विविध उदाहरण के द्वारा संगीत और साहित्य इनका संबंध लोगों तक पहुँचाना है।

प्रस्तावना

शब्दों के भीतर की भावनाओं को, शब्दों की गती को एक निश्चित रूप देने का कार्य संगीत करता है। 'ऐ मेरे वतन के लोगों' यह देशभक्ती गीत हम सुनते

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा - ४४२००१
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by
Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती
२७ एप्रिल २०२२

First Edition:
27th April 2022

मुद्रक
अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९१२७

Printer
Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ
सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :
९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN
978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
१५	मानव मुक्तीचे स्वप्न साकारणारा ध्येयवेडा प्रयोग - डॉ. प्रियंका जाधव	११४
१६	कुटुंब, विवाह व आप्तसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा परिणाम - प्रा. संदीपकुमार रायबोले	१२६
१७	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये अशासकीय संस्थांची भूमिका - डॉ. प्रतिभा काटकर	१३५
१८	भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्र - फायदे आणि तोटे - प्रा. शुभांगी राऊत	१४५
१९	कोरोना काळ व शारीरिक स्वास्थ्य - प्रा. किरण काळे	१५३
२०	ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणी व्यवस्थेचे आर्थिक अध्ययन - प्रा. अमर डहाणे	१५५
२१	उपेक्षित समाजातील महान संत चोखामेळा - प्रा. दीपक महाजन	१६३
२२	तालवाद्ये : लयतत्त्वाचे प्रभावी माध्यम - प्रा. प्रफुल्ल काळे	१७१
२३	पंडित नेहरू यांचा समाजवादी विचार - डॉ. रवींद्र बेले	१७४
२४	हातमागाचे बदलते स्वरूप आणि वस्त्रनिर्मिती - प्रा. सुचिता रायपुरे	१७९
२५	मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री - रझिया सुलतान - डॉ. नरेश कवाडे	१८५
२६	ओवीगीतातून होणारे विठ्ठल-रूक्मिणीचे दर्शन - डॉ. नथ्यू खोडे	१९२
२७	मराठी से हिंदी अनुवाद की समस्याएँ (अंतरभाषिक अनुवाद के संदर्भ में) - डॉ. संजय धोटे	२०२
२८	खेलो में व्यावसाईक संधीया - डॉ. मंदा ठेंगणे	२११
२९	मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला - प्रा. निकिता निर्मळ	२१५

तालवाद्ये : लयतत्त्वाचे प्रभावी माध्यम

प्रा. प्रफुल्ल काळे
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश :

ललित कलांमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानली गेलेली कला म्हणजे संगीत कला होय. इतर कला या भूत स्वरूपातील आहेत. पण संगीत ही कला अमूर्त आहे. भारतीय संगीतामध्ये गायन, वादन आणि नृत्य या तीनही कला समाविष्ट होतात. संगीतातील विविध प्रकारांमध्ये वाद्य संगीतातील तालवाद्य हा सुद्धा अत्यंत महत्त्वाचा प्रकार आहे. वाद्य संगीतातील तालवाद्ये केवळ साथ-संगीतासाठी वापरण्यात येत नसून त्याचे स्वतंत्र किंवा एकत्र वादन सुद्धा केले जाते. केवळ सांकेतिक भाषेद्वारे अमूर्त स्वरूपामध्ये स्वतः उभे राहण्याचे सामर्थ्य तालवाद्य आणि इतर वाद्यसंगीताला प्राप्त आहे. या वाद्य संगीताचे विभिन्न प्रकार पडतात.

निसर्गामध्ये अंतर्भूत असणारा संगीतासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे 'लयतत्व' होय. 'लयतत्व' हे सर्वसमावेशक आहे. संगीतामध्ये तसेच दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक बाबीमध्ये लयतत्त्वाचे दर्शन वारंवार होत असते. दिवस-रात्र, हृदयाची धड-धड, नाडीचे ठोके, पक्षांचा किलकिलाट, पाण्याचा आवाज, रक्ताभिसरण अशी अनेक उदाहरणे लयतत्व दर्शवितात. लयतत्त्वाचे सामर्थ्य उल्लेखित करण्यासाठी एका शायरच्या काही ओळी अशा आहेत-

लय से लय साधले तो आलय बन जाये ।

गर ना साधे लय तो प्रलय हो जाये ॥

अर्थात जर आपण एकमेकांची लय साधली ती ओळखली तर अशा ठिकाणी आलय म्हणजे मंदिर तयार होईल, म्हणजेच सौहार्दपूर्ण वातावरण बनते, पण जर हेच परस्परातील लयतत्व साधता नाही आले तर तिथे मात्र प्रलय होईल. अशा प्रकारे 'भारतीय वाद्य-प्रकार आणि लयतत्व' या विषयावर सविस्तर माहिती घेणार आहोत.

प्रस्तावना :

जेव्हा लोक भाषेच्या संपर्कात नव्हते तेव्हा भावना व्यक्त करण्यासाठी लय तेथे होती. टाळ्या वाजवणे आणि इतर शारीरिक हालचाली (गेश्चर) म्हणजे समाजात संदेश पाठविण्याच्या व्यवहाराची पद्धत. ही संक्रमणे ताल लयीद्वारे संतुलित केली गेली. म्हणून मानवी उत्क्रांतीत लयतत्व केंद्रात होते.

नामवंत विद्वान पं. अरविंद मुळगावकर म्हणतात की, "लोक टाळ्या वाजवून किंवा पेटावर हात आपटून आपल्या भावना व्यक्त करीत असत. काही काळानंतर त्यांचा मेंदू विकसित झाला आणि त्यांनी नवीन प्रकारची साधने, वाद्ये विकसित केली." १

नैमित्तिक निबंध २०२२ । १७१ ।

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा -४४२००९
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती
२७ एप्रिल २०२२

First Edition:
27th April 2022

मुद्रक
अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९९२७

Printer
Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ
सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :
९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN
978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
१	भारत-चीन संबंध - डॉ. रवींद्र बेले	१३
२	बहुजन नायक-कांशीराम यांच्या चळवळीचे वेगळेपण - डॉ. नरेश कवाडे	१७
३	तुकारामांची अभंग गाथा : काही समस्या - डॉ. नथू खोडे	३१
४	सागरी प्रवाहाचा हवामानावरील प्रभाव - प्रा. बुद्धघोष लोहकरे	३८
५	ग्रे कापड ते संस्कारित कापड - एक परिपूर्ण प्रवास - प्रा. सुचिता रायपुरे	४२
६	सावित्रीबाई फुले यांची कविता - प्रा. प्रमोद नारायणे	५३
७	लोकन्यायालय/लोकअदालत - एक सुलभ न्यायप्रक्रिया - प्रा. राजेश जोगळे	६५
८	भारतीय संगीताचा स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रचार/प्रसार - प्रा. ऋषिकांत मेसेकर	७०
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन' पुस्तक : एक विवेचन - प्रा. एकनाथ मुरकुटे	७६
१०	क्रीडा क्षेत्रातील व्यावसायिक दृष्टिकोन - प्रा. राहुल भालेकर	८०
११	शरीरस्वास्थ्य आणि मनःस्वास्थासाठी संगीत एक नवसंजीवन - प्रा. अरुणा हरले	८४
१२	हा खेळ भावनांचा...एक विचारमंथन - प्रा. चित्रा धोटे	९०
१३	भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय - प्रा. संदीप चव्हाण	९८
१४	मनोनिग्रह - वेध मनाचा - प्रा. रचना उरकांदे	१०५

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
१५	मानव मुक्तीचे स्वप्न साकारणारा ध्येयवेडा प्रयोग - डॉ. प्रियंका जाधव	११४
१६	कुटुंब, विवाह व आप्तसंबंधावर सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा परिणाम - प्रा. संदीपकुमार रायबोले	१२६
१७	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये अशासकीय संस्थांची भूमिका - डॉ. प्रतिभा काटकर	१३५
१८	भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्र - फायदे आणि तोटे - प्रा. शुभांगी राऊत	१४५
१९	कोरोना काळ व शारीरिक स्वास्थ्य - प्रा. किरण काळे	१५३
२०	ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणी व्यवस्थेचे आर्थिक अध्ययन - प्रा. अमर डहाणे	१५५
२१	उपेक्षित समाजातील महान संत चोखामेळा - प्रा. दीपक महाजन	१६३
२२	तालवाद्ये : लयतत्त्वाचे प्रभावी माध्यम - प्रा. प्रफुल्ल काळे	१७१
२३	पंडित नेहरू यांचा समाजवादी विचार - डॉ. रवींद्र बेले	१७४
२४	हातमागाचे बदलते स्वरूप आणि वस्त्रनिर्मिती - प्रा. सुचिता रायपुरे	१७९
२५	मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री - रझिया सुलतान - डॉ. नरेश कवाडे	१८५
२६	ओवीगीतातून होणारे विठ्ठल-रूक्मिणीचे दर्शन - डॉ. नथू खोडे	१९२
२७	मराठी से हिंदी अनुवाद की समस्याएँ (अंतरभाषिक अनुवाद के संदर्भ में) - डॉ. संजय धोटे	२०२
२८	खेलों में व्यावसायिक संधीया - डॉ. मंदा ठेंगणे	२११
२९	मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला - प्रा. निकिता निर्मळ	२१५

मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला

प्रा. निकिता निर्मळ
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश :

लोक रंगमंच, मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला एक दूसरे से जुड़े हुए हैं। लोग अपने रंगमंच के लिए रंगमंच का आधार पुरातन काल से लेते आ रहे हैं। लोक रंगमंच के माध्यम से सदियों से अपने विचार भीतर छुपी हुई सृजनशीलता को वृद्धिगत करते आ रहे हैं। यही कला मस्तिष्क में और फिर संपूर्ण शरीर में प्रवाहित होती है।

मौखिक संस्कृति कला की जननी है। मौखिक संस्कृति ने ही कला को आश्रय दिया और उसे प्रवाहित किया। संगीत उससे ही जीवित है। भारत में लोकपरम्परा और शिष्य परंपरा दोनों में मौखिक संस्कृति का मतलब है। मौखिक संस्कृति से ही लोकसंगीत एक समूह निर्मित है। लोककला के सभी प्रकार जनजातीय कला के अंतर्भूत हैं। जनजातीय कला को लोगो ने अपने खुद के लिए बनाया। जनजातीय कला के माध्यम से हमारा लोकसंगीत हमारे भीतर जीवित है। जनजातीय कला मानव के प्राचीन, वर्तमान और भविष्य से जुड़ी है।

प्रस्तावना :

'संगीत' ललित कला के अंतर्गत आता है। परन्तु, उसका विश्व ही अलग है। जो अपने आपही में फल फुलीत होकर समाज के मन मस्तिष्क में बसता है। संगीत एक ऐसा माध्यम है, उसे भाषा की भी जरूरत नहीं पड़ती एक अनपढ़ व्यक्ति भी संगीत के द्वारा खिचाँ जाता है, और उसे इसका अंदाजा भी नहीं रहता है की, उसके मन, मस्तिष्क पर कौन राज कर रहा है।

मौखिक संस्कृति की देन है 'संगीत'। मौखिक संस्कृति से हर कला किसी न किसी तरह जुड़ी हुई है। लोकरंगमंच के नाम में ही उसका अर्थ जुड़ा है - जैसे लोगों का मंच। लोग अपने मनोरंजन के लिए रंगमंच का आधार पुरातन काल से लेते आ रहे हैं। आज भी लोग अपना मनोरंजन खुद ही निर्माण करते हैं। अपने और दूसरो के लिए जुड़े रखने का काम उनमें मौजूद संगीत है। लोक रंगमंच, मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला एक दूसरे से जुड़े हैं। लोक रंगमंच का इतिहास मौखिक रूप से ही सामने आता है। हमारी परम्परा किसी न किसी रूप में जीवित है वो, मौखिक संस्कृति की देन है। जनजातीय कला में जन-जन की कला उसके जाति से उसकी कला प्रकट होती है और मनुष्य को मनुष्य बनाये रखने के लिए ये कला अपना सहयोग प्रारंभ से आजतक देती आ रही है, और आगे भी देती रहेगी।

लोक रंगमंच :

लोगो द्वारा मनोरंजन के लिए खुद रंगमंच का निर्माण करके, लोकसंगीत सदियों से चला

नैमित्तिक निबंध २०२२ । २१५ ।

आ रहा है। लोक रंगमंच की पार्श्वभूमी देखने जाएंगे तो उसका निर्माण अनंत काल से प्रभावित होकर उन लोगों द्वारा अपने हिसाब से उसमें नवीनता लाने का निरन्तर प्रयास किया है। और वो प्रयास सफलता कि और ही सिद्धिया चढा है।

मानव का मुख्य उद्देश्य है मनोरंजन। मनोरंजन किसमें प्रवाहित होता है। लोक रंगमंच ऐसा जरीयाँ है लोगों तक पहुँचने का कि उसमे लोग जुडते ही चले जाते है और, वो अलग-अलग जातियों के क्यों ना हो उनमें एक प्रकारसे जुड़ डे रहने की भावना और लोगों को जोडने का जज्बाँ होता है। इस रस्ते से होकर कोई असन्तुष्ट नहीं रह सकता। संगीत का कोई भी माध्यम आपको अकेला नही छोडता वो आपको हमेशा ही जोडने का काम करता रहता है। लोक रंगमंच सभी के लिए खुला है। उसकी व्याप्ति इतनी बडी है कि उसकी हम कल्पना भी नहीं कर सकते।

मौखिक संस्कृति :

'मौखिक संस्कृति' के विषय में यह कहना गलत न होगा, कला कि जननी है- मौखिक संस्कृति। एक तरह से माँ अपने बच्चों को बोलना, चलना और पढना सिखाती है।, उसी तरह से मौखिक संस्कृति ने हमे माँ की तरह सवाँरा है। हमे आगे बढने का रास्ता दिखायाँ है। मौखिक संस्कृति सभी के लिए आदर्श है। संस्कृति ही नहीं तो उसके बीना मनुष्य अपने जीवन की कल्पना ही नहीं कर सकता।

'संगीत' मौखिक रुप से जीवित है। ऐसा नहीं की लोग अनपढ थे। पर गुरु मुख से निकला हर स्वर मौखिक रुप की वजह से महसूस किया जा सकता था। लिखित स्वरुप के शब्दो से ज्यादा मौखिक संस्कृति का चलन था। भारत में लोकपरम्परा और शिष्ट परम्परा इन दोनो में मौखिक संस्कृति को महत्त्व है। गुरु परम्परा में मौखिक संस्कृति का आधार लिया जाता था। जब निरक्षर लोगों का लोकगीत लिखित रुप में नहीं है। इसिलिए मौखिक संस्कृति का आधार लिया जाता है।

मौखिक परम्परा में संगीत के अन्तर्गत जो वाद्य संगीत आता है। उसमें मौखिक रुप का प्रभाव नही दिखाई देता बल्कि वो क्रियात्मक विषय है। उसके लिए हम अलग शब्द का प्रयोग कर सकते है, जैसे कि अलिखित परम्परा। मौखिक संस्कृति के वजह से लोकसंगीत एक समुह निर्मित है। और पीढी दर पीढी वो वही रुप में नही रहता। पर उसका बदला रुप बहुत कम तरह से अपने सामने आते रहता है। लोकसंगीत एक पीढी से दूसरी पीढी सामने आता है। वैसा ही उसमें परिस्थिति अनुरुप बदला रुप देखने को मिलता है। और एक पीढी से दूसरी पीढी के सामने आता है। पर उसका शुद्ध रुप नही बदलता वो हमेशा के जैसा कायम रहता है।

'मौखिक संस्कृति' सब लोककलाओं को शुद्ध रुप से आज तक हमारे सामने लेकर आई है। उसकी ही देन है आज कि कलाँये। संस्कृति है तो हम जीवित है। हमारी परम्परा, हमारी संस्कृति मे जीने का मार्ग सिखाती है। संस्कृति से मनुष्य में संस्कार झलकते है। संस्कृति अपनी सभ्यता को संस्कार रुप में परिवर्तीत करके हमे अपने आप में एक सफल मनुष्य बनाती है। हमारे विचार, हमारी सोच संस्कृति के वजह से अच्छी तरह से आकार ले पाती है। मनुष्य में जो नैमित्तिक निबंध २०२२ । २१६ ।

इन्सानियत है वह संस्कृति कि ही देन है।

‘संस्कृति’ मानव जीवन के सभी अंगो से लेकर अंत तक पाई जाती है। मानव का रहन सहन, उसकी भाषा, उसके विचार, उसका मनोरंजन का तरिका इस सबमें संस्कृति झलकती है। संस्कृति मानव के सभी अंगो को एक प्रकारसे संस्कार देने का काम करती है।

जनजातिय कला :

जनजातिय कला में सभी प्रकार की लोककला का अन्तरभाव होता है। जनसमूह ने मिलकर अपने खुद के लिये जो कला बनाई है उसे कहा जाता है जनजातिय कला। उसे ही हम लोककला भी कह सकते है। भारत में अनेक वर्ग के लोग रहते है। उनमें अलग-अलग जातियों का निर्माण देखने को मिलता है। और वही निर्माण उनके कला के रूप में अपने सामने उनके जातियों का प्रतिनिधित्व करता है। ऐसा ये अपने कला का भरा-भरा हुआ प्रदर्शन हम सबको उनके जाति विशेष के लिए सन्मानीत करता है।

समाज कि सांस्कृतिक धरोहर है जनजातीय कला। समाज कि संस्कृति को प्रदर्शित करती है वहाँ कि जनजातिय कला। जनजातीय कला में सभी प्रकार कि कला का अन्तरभाव होता है। कला मनुष्य के संस्कृति का आईना है। इस आईने में हमे हमारा संस्कृति का चेहरा देखने को मिलता है। मनुष्य अपने से जुडे सभी वर्गों के लिए कला का सहारा लेते हुए अपना उत्सव मनाता है। हर त्यौहार में संगीत का अधिक महत्व है। जनजातीय कला सभी में आती है। उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग और पिछडा वर्ग ये सभी वर्ग एक ही इसमें सम्मिलित होते है। सभी प्रकार के जातियों में ये तीन वर्ग पाये जाते है। परंतु उनके जनजातीय कला से ये तीनों स्तर के लोग जुड जाते है। और कला का आस्वाद एक साथ लेते है।

जनजातीय कला एक ऐसा माध्यम है जो हमारी संस्कृति से हमे जोडे रखती है। और हमेशा हमारा साथ देती है। हमे हमारी संस्कृति भूलने नहीं देती और हमेशा हमें सही मार्ग पर चलना सिखाती है।

जनजातीय कला लोगो ने अपने लिए खुद बनाई है। उसका आधार लेकर, मनुष्य अपने संस्कृति का जतन करते आ रहा है और आगे भी करता रहेगा। इस जनजातिय कला का न आदि है न अन्त। वो तो अपने आप ही में सदैव था और सदैव रहेगा उसे हमसे कोई अलग नहीं कर सकता। वो हमारे भीतर था और भीतरही रहेगा ऐसा हमारा संगीत है।

निष्कर्ष :

संगीत एक ऐसा माध्यम है जो लिखा ही नहीं जा सकता उसकी अनुभूति कि जा सकती है। संगीत अपने तन-मन में मौखिक रूप से जीवित है। सभी में संगीत है, एक प्रकार से धुन की तरह वो अपने आसपास सदा ही मौजूद है। उसे अनुभव करने की चाहत होनी चाहिए। जब भी कान में कुछ संगीत पडता है और वो गुनगुनाये तो मौखिक रूप से हमें प्रभावित करता है न कि लिखित स्वरूप में।

उसका गाने का ढंग, लहजा सुनने से ज्यादा प्रभावित होकर मन डौलने लगता है झूमने लगता है।

जनजातीय कलाओं में उस प्रान्त की संस्कृति की झलक हमें दिखाई देती है। जो कला मानव के प्राचीन, वर्तमान और भविष्य से जुड़ी रहती है, वो कहलाती है वहाँ के जनजातियों की कला। उस कला के भीतर सब तरह की कला का अन्तरभाव होता है। जैसे कि गायन कला, वादन कला और नृत्य कला इन सबका मिलाप है। संगीत एक ऐसा माध्यम है जो स्वरोँ में पिरोयाँ नहीं जा सकता। जन-जन में संगीत बसता है, फूलताँ और बहरता है।

मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला एक दूसरे से जुड़ी है। पारंपारिक संगीत जो अनेक धर्म का और पंथ का प्रतिनिधित्व आज भी कर रहा है, और आगे भी करता रहेगा। ऐसा ये मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला का अनोखा संगम पुरातन कालसे हम आज भी देखते आ रहे है।

संदर्भ सूची :

- रानडे, अशोक दामोदर. लोकसंगीतशास्त्र (प्रथम आवृत्ती). औरंगाबाद: ज. रा. बर्दापूरकर, भारत मुद्रक आणि प्रकाशक, फरवरी १९७५.
- गर्ग, लक्ष्मीनारायण. निबन्ध संगीत (तृतीय संस्करण). हाथरस: संगीत कार्यालय हाथरस-२०४१०१ (उ. प्र.), मार्च २००३.
- मांडे, प्रभाकर. लोकरंगभूमी (परंपरा, स्वरूप आणि भवितव्य). (नवीन आवृत्ती). पुणे: मधुराज पब्लिकेशन प्रा. लि. शनिवार पेठ ४११०३०, १५ जुलै २००७.
- सक्सेना, मधुबाला. समाज की सांस्कृतिक धरोहर: लोक-संगीत. हाथरस: संगीत कार्यालय हाथरस २०४१०१ (उ. प्र.), अक्तुबर २०१०.

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia Children (0-12 Year) and their Socio Economic Status Wardha District

Dr. Kalpana Kulkarni
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Sickle cell disease is an inherited blood disorder characterized by abnormal haemoglobin (a protein in red blood cells that carries oxygen to all parts of the body). Sickle cell disease involves the red blood cells, or erythrocytes, and their ability to carry oxygen. Normal haemoglobin cells are round, smooth, and flexible, like the letter "O" so they can move through narrow blood vessels in our bodies easily. Sickle cell haemoglobin cells are stiff and brittle and form into the shape of a sickle, or the letter "C," when they lose their normal shape. These sickle cells tend to cluster together and cannot easily pass through the blood vessels. The cluster causes a blockage and stops the flow of healthy, normal oxygen-carrying blood. This blockage is responsible for the painful and damaging complications of sickle cell disease. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the population of Boudha Pardhans, Govaris and less prevalent in Gond, Matang etc and absent in Kunbi, Komti thakur. The prevalence of sickle cell anaemia in Wardha district was found 8.44 %

Keywords - Haemoglobin, Sickle cell, Anemia

Introduction

Sickle cell anaemia is a serious condition in which the red blood cells are sickle shaped. Normal red blood cells are round and smooth. They easily move through blood vessels to carry oxygen to all parts of the body. Sickle shape cells do not move easily through blood vessels, they are rigid and sticky, and tend to form clumps and get stuck in blood vessels. Clumps of sickle cells block blood flow in the blood vessels to the limbs and organs. Blocked blood vessels can cause pain, serious infections and organ damage.

Under DMER draft proposal of June 2008 sickle cell disease control program is implemented in 19 high prevalence districts in phase wise manner by NHRM since 2008. In phase II in 2009-10 is implemented in Wardha district.

Due to ignorance about the disease, which affects a large chunk of

Wardha District. For the purpose of study a sample of 225 children of 0-12 years were taken as respondent from different villages.

Tools of data collection and collection of data:

Collection of facts pertinent to the study objectives the data collection questionnaire and observation schedules were developed. The questionnaire included the questions related to age, education, occupation, family type, family size, and food habits.

Observation is a most essential part of all nutritional survey, having a bearing over the nutritional status of an individual. The clinical examination included the examination of eyes, skin, lips, teeth, tongue, blood to find out symptoms of SCA. The clinical examinations of all these individuals of all selected individuals were taken and data were recorded.

Clinical Investigation was undertaken to ascertain Hemoglobin level and to study the prevalence of anemia due to deficiency of iron. Along with the level of Hemoglobin content observation of tongue and nail color was done. In addition the Hemoglobin content in blood was recorded.

Collected data was tabulated and frequencies and Percentages in each category were worked out, proper statistical tests used for interpretation and analysis.

Discussion

Distribution of individual

The study provides data pertaining age of individuals tested. Information indicates that 13.34% (31) individuals belonged to age group 0 to 3 years, 29.33% (66) individuals belonged to 4 to 6 years, 23.55% (53) individuals belonged to age group 7 to 9 years whereas, 33.34% (75) individuals belonged to age group 10 to 12 years.

Distribution of individuals tested for prevalence of SCA Table 1.1

Age Group	Frequency	Percent	Cumulative Percent
0 to 3 years	31	13.34	13.34
4 to 6 years	66	29.37	42.71
7 to 9 years	53	23.55	66.26
10 to 12 years	75	33.34	100
Total	225	100.0	

It is concluded from the study results that Individuals of all age groups in the study region are tested for prevalence of sickle cell disease.

population of the region, may prove costly in the long run, declared many NGOs working in the health sector. The sickle cell association Nagpur (SCAN) has teamed up with sickle cell disease international organisation (SCDIO) and put forth a demand to the state government to act out strict regulations of screening and managing the disease. Despite the first case of SCD being detected in 1952 in the city, are no policies framed by the government. The health services related to the defect are being made available in a random and organised manner. World over efforts are being made to tackle the disease through various strategies but India, where the incidence of the disease is very high, little is being done to handle the genetic disease which if not controlled now could take a very severe form in future as it has already spread to almost all sections of society and communities and is no longer a tribal or a 'lower caste disease. So here in this project an attempt is made to study the prevalence of sickle cell anaemia and proposed few suggestions and wish that the government acts on them soon.

1.2 OBJECTIVES OF THE STUDY WERE AS FOLLOWS:

- Survey will be carried out to find the sickle cell anemia unit in government hospital in Wardha to investigate the case(investigation will be done with the help of physician)
- Survey will be carried out to find out if there is any sickle cell anemia unit in of the private hospital in Wardha.
- To examine the pregnant women visiting the centers for SCA with the help of hematologist.
- To examine hemoglobin status of sickler and non-sickler children.
- A comparative study will be done in children (0-12 yrs) with sickle cell anemia and normal children to study the effect on general physical growth of children.
- Assessment of socioeconomic status will be done .observation regarding housing condition of sicklers will be studied.

METHODOLOGY

Selection of study area and research design

The present study has been undertaken in purposively selected Wardha district in Vidarbha region of Maharashtra State. The emphasis in the study was on prevalence of sickle cell anemia hence an exploratory design of research was adopted in the present investigation.

Method of sampling and selection of sample:

The study was related to the prevalence of sickle cell anemia hence for the purpose of study different villages of Wardha were considered. The villages namely Hinganghat, Dahegaon, Samudrapur, Girad, Sindi Meghe, Nachangaon etc were

selected from Wardha in the age group of 0-12 years. Preparation of tools

For collection of data tools namely, questionnaire included family income, family size etc.

Clinical observation direct bearing on observation included blood pressure etc. to find parameters for anemia.

Biochemical analysis of the sample and for determining the study was undertaken.

The collection of data class were worked drawing results.

Results and Discussion

Age wise distribution

Table 1.1 shows in the table indicates that 29.37% of children belonged to age group 10-12 years.

Age wise distribution

Age group
0 to 3 Years
4 to 6 Years
7 to 9 Years
10 to 12 Years
Total

It was found that groups in the

Family Members -

Table 1.2. shows information regarding number of family members of individuals tested for prevalence of SCA. Data indicates that 19.11% (43) respondents have 1 to 3 members in their family, 75.55% (170) individuals have 4 to 6 members in their family, whereas 5.34% (12) individuals have more than 6 members in their family.

Table 1.2: Number of family members of individuals tested for prevalence of SCA

No. of Family Members	Frequency	Percent	Cumulative Percent
1 to 3	43	19.11	19.11
4 to 6	170	75.55	94.66
more than 6	12	5.34	100
Total	225	100	

Hence, it may be concluded from the study result that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family.

Occupation of parents

Table 1.3 provides information regarding occupation of parents of individuals tested for SCA in study area. Information in the table indicates that 38.7% parents of individuals tested are on daily wages, 21.78% were household workers, 18.22% individuals were farmer by occupation, 0.4% (2) individuals cobbler, whereas 4.8% were teacher, carpenter, blacksmith. However 16.44% were related to other occupations. Table provides information regarding occupation of parents of individuals tested for SCA in study area.

Occupation	Frequency	Percent	Cumulative Percent
Farmer	41	18.22	18.22
Daily wages	87	38.67	56.89
Carpenter	6	2.67	59.56
Cobbler	2	0.89	60.45
Blacksmith	1	0.45	60.9
Household work	49	21.78	82.68
Teacher	2	0.89	83.57
Other	37	16.44	100.0
Total	225	100	

It may be concluded from the study result that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family.

Monthly income
Less than Rs. 2000
Rs. 5000
Rs. 10000
More than Rs. 10000
Total

It may be concluded from the study result that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family.

Food
Vegetarian
Non-vegetarian
Total

It may be concluded from the study results that individuals related to agriculture occupation in the study area.

Monthly income of parents of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Table 1.4 shows information pertaining monthly income of parents of tested individuals in study area. It is recorded that monthly income of parents ranges from Rs. 2000 to 5000, 56.45% individuals had their monthly income between Rs. 2001 to 5000, 59% individuals had monthly income between than Rs. 5001 to 10000 and 8.45% individuals had monthly income less than Rs. 2000, however 0.89% individuals had monthly income more than Rs. 15000. Data indicated that high percentage of individuals in the study area belonging to a lower middle income groups (Rs. 2000 to 5000 and Rs. 5001 to 10000).

Table 1.4 shows information pertaining monthly income of parents of tested individuals in study area.

Monthly Income	Frequency	Percent	Cumulative Percent
Less than Rs. 2000	19	8.45	8.45
Rs. 2000 to 5000	127	56.45	64.9
Rs. 5001 to 10000	59	26.23	91.11
Rs. 10001 to 15000	18	8	99.11
More than Rs.15000	2	0.89	100.0
Total	225	100	

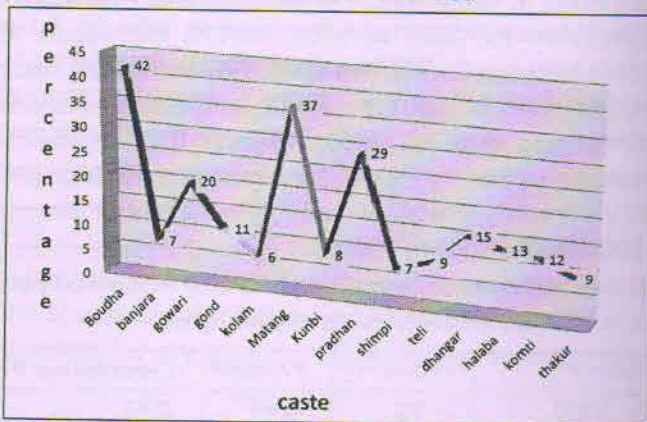
It may be concluded from the study result that individuals of all income groups are prone to sickle cell anaemia but prominently in the income group of 2001 to 5000

Food Habit of Male and Female tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area Information pertaining food habit of male and female individual is shown in Table 1.5. It was observed that 41.3 % (93) individuals were vegetarian whereas, 58.7% (132) individuals were non-vegetarian.

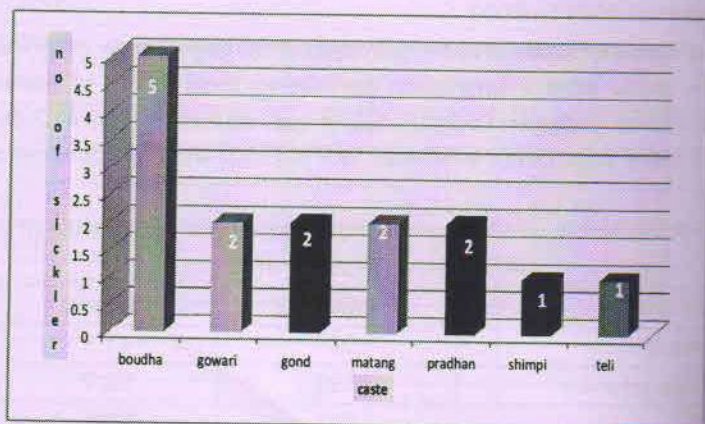
Table 1.5 : Food Habit of Male and Female tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Food Habits	Frequency	Percent
Vegetarian	93	41.3
Non-Vegetarian	132	58.7
Total	225	100

Graph 1.5 indicates distribution of individuals tested for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 18.66%, individuals from 'matang' and 'pradhan' caste were recorded 16.45% and 12.89 % respectively. Furthermore 8.89 % individuals of 'gowari' caste. however only 2.67 % individual from 'kolam" caste was recorded

Graph 1.6 indicates distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 2.67%, individuals from 'matang' and 'pradhan' caste were recorded 1.77 % and 1.33 % respectively. Furthermore 0.8 % individuals of 'gowari' caste. however only 0.4 % individual from 'banjara, gond, shimpi, teli' caste was recorded. And no cases of sca are notice in kolam, kunbi, dhangar, halaba, komti, thakur..

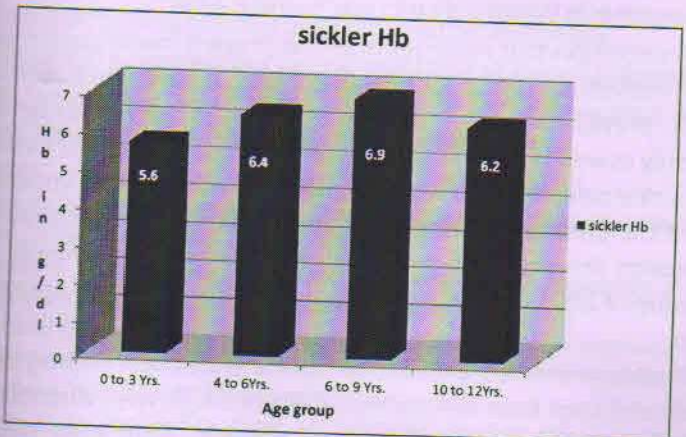
Graph 1.8: Haemoglobin levels in sickle cell anaemia. The mean haemoglobin level is 12g/dl. The range of haemoglobin level is 4 to 15g/dl. The age group 10 to 13 years.

Graph 1.9: Haemoglobin levels in sickle cell anaemia. The mean haemoglobin level is 12g/dl. The range of haemoglobin level is 4 to 15g/dl. The age group 10 to 13 years.

h1.8 : Haemoglobin level of male individuals tested for prevalence of cell anaemia in study area Graph provides information regarding the haemoglobin level of males of different age groups. Data shows that haemoglobin level in males of age groups 0 to 3 yrs was 5.6 to 6.4 g/dl. 4 to 6 yrs was 6.4 to 12.1 g/dl. 7 to 9 yrs. was 6.9 to 12.2 g/dl and age group 10 to 12 years was 6.2 to 12.3 g/dl.

1.9: Haemoglobin level of female individuals tested for prevalence of cell anaemia in study area provides information regarding the haemoglobin level of females of different age groups. Data shows haemoglobin level in females of age groups 0 to 3 yrs was 7.4 to 12.1 g/dl. 4 to 6 yrs was 6.2 to 12.1g/dl. 7 to 9 yrs. was 5.2 to 12.1 g/dl and age group 10 to 12 years was 6.2 to 12.3 g/dl.

CONCLUSION:

The present study is a small attempt to find out the magnitude of sickle cell disorders in population of Wardha District, Maharashtra. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Boudha, Pardhans, Govaris and less prevalent in Banjaras, Gond, Matang etc and absent in Kunbi, Komti thakur. The prevalence of sickle cell anaemia in Wardha district was found 8.44%.

The conclusion that emerges from the present investigation are that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family. prevalence of SCA may be observed in individuals belonging to joint family as well nuclear family educational qualification of individuals tested for sickle cell anemia is very low, however education is important to understand the disease and awareness about the disease individuals of all income groups are prone to sickle cell anemia but prominently in the income group of 2001 to 5000 majority of individuals in study area are non vegetarian.

BMI values were also found to be significantly lower among the male and female children than the normal children. Age wise distribution of different anthropometric measurements showed significant decreased mean values of all the measurements. In the present study, it has been shown that as a group, children with sickle cell disease weigh less and are shorter than the comparable normal controls.

Individuals suffering from sickle cell anemia have shown symptoms like jaundice, severe pain in stomach, arm, legs and stroke, insomnia, infection. Symptoms of paleness, restlessness, fatigue and rapid heart rate is also noticeable.

Females found positive for sickle cell anemia recorded very low levels of haemoglobin female suffering sickle cell anemia in the study area are hemoglobin deficient. Male suffering SCA in the study area is haemoglobin deficient. Females of all age groups suffering from sickle cell anemia shows decreased systolic blood pressure than non sickler females. The males of all age groups suffering from sickle cell anemia shows decreased systolic blood pressure than non sickler males.

Recommendations:

- Establishment of 'Day care centers.'
- Significant proportion of PHC centers.
- Easy availability of medicines at cheaper rate.

- Time consumption
- Pregnant mothers
- To check the prevalence of the disease
- Arrange medical camps in School
- Demand for more research
- Enactment of laws
- To set up a research center

References

- Mukherjee S. Sickle cell disease. Indian J Physiol Occup Physiol
- Deshmukh S. Sickle cell disorders in India. Indian J Physiol Occup Physiol
- WHO Child growth standards: weight-for-age, gender-specific. Geneva, 2006
- Mohanty S. Sickle cell disease. Indian J Physiol Occup Physiol
- Italia K. Sickle cell disease — a review. Cells Mol Toxicol
- Hyacinth S. Sickle cell disease. Metab Inorg Chem
- Zade V.S. Sickle cell disease phenotype. Amravati, India

- Time concession in board exam to sicklers.
- Pregnant mother to counsel for early registration & prenatal diagnosis.
- To check their 'stickling' status before marriage to avoid further spread of the disease.
- Arrange meetings & testing camps for Schools, Collages & Ashram School
- Demands screening of every pregnant mother as a policy.
- Enactment of a separate law for the welfare of sickle cell patients.
- To set up a sickle cell control organization and a dedicated sickle cell research institute at state level (Vidarbha in Nagpur).

References

- Mukherjee MB, Gangakhedkar RR. Physical growth of children with sickle cell disease. *Indian J Hum Genet.* 2004;10:70-2.
- Deshmukh P, Garg BS, Garg N, Prajapati NC, Bharambe MS. Prevalence of sickle cell disorders in rural Wardha. *Indian J Community Med.* 2006;31:26-7.
- WHO Child Growth Standards: Methods and development; Length/height-for-age, weight-for-age, weight-for-length, weight-for-height and body mass index-for-age. Geneva: World Health Organization; 2006. p. 312.
- Mishra D, Mukherjee MB, Colah RB, Wadia M, Ghosh K, Chotray GP, et al. Iron deficiency in sickle cell disorders in India. *Indian J Med Res.* 2008;127:477-481.
- Jain D, Gattani S, Jijina F, Nadkarni A, Sawant P, et al. Hydroxyurea in sickle cell disease - A study of clinico-pharmacological efficacy in the Indian haplotype. *Blood Dis.* 2009;42:25-31.
- Sharma HI, Gee BE, Hibbert JM. The role of nutrition in sickle cell disease. *Nutr Rev.* 2010;3:57-67.
- Chede S, Thakare V.G., Warghat N.W. The prevalence of sickle cell disease and sickle cell gene frequency in some tribals of Melghat forest region of Maharashtra (India), *Bioscience Biotech Res Comm.*, 4(1), 2011,70- 73.

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा -४४२००१
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती

२७ एप्रिल २०२२

First Edition:

27th April 2022

मुद्रक

अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९१२७

Printer

Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ

सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by

Sachin Thete, Wardha.

ISBN :

९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN

978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
30	LSRW Skills and Students - Prof. Pranali Hiwarkar	219
31	Importance of English Language in Today's World - Prof. Vishal Patil	227
32	Stem Cell Banking: A New Hope For Life - Prof. Kranti Chandankar	233
33	Concept of Crimes, Punishments And Victimology - Dr. Manoj Bendle	239
34	A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia In Children (0-12 Year) And Their Socio Economic Status Wardha District - Dr. Kalpana Kulkarni	245
35	Constitutional Morality - Dr. Ravishankar Mor	254
36	Adolescent Friendly Health Clinics (AFHC) - Dr. Sarita R. Vishwakarma	257
37	Gear Up For The Technology-Enabled Learning - Dr. Atul Sidurkar	261
38	Ecofriendly Technology For Green India - Dr. Arti Chaudhari	267
39	Waste Management And Awareness of 3'Rs - Dr. Archana Dupare	272
40	Water Treatment for Domestic and Industrial Purpose - Dr. Yogita Thakre	275
41	The Representation of the Tribals' Struggle for Existence in the Selected Works of Mahasweta Devi - Prof. Madhuri Sidam	280
42	Study on Bagru or Dabu Printing - Prof. Smita Kawley	286

Adolescent Friendly Health Clinics (AFHC)

Dr. Sarita Vishwakarma
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Adolescent = Simple Ways to Say "You are Special"

Introduction: Adolescence is the development stage that lies between Childhood and Adulthood.

Who adolescent:

Early Adolescent 10-13 Age

Mid Adolescent 14-16 Age

Late Adolescent 17-19 Age

Adolescent is a period of physical growth, including the hormonal and bodily changes associated with puberty. Girls typically begin their growth and spurts puberty about 2 years earlier than boys.

Puberty whose timing is due to a combination of biological, cultural, and environmental factors, can cause reaction in adolescent ranging from confusion to increased self-esteem.

Objective - The objective of this analytical research is to establish the role of counseling in adolescents so as to smooth out the process of child becoming youth and avoiding the future of nation proceeding towards the incorrect illegal and dark paths.

Why Importance of Adolescent Health-

- 225 Million Adolescent comprise 22% of India total Population.
- Female comprise 47% of Adolescent population.
- 12% of 10-14
- 10% of 15-19
- Female Adolescent is 20/ married before the age of 15 Years are already mother.
- 70% Girls between 10-19 Years Age group is suffer from severe or moderate Anemia.
- Mortality Rate is higher in 15-19 years then 10-14 years age group.
- Over 35% of all reported HIV infection occurs 15-24 years age group.
- Developing Countries
- Parents of next Generation
- Early Menaces
- Late Marriage
- Urbanization Migration

नैमित्तिक निबंध २०२२ । २५७ ।

- Less family influence
- Exposure to Mass Media

Major Problem of Adolescents-

- Knowledge and Information
- Anemia and Malnutrition
- HIV/AIDS
- Early Marriage
- Teen Age Pregnancies
- Unwanted Pregnancies and Illegal Abortion
- Social Problems(Home ,Family, Related,)
- Mental Health Problem
- Anxiety and Depression
- Tobacco use Drug and Alcohol use

Adolescent Friendly Health Clinics (AFHCs): The peer Education programmer and the should lead to referrals to AHFCs which would seek to provide a combination of commodities ,IEC and curative services at PHC,CHC,DH levels plus outreach and referral services.

Adolescent Health Day: Improve coverage with preventive and primitive for Adolescent.

Increase awareness among Adolescent, Parents and Families, and stakeholders about the determinants of adolescent health such as nutrition, SRH, mental health, injuries and violence, substance misuse and NCDs.

Improve awareness of other AH related services in particular Adolescent Friendly Health Clinics (AFHCs)/ helpline.

Compote And ARSH Program-

- Deaton And Treatment of Anemia
- Detection And Treatment of RTI/STI
- Detection And Treatment of HIV/AIDS
- Easy And Confidential Access to MTP
- Antenatal Care And Advice Regarding Child Birth
- Main Risks of Adolescent
- Poor Nutrition
- Chronic Condition
- Mental Disorders
- Injury
- Drug Abuse

- Sexual Abuse
- Violence
- Unwanted Pregnancy
- Tobacco/Alcohol
- Sexual Behavior
- Pay Attention
- Show Up
- Be Available when you are home
- Really listen and help them
- Share your values by example
- Tell your child you are unique and that their career paths will be unique
- Identification of how? Input from friends, family

Interest Inclination

- Talent
- Skills
- Strengths
- Areas to improve upon
- Personal Characteristics
- Career Awareness
- Nature of work
- Work role
- Emerging trends
- Career path
- Prospects
- Related careers/back-up option

Help in Adolescent counseling process

- Work
- Relationships
- Parenting
- Personal Self Esteem
- Lack of people skills
- Management of Stress
- Management of emotion
- Management of behavioral problem

Some of the remarkable features of this program of study are the program also address negative aspect such as socio psychological problem, maladaptive behavior, declining mental health, and psychosomatic disorders that are being increasingly witnessed in the present time.

नैमित्तिक निबंध २०२२ | २५९ |

**TOTAL NUMBER OF CLIENT PROVIDED TO THE CLIENT MALE MARCH
2017 Civil Hospital Wardha**

CLINICAL SERVICES	AGE GROUP 10-14	AGE GROUP 15 -19	TOTAL
RTI/STI Management	06	11	17
Skin Problem	05	14	19
IFA Tablets	07	21	28
Contraceptives	12	26	28
Condoms	01	07	08
Immunization	05	11	16
Others	06	08	14

**COUNSELLING SERVICES PROVIDED TO THE ADOLESCENT MARCH 2017
Civil Hospital Wardha**

TOTAL NUMBER OF COUNSELLING SERVICES	AGE GROUP 10-14	AGE GROUP 15-19	TOTAL
Nutrition	07	21	28
Skin	05	14	19
Pre-Marital Counseling	04	09	13
Sexual Problem	0	0	0
Contraceptive	12	26	38
Abortion	0	0	0
RTI/STI	06	11	17
Substance abuse	0	0	0
Learning Problem	03	08	11
Stress	03	02	05
Depression	03	02	05
Suicidal Tendency	0	0	0
Violence	0	0	0
Sexual Abuse	0	0	0
Other Mental Health Issue	02	04	06
Other	06	08	14

Reference-

1. Adolescent Friendly Health Services—An Agenda for Change (2002), World Health Organisation.
2. Making Health Services Adolescent Friendly: developing national quality standards for adolescent-friendly health services (2012), World Health Organisation.
3. Health Department- Civil Hospital Wardha
4. Adolescent Friendly Health Services—An Agenda for Change (2002), World Health Organisation)

ECOFRIENDLY TECHNOLOGY FOR GREEN INDIA

Dr. Arti Chaudhari
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract: The entire world is facing several problems today out of which environmental problems are the foremost. Human being often diminishes the natural resources and ecological balance under the name of industrial revolution. The uniform change that initiated by industrial revolution, transportation vulnarized the dignity of science. Unbridled growth in industries and transportation in last century has been decaying nature consequently man who had been caretaker of nature became exploiter of nature. Hence, managing the environment by using natural resources has become an increasing priority in last few decades. Now it is time for all of sensitive minds to pay serious attention towards environmental problems and its solution in term of eco-friendly technology in the form of nano-materials.

Introduction:

In recent years, pollution has also been all over the news because of environmental challenges like global warming and consequently the climate change. Global warming is basically rise in an average global temperature of Earth's climate system caused by increasing concentrations of greenhouse gases like water vapors, carbon dioxide, methane, nitrous oxide, CFC's and Ozone within earth's atmosphere. Increasing or decreasing amount of greenhouse gases either absorbs or emits heat radiation from the sun. Our atmosphere is getting hotter, more turbulent and more unpredictable because of the "boiling and churning effect" caused by the heat trapping greenhouse gases within the upper layer of our atmosphere. With each increase of carbon, methane, or other greenhouse gas levels in the atmosphere, our local weather and global climate is further agitated, heated, and "boiled." Greenhouse gas-caused atmospheric heating and agitation also increase the unpredictability of the weather and climate and dramatically increase the severity, scale, and frequency of storms, droughts, wildfires, and extreme temperatures and therefore the climate change.

The days are gone when the kids would roam freely on the streets and birds would fly in the sky. Such a nice scene has been very rare to see nowadays because of environmental pollution. Delhi is a city which is always in the grip of deadly pollution has seen deadly increase in ozone

level. An analysis by centre for science and environment New Delhi has revealed that with high pollution and temperature levels and growing heat stress, formation of ozone has accelerated and is frequently exceeding the standards considering alarming situation. In Delhi, ozone pollution doubled in a year causing millions at higher risk of cancer. We are facing many health issues due to this air pollution and most worst part is that we don't even realized that. A study published in the journal of environmental research letter says that air pollution is believed to end lives of over 20 lakh people every year.

The average temperature has increased by burning of fossil fuels like coal, natural gas, oil and emission of carbon dioxide, greenhouse gases etc. Carbon dioxide (CO₂) emission is a major contributor to global warming which have serious consequences on the environment.

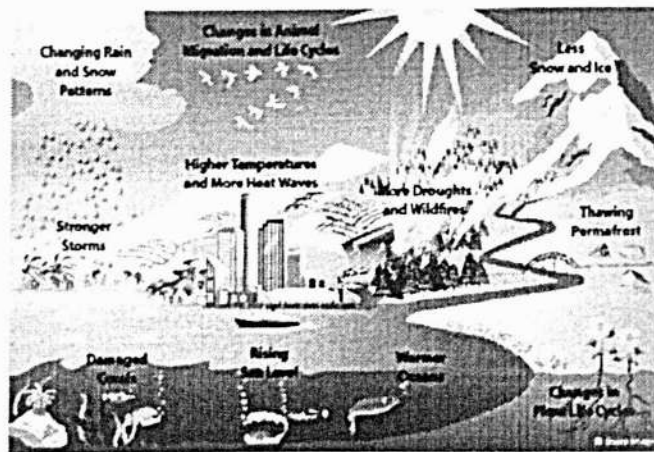
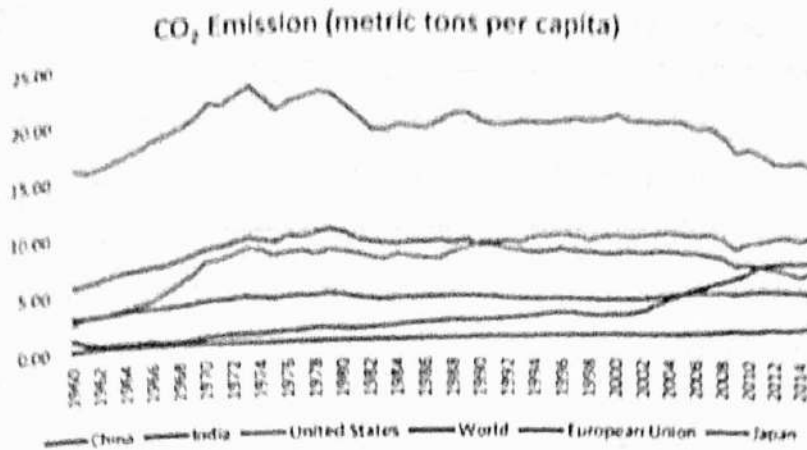

Fig.1 : Global warming and its adverse effect

The negative effects of carbon emission are melting of the polar ice caps, the rising of sea levels, the disturbance of animal's natural habitats, extreme weather events and many more that are dangerous to the planet, to human and animal life, and to our future. Carbon emission increases average global temperature by trapping solar energy in the atmosphere. India is on 3rd rank in terms of CO₂ emission all over the world. Carbon dioxide gets released into the atmosphere after everyday human processes like driving a vehicle, the agricultural industry, and more. The Environmental Protection Agency lists the six main sources of greenhouse gases as transportation, electricity production, industry, commercial and residential, agriculture, and land use and forestry. According to the Inventory of the U.S. Greenhouse Gas Emissions and Sinks, a report by the EPA, transportation accounted for 28.9 percent of all 2017 greenhouse gas emissions, the biggest culprit of all the categories. According to a global

carbon project report, global carbon emission will jump to a record high till 2020 and hence it requires urgent control,

Nanotechnology which is eco-friendly technology in present time is turning out to be blessings for entire mankind and will remain too crucial for an infinite time. Nano-materials play an important role as fuel additives to improve fuel economy by reducing degradation of fuel consumption. Nano-materials have a relatively large surface-area-to-volume ratio, making them ideal catalysts. The nanoparticles disperse throughout the fuel and encourage better air-to-fuel mixing and enhance chemical reactivity during combustion, leading to better performance, combustion, and quality of emissions. Addition of aluminium oxide nanoparticles (Al₂O₃), Titanium oxide nanoparticles (TiO₂) enhances higher carbon combustion activation, act as oxygen buffer and hence promotes complete combustion. Due to the complete combustion of fuel, emissions such as CO and HC are appreciably reduced. A Nano-fuel additive enhances the thermo-physical properties and improves combustion characteristics. Addition of the fuel additive also resulted in early combustion and shortened the ignition delay. Thus Nanotechnology promises a great deal for societal benefits and contributed in making GREEN INDIA. As per G20 brown to green report 2018 says that 20 nations need to half their CO₂ emission by 2030. These 20 nations have a political responsibility as well as economic interest and capability to move the world towards 1.50C compatible. Our country is doing most to protect the environment, and continues to set ambitious goals, among them having at least half its energy consumption come from renewable by 2030 and to be independent of fossil fuels by 2050. Government had taken initiatives in term of Bharat stage emission (BS VI) in order to regulate output of air pollutants from internal combustion engines and spark ignition engines

including motor vehicles by incorporating advanced technologies like Selective catalytic reduction (SCR) and exhaust gas recirculation (EGR). EGR is the technique used to recirculate the exhaust gases back to engine cylinder. The EGR system works by returning a small portion of an engine's exhaust gas to the engine's combustion chambers through the intake manifold, lowering combustion temperatures and therefore reducing the amount of NO_x emitted. The EGR valve is the main component of the EGR system and it's normally closed. SCR is a chamber fitted with in which exhaust gas react with urea acts as a reductant agent which help in broking down NO_x in to nitrogen-dioxide and water. Thus fuel additives reduced fuel consumption and lower emission of carbon monoxide, nitrogen oxide and unburned hydrocarbon.

We celebrate Indian constitution day on 26th November every year. Indian constitution clearly imposes that every citizen has to protect the environment. As per article 51 a, "It shall be a duty of every citizen of India to protect and improve the natural environment including forest, lakes, rivers and wild life and to have compassion for living creatures". As everyone is talking about changing the world but no one is talking about changing ourselves. Everyone has to adopt some effective steps in order to combat environmental problems and contributing to GREEN INDIA. By following these Mantras, We will protect our environment for our future generation.

1. Bring a bag.
2. Invest in a reusable water bottle.
3. Bring your own reusable cup.
4. Refuse single-use items. ...
5. Avoid products with micro beads.
6. 6. Shop in bulk.
7. Make sure your waste goes to the right place.
8. Compost
9. Stop littering and dispose garbage properly: We have a very bad habit of disposing the thrash right where we are sitting or standing. ..avoid it.
10. Re-Use and Re-cycle
11. Adopt environment friendly practices
12. Plant more trees
13. Conserve water
14. Use biodegradable stuff

15. Don't use polythene bags
16. Sort your Garbage
17. Maintain Hygiene
18. Say NO to Plastic
19. Consume what you need
20. Reduce your carbon footprints

Conclusion:

The ratio of environmental pollution is increasing day by day and thereby creating new problems in human life. Now in this scenario, there is need to create awareness about remedies for the protection of environment at personal level and then at society level. In order to promote sustainable development, everyone should start mission from himself/herself. Nano-materials will play key role in improving our quality of life in term of improving fuel efficiency.

References :

- 1. Maria Adebawale Capacity Global, Chris Church Anped, Beatrice Nduta Kairie, International institute for environment and development, 2002.
- 2. Athanasios G. Konstandopoulos , Margaritis Kostoglou, Carlo Beatrice, Gabriele Di Blasio, Abdurrahman Imren, Ingemar Denbratt, Emiss. Control Sci. Technol. 1:213-225, 2015.
- 3. G. Mahadevan, K.Pitchandi, N.Nallusamy, Research gate publication, 2016.
- 4. Rolvin D'Silva, Binu K.G, Thirumaleshwara Bhat , International Conference on Materials Processing and Characterization, 2015.
- 5. J.C.Mclean, M. Nyka, DOI: 10.12775/PPOS.2012.015, 2012.
- 6. Jamieson, Dale, In R. Sandler P. C. Pezzullo, Environmental Justice and Environmentalism, 85-101, Massachusetts Institute of Technology Press, 2007.
- 7. Joan Martinez - Aller and Leah Temper Oil and Climate Change voice from the South EPW, 15 Dec, 2007.

त्रैमासिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:
© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा - ४४२००९
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by
Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती
२७ एप्रिल २०२२

First Edition:
27th April 2022

मुद्रक
अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९९२७

Printer
Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ
सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :
९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN
978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or
by any means, electronics or mechanical including photocopying
without permission in writing from the publisher.

अ.क्र.	शीर्षक व लेखक	पान नं.
30	LSRW Skills and Students - Prof. Pranali Hiwarkar	219
31	Importance of English Language in Today's World - Prof. Vishal Patil	227
32	Stem Cell Banking: A New Hope For Life - Prof. Kranti Chandankar	233
33	Concept of Crimes, Punishments And Victimology - Dr. Manoj Bendle	239
34	A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia In Children (0-12 Year) And Their Socio Economic Status Wardha District - Dr. Kalpana Kulkarni	245
35	Constitutional Morality - Dr. Ravishankar Mor	254
36	Adolescent Friendly Health Clinics (AFHC) - Dr. Sarita R. Vishwakarma	257
37	Gear Up For The Technology-Enabled Learning - Dr. Atul Sidurkar	261
38	Ecofriendly Technology For Green India - Dr. Arti Chaudhari	267
39	Waste Management And Awareness of 3'Rs - Dr. Archana Dupare	272
40	Water Treatment for Domestic and Industrial Purpose - Dr. Yogita Thakre	275
41	The Representation of the Tribals' Struggle for Existence in the Selected Works of Mahasweta Devi - Prof. Madhuri Sidam	280
42	Study on Bagru or Dabu Printing - Prof. Smita Kawley	286

WASTE MANAGEMENT AND AWARENESS OF 3'R's

Mrs. Archana Dupare
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract - Presently disposal of waste is a major problem in urban areas because of industrialization and urbanization. More than 90% of these wastes were sent for unscientific land fillings, creating problems to public health and environment. Management of kitchen waste reduces or eliminates adverse impact on land, contamination of the atmosphere, soil and water. The objective of this study is to know the importance of 3R's and utilizing household and organic waste for preparation of compost that will help in overcoming this menace of waste management.

Introduction

We discard lot of things like old newspaper, plastic, cartons, broken objects, etc. It's no more useful, unwanted, defective, old and worthless. Objects which are no longer of any use to us are called as WASTE.

Wastes are generated from a wide range of industrial, commercial, agricultural and domestic activities and may take the form of solid, liquid or sludge. All these types of activities are a major source of hazardous wastes.

The term 'waste' means discarded objects and materials including superfluous substance from service activities, production, processes and pollution control installations. Typically, the concept of 'waste' refers to something which no longer has any further value of use.

Kinds of Waste -

- Solid waste - Waste in solid forms, domestic, commercial and industrial waste Example - plastics, containers, bottles, cans, paper, iron scrap and other trash.
- Liquid waste - Wastes in liquid form. Example - domestic washing, oils, waste water from ponds, manufacturing industries.
- Gaseous waste - Waste include gasses from various industries and vehicles.

All types of wastes have to be managed properly during their entire life-cycle like generation, collection, segregation, compaction, processing, treatment, transport and disposal.

Types of Waste -

- **Biodegradable waste** - The wastes that come from our kitchen and it includes food remains, garden waste, etc. Biodegradable waste is also known as wet waste.

नैमित्तिक निबंध २०२२ । २७२ ।

- **Non-Biodegradable waste** - The wastes which include old newspapers, broken glass pieces, plastics, etc. Non-biodegradable waste is known as dry waste. Dry wastes can be recycled and can be reused. Non-biodegradable wastes do not decompose by themselves and hence are major pollutants.
- **Recyclable waste** - All discarded items like metals, furniture, organic waste that can be recycled fall under this category. Not all items are recyclable, so you have to be careful when putting things into the recycle bin.
- **Hazardous waste** - Hazardous waste includes flammable, corrosive, toxic and reactive materials. In a nutshell, they are wastes that pose a significant or potential threat to our environment.

Methods of waste disposal -

- Landfills
- Incineration
- Waste Compaction
- Bio-gas Generation
- Composting
- Landfills -

In this process, the waste that cannot be reused or recycled are separated out and spread as a thin layer in low-lying areas across a city. A layer of soil is added after each layer of garbage. However, once this process is complete, the area is declared unfit for construction of buildings for the next 20 years.

- **Incineration** - Incineration is the process of controlled combustion of garbage to reduce it to incombustible matter such as ash.
- **Waste Compaction** - The waste materials such as cans and plastic bottles are compacted into blocks and sent for recycling.
- **Bio-gas Generation** - Biodegradable waste, such as food items, animal waste or organic industrial waste from food packaging industries are sent to bio-degradation plants. In bio-degradation plants, they are converted to biogas.
- **Composting** - All organic materials decompose with time. Food scraps, yard waste, etc., make up for one of the major organic wastes we throw every day. The process of composting starts with these organic wastes being buried under layers of soil and then, are left to decay under the action of microorganisms such as bacteria and fungi.

नैमित्तिक निबंध २०२२ । २७३ ।

If a waste can be recycled or can be used in some way, it has acquired value and is no longer considered a waste.

Used plastic bottles can be reused as Bird Feeder.

There is some evidence that relaxation of regulations and controls for recyclable wastes may increase the risk of environmental damage resulting from the mismanagement of recyclable wastes. Examples of such mismanagement abound and include the use of contaminated waste oil as fuel, the long-term, uncontrolled storage of materials pending recycling; using metaliferous wastes as building or road construction materials; or using wastes as fuel substitutes, burning them under uncontrolled conditions. A 'waste' is thus defined as a movable object which has no direct use and is discarded permanently.

Importance of 3 R's

- Reduce
- Reuse
- Recycle

Reduce

Waste can be reduced by cutting on the amount of trash we dispose off every day, or we produce less waste. Consequently, less waste means less to reuse and recycle. This first step requires an examination of the value of the items that are being used

Reuse

Reusing is simply to find a way where you can use again that old and unwanted items for another purpose. It is very easy for us to discard things we don't like and find another alternative. We can always find things that have less value to us but more to another. Thus, this second practice gives those items a second chance but bring benefit to us in the long run.

Recycle

Recycling of item after disposing off for another purpose . Things that we reuse from the previous step can also be recycled. These three steps work together as a whole to cut on our daily carbon footprint on the environment

Conclusion

Today the whole world is facing the problem of WASTE DISPOSAL. Compost preparation at house-hold level is the best solution to OVERCOME this menace of WASTE disposal in the current scenario. By doing so we can reduce, recycle and reuse waste at house hold level itself.

नैमित्तिक निबंध २०२२

स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

नैमित्तिक निबंध २०२२
स्टाफ क्लब
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Naimittik Nibandha 2022
Staff Club, Yeshwant
Mahavidyalaya, Wardha

प्रकाशक:

© सायकोस्कॅन
५८, लक्ष्मीनगर,
वर्धा - ४४२००९
+९१ ९६०४२ ४४८४४

Published by

Psychoscan
58, Laxminagar,
Wardha-442001
+91 96042 44844

प्रथम आवृत्ती
२७ एप्रिल २०२२

First Edition:
27th April 2022

मुद्रक
अक्षरम ग्राफिक्स
वर्धा. ९६५७२४९९२७

Printer
Aksharam Graphics,
Wardha. 9657249127

मुखपृष्ठ
सचिन थेटे, वर्धा

Cover page designed by
Sachin Thete, Wardha.

ISBN :
९७८-८१-९२२३०८-९-४

ISBN
978-81-922308-9-4

किंमत : ₹ ३५०

Price: ₹ 350

© No part of this book may be reproduced or utilised in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

Water Treatment for Domestic and Industrial Purpose

Dr. Yogita Thakre

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

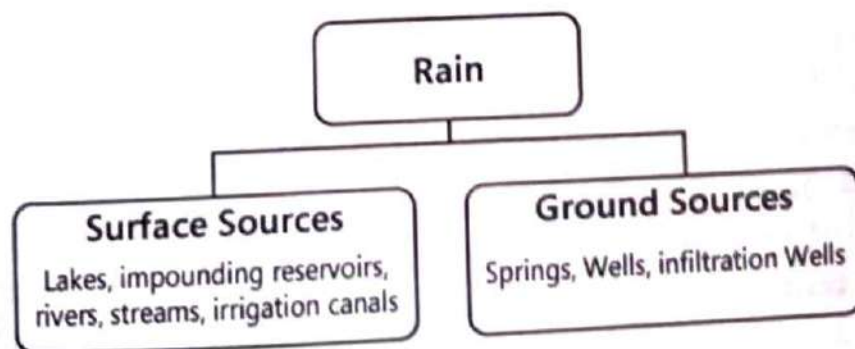
Abstract: Drinking water treatment plant consists of coagulation, flocculation, sedimentation, and filtration and disinfection units. Depending on impurities in water, each unit can be optimized to achieve the desired water quality for drinking purpose. Industrial water treatment process includes lime soda, zeolite and ion- exchange process to make the water suitable for industrial purposes. The objective of this study is to provide drinking and industrial water treatment process in order to maximize water treatment performances without compromising the water quality standards. Keyword: coagulation, flocculation, sedimentation, and filtration and disinfection

Introduction:

Water is nature's most wonderful and useful compound. Water is essential for the lives but also occupies unique position in day to day life and industries. Water is most importantly used as an engineering material in the stem generation. Water is also used as coolant in power and chemical plants. In addition to it, water is widely used in other fields such as production of steel, rayon, paper, atomic energy, textile, chemicals, ice and for drinking bathing, sanitary, washing, irrigation, fire fighting etc. [1].

Sources of water

Water present on earth passes through remarkable cycle of change. Thus from sea water, it forms water vapour, then cloud from where it comes down as rain water and flows as mineral water, river water and finally comes again as sea water. The water it is obtained from different sources such as surface water and underground water sources.

नैमित्तिक निबंध २०२२ । २७५ ।

Impurities present in natural water-

Water obtained from different sources is associated with large number of impurities. All the impurities that can be broadly classified as follows.

- Suspended impurities-clay, mud, algae, bacteria, organic waste.
- Dissolved impurities-Atmospheric gases and mineral salt
- Colloidal impurities-Iron, silicon and aluminium compound, clay, decayed leaves, fungi, bacteria in colloidal state (very small sized 10-4 cm to 10-7 cm).
- Biological impurities-Bacteria and microorganisms.

The various types of impurities present in natural water impart some properties on the water. From the point of view of domestic and industrial purpose water should be free from all these impurities. Water treatment removes contaminants and undesirable components, or reduces their concentration so that the water becomes fit for its desired end-use. [2]

Effect of impurities in natural water-

- **Colour:** The Colour of natural water is mainly due to the presence of dissolved or colloidal dispersed organic matter.
- **Taste and odours:** The inorganic odours and taste due to H₂S or iron and organic matter.
- **Turbidity:** Turbidity is imparted to natural waters due to the presence of finely divided, insoluble impurities which remains suspended in water and reduce its clarity.
- **Microorganism:** Microorganisms are more abundant in surface water. Many of them form coating in pipelines and thus reducing their carrying capacity.
- **Dissolved mineral matter:** Ca, Mg, Na, K, Ca(HCO₃)₂, CO₃, OH, Si, Fe, Mn and mineral acid. These dissolved minerals causes hardness and alkalinity.
- **Alkalinity:** The alkalinity of natural water is generally due to presence of OH, CO₃, HCO₃, SiO₃, and HSiO₃. Highly alkaline water may lead to caustic embrittlement and also may cause sludge's in boiler.
- **Dissolved gases:** CO₂, O₂, H₂S gases causes acidity, foul smelling and corrosion of metals.
- **Silica content:** Silica content means the concentration of silicic acid and H₂SiO₃. The presence of SiO₃ in boiler feed water during power

generation due to deposition of silicate scale lower the thermal conductivity.

Hardness of Water

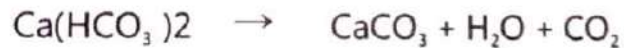
Presence of impurities in natural water causes hardness of water. Hardness of water is that property which prevents the lather formation with soap solution. Hardness of water is the total calcium and magnesium ion concentration in a water sample and is expressed as the concentration of calcium carbonate [3]. The water which does not produce lather with soap solution readily but forms a white scum which is called hard water. On the other hand, water which produces lather easily with soap solution is called soft water.

The reaction of soap with the salt causing hardness form insoluble calcium, magnesium soap and sodium compound which does not contribute to hardness.

Types Hardness: Hardness of water can be classified as follows

Temporary hardness: It is associated with bicarbonates of calcium and magnesium content of water. Temporary hardness is generally removed by mere boiling of water. By boiling bicarbonates are decomposed with the formation of insoluble calcium carbonate and evolution of carbon dioxide.

Permanent hardness: It is associated with dissolved chlorides, sulphates and nitrates of calcium and magnesium. Unlike temporary hardness, permanent hardness cannot be destroyed by boiling but it require certain chemical treatment.

Water treatment removes contaminants and undesirable components, or reduces their concentration so that the water becomes fit for its desired end-use. Drinking water treatment methods have traditionally focused on killing bacteria [4]. The most common treatment process for surface water supplies conventional treatment consists of screening, sedimentation, coagulation, filtration, and disinfection. The industrial treatment process includes lime soda, zeolite and ion-exchange process.

Water treatment methods for domestic purpose

Screening: Removal of floating impurities.

Sedimentation: Settling of solid particles by force of gravity.

नैमित्तिक निबंध २०२२ | २७७ |

Coagulation or flocculation: Finely divided clay, silica and organic matter do not settle down easily by sedimentation. The process in which certain chemicals are added which produce ions of right electrical charge that neutralize the oppositely charged colloidal particles and bring about their coalescence. Aluminium sulphate, ferrous sulphate and sodium aluminates are most common coagulating agent.

Filtration: By filtration, suspended matter, insoluble colloidal matter, most of bacteria's, colour and odour of water are removed. Two types of filters are commonly used in domestic water treatment: Gravity sand filter and Pressure filter.

Sterilization: Total elimination of bacteria can be achieved only by sterilization. Chlorine is most common sterilizing agent in water treatment. Chlorine may be added in the form of bleaching powder or directly as a gas or in the form of concentrated solution in water

Disadvantage of hard water for industrial use

Water finds a great use in industries like textile, dyeing, sugar, paper, bakeries etc. Most of water used in industry and power houses in the form of steam. For steam generation, boilers are used. But if hard or impure water is used in boiler causes boiler trouble like - Corrosion, Caustic embrittlement, Priming and foaming, scale and sludge formation.

Methods of water treatment for industrial purpose

Water used for industrial purposes such as for steam generation should be sufficiently pure. The industrial water should be free from hardness producing salt. The concentration of dissolved impurities mostly determines the hardness of water, the process of removing the hardness causing salts from water is called softening of water. Following methods are used for treatment of water [5].

Lime soda process-

In this process the soluble salts of calcium and magnesium present in water are chemically converted into insoluble compounds. These insoluble compounds are removed by filtration.

Permutit process- This is modern process used for removing both temporary and permanent hardness of water. Zeolite or permutit hold

नैमित्तिक निबंध २०२२ । २७८ ।

sodium ions loosely and can easily exchange their sodium ions with hardness producing ions like calcium and magnesium in water.

Ion exchange process-This process removes almost all soluble ions present in water by passing through ion exchange resin.

Conclusion:

Water treatment is necessary for domestic and industrial purposes. Water treatment makes the water fit for drinking. Water treatment improves the quality of water for industrial purposes and reduces boiler corrosion, caustic embrittlement, Scale sludge formation in boiler. This study is needed to improve understanding of usefulness of major practices included in domestic and industrial treatment of water.

References

1. P.C.Jain, Dr.Monica Jain, Engineering Chemistry (16th Edition) 2013.
2. S.S.Dara, Engineering Chemistry 2005 (11th Edition) 2005.
3. R.O.Ansell, in Encyclopedia of Analytical Science (Second Edition) 2005.
4. Charles P. Gerba, in Environmental Microbiology (Second Edition), 2009
5. Prof.S.N.Narkhede, Dr.A.B.Bhake, Dr.R.T.Jadhav, Prof.Alka Zadgaonkar, Applied Chemistry, as ganu prakashan (First Edition) 2008.

नैमित्तिक निबंध २०२२ | २७९ |

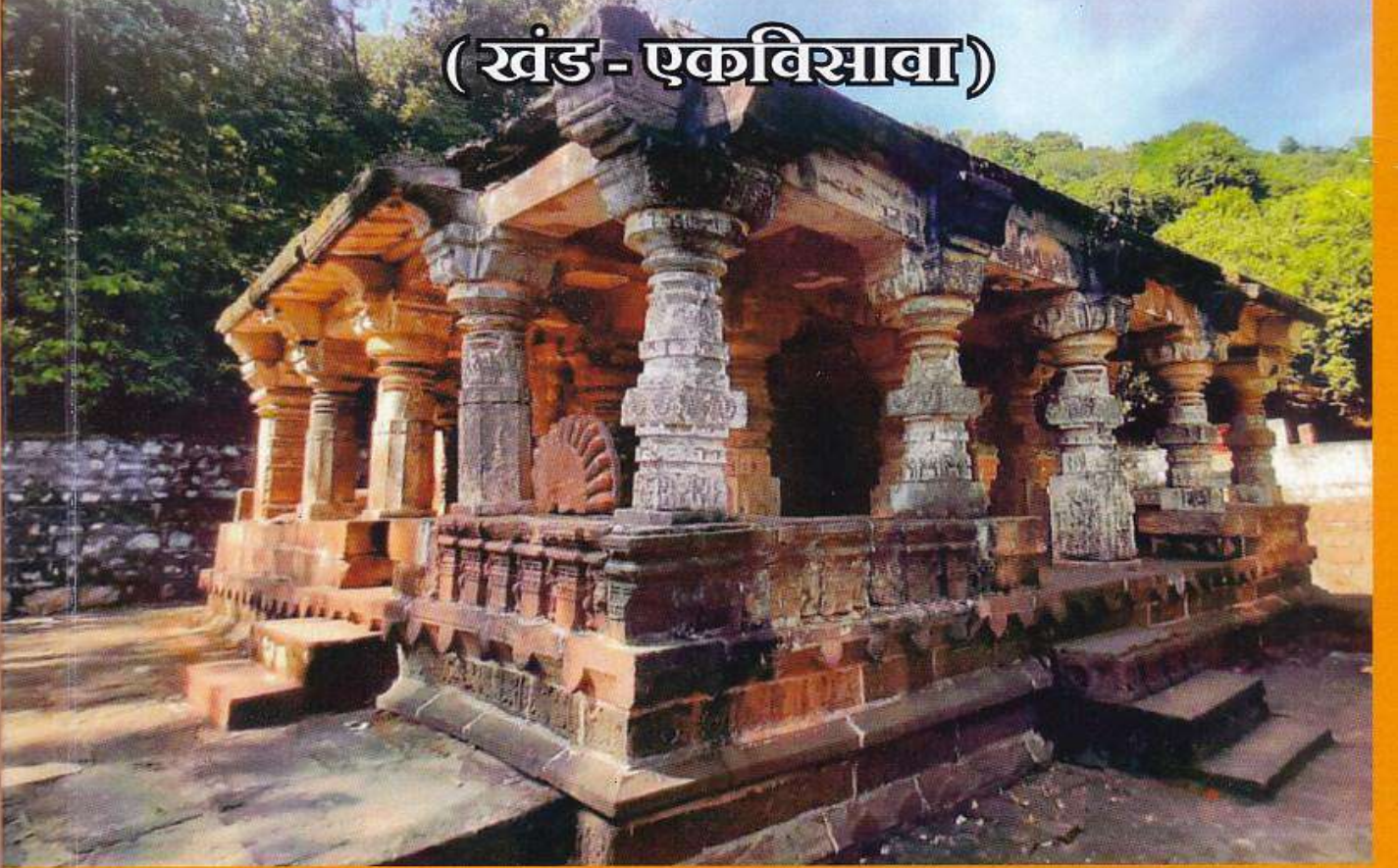
स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ,
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

इतिहास परिषद ५४ वे अधिवेशन

निवडक शोधनिबंध

(खंड - एकविंशत्वा)

संपादक : डॉ. गोविंद तिरमनवार

निवडक शोधनिबंध (खंड-एकविसावा)

© लेखक

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-46-7

आवृत्ती : 2022

प्रकाशक :

श्री. गणेश राऊत

ओम साई पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स

29, इंदिरानगर, टी.बी. वार्डच्या मागे, नागपूर.

मो.नं.: 9923693506, ई-मेल: ospdnagpur@yahoo.com

मुद्रक व डिस्ट्रीब्युटर्स

साई ज्योती पब्लिकेशन

मो.नं. : 9764673503

ई-मेल : sjp10ng@gmail.com, वेब साईट : www.saijyoti.in

सेल्स ऑफिस :

बुकस एन बुक्स

65, शॉप नं. 2, राधिका पॅलेस, हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपूर. मो.नं. : 9923593503

शाखा :

पुणे शाखा :

203, परिस स्पर्श हाईट,

अंबामाता मंदीर रोड,

अंबाई दरा, धायरी,

पुणे-411041.

मो.नं. : 9420318884

न्यु दिल्ली शाखा :

213, वर्धन हाऊस, 7/28

अंसारी रोड, दरियागंज,

न्यु दिल्ली-110002.

मो.नं. : 8888828026,

9325656602

अक्षर रचना :

श्री गणेश ग्राफिक्स, मो.: 9890803277.

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

1.	आधुनिक संत व्यक्तिमत्व मारुती महाराज माकनेरकर डॉ. नामदेव वा. ढाले	01-08
2.	हिंदवी स्वराज्याच्या उत्पन्नाची साधने व एकूण उत्पन्न (इ. स. 1645-1680) डॉ. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	09-19
3.	वाकाटक काळातील कर्ण व कंठ आभूषणे प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे	20-23
4.	एकोणविसाव्या शतकातील अमरावतीचा कापूस व्यवसाय डॉ. गोविंद मा. तिरमनवार	24-27
5.	रयत शिक्षण संस्थेच्या शैक्षणिक वाटचालीत श्रीमंत मालोजीराजे यांचे योगदान प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	28-33
6.	स्त्री सबलीकरणात शासनाच्या विविध योजनांचे योगदान एक ऐतिहासीक वाटचाल प्रा. सौ. स्वामी संगिता सदानंद	34-41
7.	बादशाह औरंगजेब - शिख संबंध प्रफुल अशोकराव टाले	42-52
8.	मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री - रझिया सुलतान डॉ. नरेश कवाडे	53-61
9.	चिपळूण शहराचा संक्षिप्त इतिहास प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत	62-67
10.	इंग्रज राजवटीत महाराष्ट्रात झालेला शैक्षणिक विकास डॉ. विजय रामदास तिरपुडे	68-74
11.	निवडक सवर्ण सुधारक डॉ. सुनिलचंद्र सोनकांबळे	75-82
12.	महारानी लक्ष्मीबाई से संबंधीत स्वतंत्रता सेनानी प्रा. वाय. एस. राजपूत	83-87
13.	नागपूरकर भोसले कालीन टाकसाळ व्यवस्था डॉ. बाबुसिंग राठोड	88-96

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री – रझिया सुलतान

डॉ. नरेश कवाडे

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सम्राट हर्षवर्धनाच्या मृत्यूनंतर भारतात अनेक छोटी-छोटी राज्ये उदयास आली. इसविसनाच्या 8 व्या शतकात महमद कासीमच्या नेतृत्वाखाली इस्लामची पहिली स्वारी भारतावर 712 मध्ये झाली. पण पुढील काळात मुसलमानांच्या एकामागून अनेक स्वान्या झाल्या. त्यात राजपूत शौर्याने लढले. तरी त्यांच्यातील बेकीमुळे शेवटी महमद घोरींच्या आक्रमणापुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही व महंमद घोरींच्या मृत्यूनंतर भारतात कुतुबुद्दीन ऐबक यांनी गुलाम वंशाची मुस्लीम सत्ता स्थापन केली.

भारतात इ.स. 1206 ते 1290 दरम्यान तुर्की गुलाम वंशाच्या राजांनी भारतावर राज्य केले. कुतुबुद्दीन ऐबक हा पहिला गुलाम सुलतान होता. त्यानेच दिल्ली सुलतान शाहीची स्थापना केली. इ.स. 1206 मध्ये जेव्हा महंमद घोरीचा खून झाला तेव्हा त्याच्या राज्यात सर्वत्र गोंधळ निर्माण होऊन ठिकठिकाणचे त्याचे सुभेदार स्वतंत्र बनले. भारतातही कुतुबुद्दीन ऐबकांनी 24 जून 1206 रोजी स्वतःचा राज्यभिषेक करून घेतला व तो स्वतंत्र शासक म्हणून भारताचा राज्यकारभार पाहू लागला. राज्य प्राप्ती नंतरही त्याने स्वतः सुलतान ही पदवी लावून घेतली नाही. पैगंबरवासी महंमद घोरीचाच आपण सेवक आहोत हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. राज्याची सर्व सुत्रे हाती घेतल्यानंतर त्यांनी गझनीच्या सामर्थ्यशाली सरदारांशी नाते संबंध प्रस्थापित केले. त्यासाठी त्यांनी गझनीच्या ताजुद्दीन एल्डोनच्या कन्येशी स्वतः विवाह केला आणि आपली कन्या आपला नामांकीत गुलाम अल्तमश याला दिली. त्यांनी आपल्या बहिणीचे लग्न सिंधच्या नासीरुद्दीन कुबेचाशी लावून दिले. स्वतःच्या कर्तबगारीने प्रतिकूल परिस्थितीत सामान्य पदापासून असामान्य असे पद त्यांनी प्राप्त केले.

अल्तमश

मध्य आशियातील 'इलबारी' जातीतील एका घराण्यात शमसुद्दिन अल्तमशचा जन्म झाला. वडिलांचा अत्यंत लाडका म्हणून त्याच्या मत्सरी भावांनी त्यांना जमालउद्दीन नावाच्या एका श्रीमंत व्यापाऱ्यास विकले. त्यांच्या कडून अल्तमशला कुतुबुद्दीन ऐबकाने विकत घेतले. अल्तमशचे गुण लक्षात घेऊन ऐबकाने आपली स्वतःची मुलगी त्याला दिली व बदायूँचा सुभेदार नेमले. ऐबकाच्या मृत्यूनंतर दिल्ली येथील प्रमुख सुभेदारांनी. अल्तमश यांना राज्याची जबाबदारी स्विकारण्याची विनंती केली. या विनंतीला मान्यता देऊन तो दिल्लीवर चालून आला. तेथील आरामशाहाचा पराभव करून अल्तमश इ.स. 1211 मध्ये दिल्लीचा सुलतान बनला. 1211 ते 1236 या काळात अल्तमशने तुर्की साम्राज्याला स्थिरता प्राप्त करून दिली. कुतुबुद्दीन ऐबकाचे राहिलेले कार्य त्यांनी पूर्ण केले व उत्तर भारतात मुसलमानांचे साम्राज्य स्थापन केले म्हणून काही इतिहासकार अल्तमशलाच 'गुलाम साम्राज्याचा खरा संस्थापक मानतात'.

अल्तमशला एकूण चार मुले होती. नासीरुद्दीन महंमद, रूकनुद्दीन फिरोज, बहराम, नासीरुद्दीन महंमद (दुसरा) नासीरुद्दीन महंमद बंगालचा सुभेदार असतांनाच मरण पावला होता. रूकनुद्दीन फिरोज अयोग्य होता. उरलेली दोन मुले अल्पवयीन होती. याशिवाय अल्तमशला 'रझिया नावाची मुलगी होती. अल्तमश जेव्हा शिकारीसाठी बाहेर पडते असे त्यावेळी राज्यकारभार तीच पाहत असे. तिचे गुण लक्षात घेऊन अल्तमशने तिला युद्धाचे शिक्षण दिले होते. आपल्या नंतर राज्य रझियाने सांभाळावे आणि ती राज्यकारभार करण्यास योग्य आहे असे अल्तमशला वाटत होते. त्याच्या मार्गामध्ये मुख्य अडचण 'कुराण' होते. कुराणामध्ये स्त्रिला राज्यकारभार करायचा अधिकार नाही. अल्तमशने या गोष्टीला असलेला सरदारांचा आणि धर्मगुरूंचा विरोध मोडून काढला. रझियाला वारसदार नेमले. इतकेच नव्हे तर नाण्यावरही तिचे नांव कोरले. जोपर्यंत अल्तमश जिवंत होता तोपर्यंत हे सर्वांनीच मान्य केले होते.

एका स्त्रिने आपल्यावर हुकमत गाजवावी हे सरदारांना मान्य नव्हते. सरदारांना आपल्या हातात बाहुल्याप्रमाणे राहणारा शासक हवा होता. पुरुषी वेषामध्ये ती वावरत असे आणि वयोवृद्ध सरदारांना हि तिची वागणूक मान्य नव्हती. चाळीस सरदारांचा गटही तिच्या विरोधात होता. फक्त दिल्लीच्या सरदारांचा तिला पाठींबा होता.

रुकनुद्दीन फिरोज

अल्तमशनंतर रुकनुद्दीन फिरोज याची सरदारांनी निवड केली. फिरोजची आई शाहतुर्कान ही सत्ता वापरत होती. अवघ्या 7 ते 8 महीन्याच्या काळात गोंधळ आणि अव्यवस्था निर्माण झाली होती. फिरोजच्या कारभारामुळे अयोध्या, बदायूँ, हंसी, आणि लाहोर येथील सुभेदार नाराज झाले. त्यांनी रुकनुद्दीन फिरोजला काढून टाकण्याचे ठरविले आणि ते सैन्य घेऊन निघाले. त्याचा मुकाबला करण्यासाठी रुकनुद्दीन फिरोज सैन्यासहीन दिल्लीच्या बाहेर पडला. या संधीचा फायदा शुक्रवारच्या नमाजाच्या वेळी रझिया लाल कपडे परिधान करून मशिदीमध्ये गेली. तिने लोकांना शाहतुर्कानपासून माझे रक्षण करा. हे सांगून माझ्या वडिलांनी मला वारसदार नेमले होते. त्या गोष्टीची आठवण करून दिली. दिल्लीचे सरदार गादीवर बसविले रुकनुद्दीन फिरोज परत आला तेव्हा त्याचा पराभव करून त्याची हकालपट्टी केली. अशारितीने 1236 मध्ये अल्तमशची इच्छा पूर्ण होऊन रझिया सुलतान झाली. 'जलालउद्दीन सुलतान रझिया' म्हणून राज्यावर शासन करणे सुरु केले.

रझियाला सुलतानाचे पद उत्तराधिकाराने मिळालेले नव्हते. आपल्या कर्तबगारीने जनमानसात तिने लोकप्रियता मिळविली आणि जनतेने तिला 'सुलतान' बनविले असे दिसून येते. असे जरी असले तरी अल्तमशच्या निर्णयाला आणि रझिया सुलतान बनल्याला बऱ्याच अधिकाऱ्यांचा आणि त्यांच्या मुलांच्या प्रचंड विरोध झाला. एक स्त्री आता आमच्यावर राज्य करेल. आम्हाला एका स्त्रिला सलाम करावा लागेल आणि तिचे आदेश आम्हाला पाळावे लागतील. हा आमचा अपमान आहे, इस्लामचा अपमान आहे. त्यामुळे वेळ येताच आपण रझियाला उत्तर द्यायला हवे, जेणेकरून आपल्या इतर मुली, बायका सुद्धा चौकटीत राहतील.

प्रोफेसर के.ए. निजामी लिहीतो, - 'दिल्ली के जनता ने दिल्ली सल्तनत के इतिहास में प्रथम बार उत्तराधिकार के प्रश्नों को अपनी और से पहल करके निर्णय किया। रजिया ने चुनाव को एक अनुबन्ध का रूप दिया और जनसाधारण से ऐलानिया कहा कि यदि वह उनकी आशाओं के अनुसार कार्य न कर पाये तो वे उसे अपदस्थ कर सकते हैं। उसने इस प्रकार इल्लुतमिश की भविष्यवाणी को सत्य कर दिखाया और पुराणे विचार वाले मुसलमान धर्माचारीयों की नपुंसकता को प्रदर्शित

कर दिया।¹ वर्षानवर्षे चालत आलेल्या सामाजिक परंपरा रझियाने स्विकारल्या नाहीत. तब्बल 750 वर्षापूर्वी रझियाने महीलांसाठी बनवलेले रीतीरिवाज मोडीत काढले. पुरुषाच्या बरोबरीने अधिकार मिळविण्यासाठी तिने प्रयत्न केले. मुसलमान समाजात प्रचलित असणाऱ्या बुरखा प्रथेचा तिने विरोध केला. त्या काळच्या रूढीग्रस्त समाजात तिने उचलेले हे पाऊल अत्यंत साहसी कृत्य होत.

1206 ते 1707 या कालखंडात रझिया शिवाय राणी दुर्गावती, चाँदबीबी, नूरजहाँ, ताराबाई यांनी राज्य केले. राजपुताण्यात राणी कर्णवतीनेही राज्य केले असे असले तरी रझिया शिवाय इतर सर्व स्त्रिया कोणात्यातरी नावाने कारभार करीत होत्या. राजपदावर नव्हत्या. रझिया मात्र राजपदावर होती आणि कारभारही करीत होती. म्हणूनच ती 'मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची एकमेव राज्यकर्ती स्त्री होती' हे विधान पूर्णतः सत्य वाटते.

रझियाचे कार्य

सुलतान पद मिळाले तरी लाहोर, मुलतान हंसी अयोध्या या ठिकाणच्या सरदारांचा तिला विरोध होता. वजीर निजाम-उल-जुनैदी हाही बंडखोरात सामील झाला होता. बंडखोरांनी राजधानीला वेढा दिला. तयांचा पराभव करणे कठिण आहे. हे ओळखून तिने विरोधकात फुट पाडली ते आपसात भांडू लागली. या संधीचा फायदा घेऊन त्याचा पराभव केला. वजीर विरोधात होता त्याच्यावर सैन्य पाठविले. तेव्हा तो सिरमूर पहाडात पळून गेला तिकडेच त्याचा मृत्यू झाला.

'बंडखोर सुभेदार, अमीर व प्रधानमंत्री यांचे बंड मोडून टाकण्यात रझियाला यश मिळाले. बंडखोरांच्या पाडावामुळे रझियावर आलेले मोठे संकट टळले. यानंतर बंगाल व सिंधच्या राज्यपालांनी रझियाचा सुलतान म्हणून स्विकार केला. तसेच तिचा राज्यात वचक व दरारा निर्माण झाला. बंडखोरांवर मिळालेला विजय हा जनतेचा विजय होता'.² या घटनेने विरोधक घाबरले. काही काळ दबून गेले तिची स्थिती मजबूत झाली. सिंधमधून देवलबंदर, बंगालमधून लखनौतीपर्यंत तिचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. जुने सरदार मदत करणार नाही हे लक्षात घेऊन तिने राजपद निरंकुश बनविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी नविन सरदारांची नेमणूक केली. मुहाजबुद्दीन याला वजीर नेमले आणि कारभाराला सुरवात केली.

जमालुद्दीन याकूत — रझिया प्रेम प्रकरण

अंबिसिनीयाचा हब्सी जमालुद्दीन याकूत या गैरतुर्की व्यक्तीस रझियाने अश्वशाळेचे प्रमुख पद दिले. हि गोष्ट तुर्की अमीरांना खटकत होती. रझिया आणि याकूत यांच्यात प्रेमसंबंध होते. आपल्या राणीने एका गुलामावर प्रेम करावे हि गोष्ट सरदारांना आवडली नाही. त्यामुळे तुर्की अमीर याकूत व रझियावर संतापले. इब्नबतूता, टाम्स, फरिश्ता, यांनी याकूत व रझियातील वाढत्या स्नेहसंबंधाची निंदा केली. डॉ. ईश्वरी प्रसाद म्हणतात — 'सत्य काहीही असो पण याकूतविषयी अधिक स्नेह दाखवून रझियाने महान चूक केली आहे. रझिया हि स्वतः सुल्तान होती. या शिवाय ती अविवाहीत होती. या दोन गोष्टीमुळे तिने याकूत बरोबर स्नेहसंबंध ठेवणे योग्य नव्हते'३ आणि हेच तिच्या पतनाचे कारण ठरले. दिल्ली बाहेर काढल्याशिवाय तिचा पराभव करता येणार नाही हे सरदारांना माहित होते म्हणून त्यांनी तसा कट रचला.

रझियाचे स्त्री सक्षमीकरण

रझियाचे राज्य फारकाळ जरी टिकले नसले तरी आपल्या छोट्याच्या साडेतीन वर्षांच्या कारकीर्दीत रझियाने मोठे निर्णय घेऊन राज्यपद्धतीत बरेच सकारात्मक बदल व परिवर्तन घडवून आणले होते. रझिया शिक्षणाची पुरस्कर्ती होती. त्यामुळे हिंदू-मुसलमान अशा सगळ्याच धर्मांच्या लोकांना शिक्षणाचा अधिकार मिळावा यासाठी तिने कायद्यात तरतुदी घडवून आणल्या होत्या. स्त्री शिक्षण, हिंदूच्या धार्मिक पाठशाळा, पुजाअर्चा, स्वतःच्या नावाने शासकीय चलन बनवून स्त्रियांना तिने भरपूर आत्मविश्वास मिळवून दिला होता. तसेच ती पडदा प्रथेच्याही विरोधात होती. एक स्त्री काय करू शकते याच एक उत्तम उदाहरण तिने समाजापुढं ठेवलं होतं. त्याकाळी समाजात असा एक वर्ग होता ज्याला स्त्री सक्षमीकरण, स्त्री-पुरुष समानता, इस्लामचे राज्य असतांना इतर धर्मीक लोकांना इतक्या मोठ्या प्रमाणात सुट व संधी मिळणे, रझिया प्रजेची आवडती होणे, तिची लोकप्रियता वाढणे हे सहन होत नव्हते. स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून रझियाने उचललेले हे धाडसी पाऊल असल्याचे दिसून येते.

पारंपारीक रीतीरिवाजाचा त्याग

इस्लामी राजवट जिथे महीलांना पडद्याआडून डोकावून बघण्याची सुद्धा मुभा नव्हती. ज्यांना फक्त एक शोभेचे वस्तू असल्याप्रमाणे

दागिण्यांनी मढवून दिखाव्यासाठी महालात ठेवल जायचं अशा ठिकाणी एक साहसी, धाडसी, रझिया सुलतानचा जन्म झाला. पुरोगामी विचाराच्या अलतमशने रझियाला व्यक्ती स्वातंत्र्य दिले. त्याचा रझियाने भरपूर फायदा घेतला. स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्यासाठी तिने सुलताना ऐवजी 'सुलतान' म्हणून घेणं पसंत केले. आपल्या कारकीर्दीत पारंपारिक रीतीरिवाजाचा त्याग केला. पडदा पद्धतीचा त्याग केला. स्त्री पोशाखात राहण्याऐवजी ती मर्दानी पोशाखात राहू लागली, ती प्रत्यक्ष राज्यकारभार पाहू लागली, हत्ती व घोड्यावर स्वार होऊन सैन्याचे नेतृत्व करू लागली. परंपरावादी अमीरांना, धर्मगुरूंना रझियाची ही कृती आव्हान ठरल्याची दिसून येते. त्यामुळे अमीरांना रझियाचा काटा काढण्याचे ठरविले.

लाहोराच्या कबीर खनाने बंड केले तेव्हा रझिया स्वतः सैन्य घेऊन गेली. त्याचा पराभव केला. तेव्हा त्याने शरणागती स्वीकारली. यानंतर लगेच भटीड्यांचा सरदार मलिक अलतुनिया याने बंड केले. ते मोडण्यासाठी ती गेली असता विरोधकांनी जमालुद्दीन याकुबला ठार मारले. मलिक अलतुनिया कडून तिचा पराभव झाला. ती कैद झाली. यातून मार्ग काढण्यासाठी तिने इ.स. 1240 च्या सप्टेंबर महीन्यात विवाह केला. हा विवाह परिस्थिती आणि वेळेची हाक समजून स्वतःच्या हिताखातर स्विकारला. विवाहानंतर लगेच अलतुनिया आणि रझियाने दिल्लीवर आक्रमणाची योजना आखली. खोखर जाट आणि रजपुतांचे सैन्य निर्माण करून रझियाने अत्यंत उत्साहाने आक्रमणाची तयार सुरु केली. इकडे दिल्लीत रझियाच्या पराभवाची बातमी मिळताच सरदारांनी तिचा भाऊ सुलतान बहराम याला राजा बनविले. रझिया आणि अलतुनिया दिल्लीची गादी मिळविण्यासाठी सैन्य घेऊन आले असता सुलतान बहरामच्या समर्थकांनी त्यांचा पराभव केला. ते परत भटीड्यांकडे जावू लागले पण मार्गातच 'कैथल' या ठिकाणी डाकूंनी दोघांनाही ठार मारले.

ज्यांना—ज्यांना रझिया कोणत्या ना कोणत्या कारणाने डोळ्यात खुपत होती. त्या सगळ्या शत्रूंनी तिच्या विरुद्ध हात मिळविणी केली. राज्याचा हव्यासापोटी तिचे स्वतःचे सख्येभाऊ तिचे कट्टर शत्रू बनले होते. सगळे एक होऊन एक मोठा कट रझिया विरोधात रचण्यात आला. जे कोणी राजे तिला मदत करायला येणार होते. त्यांना रस्त्यातच अडवून बंदी बनवण्यात आलं. त्यामुळे वेळेवर रझियापर्यंत मदत पोहचू

शकली नाही. रझियाला आपले प्राण गमवावे लागले. अशा रितीने एक महत्त्वाकांक्षी जिवनाचा 1240 मध्ये शेवट झाला.

‘राज्यकर्त्याला लागणारे आवश्यक गुण तिच्या ठिकाणी होते पण एका स्त्रीने आपल्यावर सत्ता गाजवावी ही कल्पनाच तुर्की सरदारांना पसंत नव्हती म्हणून तिचा दुःखात शेवट झाला’. असे रियासतकार गो.स. सरदेसाई म्हणतात.

तत्कालीन इतिहासकार मिनहाज-उस-सिराज लिहीतो – ‘रझिया महान शासीका, बुद्धीमान, ईमानदार, उदार, शिक्षा का पोशक, न्याय करणेवाली, प्रजापालक तथा युद्धप्रिय थी। उसमें वे सभी प्रशंसनीय गुण थे जो एक राजा में होने चाहिए। परंतु अन्त में, बड़े सन्ताप के साथ वह उसके चरित्र के विषय में लिखता है, ‘ये सब श्रेष्ठ गुण उसके किस काम के थे।’

राज्यकर्त्याला लागणारे प्रसंगावधान, धाडस, साहस, शौर्य, सेनंचे नेतृत्व, प्रशासनाचे ज्ञान याबरोबरच प्रसंगी कठोर तर प्रसंगी मऊ हे गुण लागतात. रझियाच्या कारभाराचे अवलोकन केले तर हे सर्व तिच्या ठिकाणी होते. हे तिचे विरोधकही मान्य करतात. तिच्या पतनास तिचे स्त्रीत्वच आड आले असे दिसते.

रझियाचे पतन

रझिया सुलतानच्या मते, ‘एखाद्या सुलतानची पत्नी म्हणजे सुलतांना किंवा बेगम, त्या सुलतानाच्या कर्तबगारीमुळे त्यांच्या पत्नीची ओळख ठरते. पण माझी ओळख निर्माण करायला ती कोणत्याच पुरुषांवर अवलंबून राहू इच्छित नाही. तिने सुलताना ऐवजी स्वतःला ‘सुलतान’ म्हणवून घेणं पसंत केले. असे जरी असले तरी रझियाचा हा वचक फार काळ टिकला नाही. केवळ साडेतीन वर्षात तिची कारकीर्द संपली आणि तिचा शेवटही अत्यंत वाईट अवस्थेत झाला. तिच्या पाडावासाठी कुराण, जमालुद्दीन याकुब प्रकरण, रसियाचे पुरुषी वेशात वावरणे, चाळीस सरदारांचा विरोध, भावांचा विरोध, कबीरखानाचे बंड, मलीक अलतुनियाचे बंड कारणीभूत असल्याचे आपणास दिसून येते.

एलफिन्स्टन रझियाच्या संदर्भात लिहीतो, ‘जर रझिया एक स्त्री नसती तर तिचे नाव भारताच्या महान मुस्लीम सुलतान आणि सम्राटांच्या यादीत चंद्राप्रमाणे चमकत राहिले असते’. अलतमशच्या उत्तराधिकारामध्ये रझिया योग्य आणि कर्तबगार होती. राजपदावर होती आणि कारभारही करित होती. म्हणूनच ती मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली

आणि शेवटची एकमेव राज्यकर्ती स्त्री होती. हे विधान पूर्णतः सत्य वाटते/ ठरते.

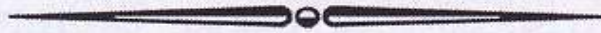
निष्कर्ष

- रूकनुद्दीन फिरोज व विरोधकांचा मुकाबला करण्यासाठी त्यांच्या गैरहजेरीचा फायदा घेऊन रझियाने सत्ता मिळविली, सत्ता मिळाल्यानंतर सरदार आपल्या विरोधात आहे, सर्वांचा मुकाबला करणे शक्य नाही. हे लक्षात घेऊन तिने त्यांच्यात भांडणे लावली, मलिक अलतुनियाने तिचा पराभव केला आणि तिला कैद केले. कैदेतून सुटका करून घेण्यासाठी तिने त्याच्याशिच विवाह केला. यामध्ये रझियाचा 'मुत्सद्दीपणा' ठळकपणे दिसून येतो.
- लाहोरच्या कबीरखानाने बंड केले असता ती स्वतः सैन्य घेऊन गेली आणि त्याचा पराभव केला. म्हणजेच रझिया एक धाडसी 'सेनापती' असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.
- चाळीस सरदारांच्या गटाची अशी भावना झाली होती की, आपल्याशिवाय राज्याचा कारभार चालू शकत नाही. रझियाने त्याला असे दाखवून दिले की, तुमची ईच्छा असेल तर सोबत घेऊन आणि ईच्छा नसेल तर तुमच्याशिवाय मी कारभार करू शकते. म्हणजेच प्रशासकाच्या ठिकाणी शिरजोराला वठणीवर आणण्याची शक्ती असावी लागते. त्याचबरोबर क्षमाशिलताही आवश्यक असते. रझियाच्या ठायी ही शक्ती असल्याचे ठळकपणे दिसून येते. 1206 ते 1707 या कालखंडात रझियाशिवाय चाँदबीबी, राणीदुर्गावती, नूरजहाँन, ताराबाई यांनी राज्य केले. राजपुताण्यान राणी कर्णवतीनेही राज्य केले. असे असले तरी रझिया शिवाय इतर सर्व स्त्रिया कोणाच्यातही नावाने कारभार करित होत्या. राजपदावर नव्हत्या. रझिया मात्र राजपदावर होती आणि कारभारही करित होती. म्हणूनच ती मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील पहिली आणि शेवटची राज्यकर्ती स्त्री होती हे ठळकपणे दिसून येते.
- रझियाने स्त्री सुलभ लाजलज्जेचाही त्याग केला आणि पुरुष सुलतानाला आवश्यक ते सर्व गुण स्वतःमध्ये असल्याचे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. पण रझिया पुरुषाप्रमाणे कितीही वागली तरी तिच्यात 'नैसर्गिक पौरुषत्व' निर्माण करू शकली नाही हे ठळकपणे दिसून येते.

- स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून रझियाने स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देणे, पडदा पद्धतीचा विरोध करणे, स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करून पुरुषप्रधान संस्कृती समोर एक मोठे आव्हान उभे केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. मोतीलाल भार्गव, 'दिल्ली सल्तनत का इतिहास' मीनाक्षी प्रकाशन बंगम ब्रिज मेरठ, 1983, पृष्ठ क्र. 74
2. डॉ. अनिल कठारे, 'मध्ययुगीन भारताचा इतिहास', प्रशांत पब्लिकेशन जळगांव, 2013, पृष्ठ क्र. 106
3. कित्ता, पृष्ठ क्र. 108
4. डॉ. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव, 'दिल्ली सल्तनत', प्रकाशन शिवलाल अग्रवाल एण्ड कंपनी अस्पताल रोड, आगरा 1993, पृष्ठ क्र. 106
5. डॉ. आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कंपनी अस्पताल रोड, आगरा, 1992
6. डॉ. मोतीलाल भार्गव, दिल्ली सल्तनत का इतिहास, मीनाक्षी प्रकाशन मेरठ, नवी दिल्ली 1983
7. डॉ. मथुरालाल शर्मा, दिल्ली सल्तनत, कैलाश पुस्तक सदन ग्वालीअर, भोपाल 1969
8. डॉ. आर.के. सक्सेना, सल्तनतकालीन इतिहासकार व इतिहास लेखन, पब्लिकेशन स्कीम जयपूर, इन्दौर 1987
9. डॉ. अनिल कठारे, मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव 2013
10. प्रा. मा. म. देशमुख, मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, विद्याशाली प्रकाशन नागपूर.

52 वे अधिवेशन - नागपूर

53 वे अधिवेशन - (ऑनलाइन) अचलपूर

ISBN : 978-93-93973-46-7

Om Sai Publishers & Distributors
 Mob. No. : 9923693506, 9325656602
 E-mail : ospdnagpur@gmail.com

SAI JYOTI PUBLICATION
 Phone : 9764673503, 9923593503
 email : sjp10ng@gmail.com
 Website: www.saijyoti.in

Available Also on

